

30 χρόνια από το
Σύνταγμα
του 1975

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

30 χρόνια από το
Σύνταγμα
του **1975**

**Τα Ελληνικά Συντάγματα
από το Ρήγα έως σήμερα**

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

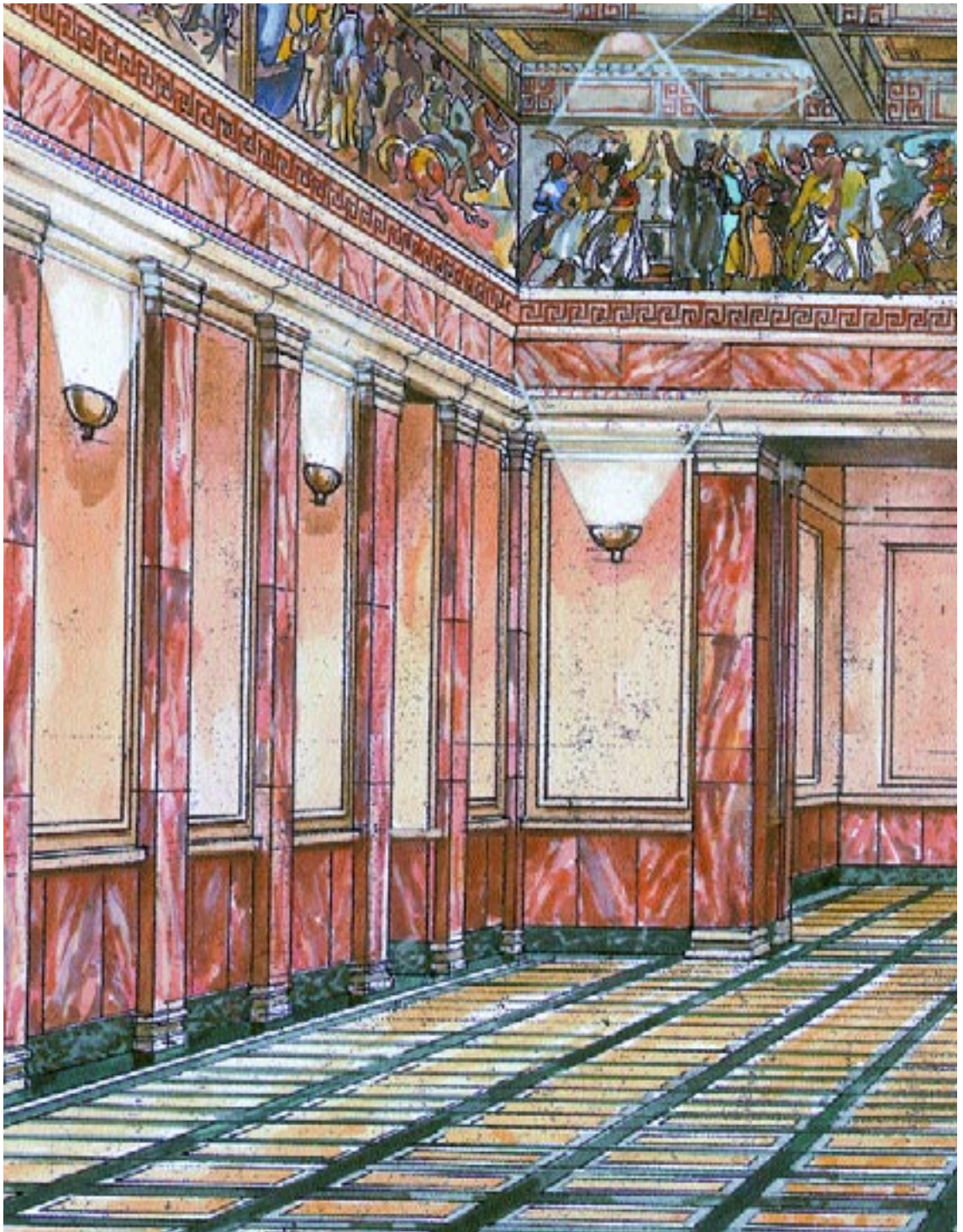
ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2004

Copyright 2004 – Βουλή των Ελλήνων
Μέγαρο της Βουλής, 100 21 Αθήνα
www.parliament.gr
ISBN 960-560-076-5

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- Πρόεδρος:** Κώστας Μαυριάς
*Πρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής,
Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών*
- Μέλη:** Κωνσταντίνος Σβολόπουλος
Ακαδημαϊκός, Καθηγητής Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Κασσιμάτης
Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θάνος Βερέμης
Καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Πασχάλης Κιτρομηλίδης
Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μιχάλης Τσαπόγας
Διδάκτωρ Νομικής, επιστημονικός συνεργάτης του Συνηγόρου του Πολίτη
- Συνεργάστηκαν επίσης στον τόμο:**
Νίκος Αλιβιζάτος
Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιώργος Αναστασιάδης
Καθηγητής Πολιτικής και Συνταγματικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Στέφανος Κουτσουμπίνας
*Επίκουρος Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θράκης,
Προϊστάμενος του Β΄ Τμήματος Νομοτεχνικής Επεξεργασίας της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής*
- Σχεδιασμός της Έκθεσης:** Κωνσταντίνος Στάϊκος
Ιστορικός Βιβλίου
- Γενική επιμέλεια:** Ευρυδίκη Αμπατζή
Φιλολόγος, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης της Βιβλιοθήκης της Βουλής
Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης
Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
- Σύνταξη λημμάτων:** Αικατερίνη Φλериανού
Ιστορικός, Προϊσταμένη του Τμήματος της Μπεννακείου Βιβλιοθήκης
Ελένη Αντωναράκου
Φιλολόγος-Ιστορικός, Βιβλιοθήκη της Βουλής
Μαρία Βλασσοπούλου
Ιστορικός, Βιβλιοθήκη της Βουλής
Έλλη Δρούλια-Μητράκου
Φιλολόγος, Βιβλιοθήκη της Βουλής
Μαρία Κούλη
Ιστορικός, Βιβλιοθήκη της Βουλής
- Επιμέλεια βιντεοταινίας:** Βασίλης Δούβλης
Σκηνοθέτης, συνεργάτης παραγωγής προγράμματος του Τηλεοπτικού Σταθμού της Βουλής
- Συντήρηση έργων:** Αγγελική Σαμαρτζή
Βιβλιοθήκη της Βουλής
Ιωάννα Σασσιάκου
Βιβλιοθήκη της Βουλής
- Φωτογράφιση:** Κώστας Μανώλης
Κλάους-Βάλτιν φον Άικστετ

Εικαστική απόδοση προσκεδίου της αποκατάστασης της Αίθουσας Ελευθερίου Βενιζέλου.

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Η Βουλή των Ελλήνων διοργανώνει Έκθεση με θέμα τα τριάντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975 για να τιμήσει τον θεμελιώδη νόμο του κράτους που εξασφάλισε στην Ελλάδα μία τριακονταετία πολιτικής ομαλότητας και αδιάλειπτης λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών. Με το Σύνταγμα του 1975 ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επέτυχε την πολιτική ανασυγκρότηση της χώρας και την επανένταξή της στη χορεία των σύγχρονων ευρωπαϊκών δημοκρατιών. Αξίζει, λοιπόν, να εορτασθεί η επέτειος των τριάντα χρόνων από τη ψήφιση του Συντάγματος του 1975, να τιμηθεί ο εμπνευστής του Κωνσταντίνος Καραμανλής και να αναδειχθεί η ιστορική περίοδος, όπου οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας προετοίμασαν τη μετάβασή της στον 21ό αιώνα.

Με την ευκαιρία αυτής της επετείου η Βουλή των Ελλήνων θεώρησε σωστό να ανατρέξει στη συνταγματική ιστορία της Ελλάδας γενικότερα, ώστε η Έκθεση να είναι ταυτόχρονα και μία εποπτική συμβολή στη συνταγματική ιστορία της Ελλάδας. Γι' αυτό η Έκθεση αναφέρεται σε προγενέστερα ελληνικά Συντάγματα και τα πρόσωπα που πρωτοστάτησαν στη διαμόρφωση ή και ψήφισή τους, στον άμεσο ιστορικό περίγυρο και τις συνθήκες που «γέννησαν» το εκάστοτε Σύνταγμα, και τις αλλαγές που επέφερε κάθε Σύνταγμα στο εσωτερικό αλλά και στην εικόνα της Ελλάδας στη διεθνή πολιτική σκηνή.

Μέσα από τη διαδρομή που ακολουθεί η Έκθεση γίνεται η προσπάθεια να φωτιστούν καλύτερα οι σημαντικές πτυχές της συνταγματικής ιστορίας μας. Η μακρά πορεία των συνταγματικών κατακτήσεων ξεκίνησε από τη διατύπωση των πολιτικών σκέψεων και απόψεων του Ρήγα Βελεστινλή, στα μέσα του 18ου αιώνα. Στα Επτάνησα επιχειρήθηκε η εισαγωγή συνταγματικού πολιτεύματος (1800, 1803 και 1806) αλλά τελικά επιβλήθηκε τα αυταρχικό Σύνταγμα της βρετανικής προστασίας το 1817. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 επεδίωξε να νομιμοποιηθεί μέσα από τη σύσταση αυτοσχέδιων αντιπροσωπευτικών οργάνων που συγκλήθηκαν σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου και συνέταξαν «Οργανισμούς». Εθνικά Συντάγματα ψήφισαν οι τρεις Εθνικές Συνελεύσεις στην Επίδαυρο, το Άστρος, και την Τροιζήνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το φιλελεύθερο Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), ανάμεσα στα χρόνια 1822 και 1825, μεταφράστηκε σε μία πληθώρα ευρωπαϊκών γλωσσών: στα γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά, ιταλικά και ρωσικά. Οι μεταφράσεις αυτές σκοπό είχαν να κά-

νουν ευρύτερα γνωστό στον ευρωπαϊκό χώρο, τόσο την απόλυτη αποφασιστικότητα των Ελλήνων να απελευθερωθούν όσο και τους δημοκρατικούς όρους, με τους οποίους οι Έλληνες σκόπευαν να δομήσουν και να οργανώσουν το νέο κράτος τους. Το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» του 1827 επιβεβαίωσε την αρχή της διάκρισης των εξουσιών αλλά συγχρόνως αναδείκνυε τον Κυβερνήτη στον πιο σημαντικό παράγοντα του πολιτεύματος. Ο Ιωάννης Καποδίστριας ανέστειλε το Σύνταγμα του 1827, κατηγορήθηκε για αυταρχισμό και τελικά δολοφονήθηκε το 1831.

Μετά από δέκα χρόνια απόλυτης μοναρχίας, ο Όθων υπέκυψε στο κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 και η συνέλευση ψήφισε το Σύνταγμα του 1844. Πολίτευμα της Ελλάδας οριζόταν η Συνταγματική Μοναρχία. Το επόμενο Σύνταγμα του 1864 καθόρισε το πολίτευμα σε Βασιλευμένη Δημοκρατία και βασιζόταν στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Από το 1875 ίσχυσε η «δεδηλωμένη» πλειοψηφία της Βουλής ως απαραίτητη προϋπόθεση για διορισμό κυβέρνησης. Η «αρχή της δεδηλωμένης» υπήρξε συνεισφορά του Χαρίλαου Τρικούπη στον πολιτικό βίο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος συνέδεσε τη δράση του με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, οπότε διευρύνθηκαν οι αρχές της αστικής δημοκρατίας, όπως λειτουργούσε στην Ευρώπη. Το Σύνταγμα του 1927 έθεσε τις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές βάσεις της δημοκρατίας, με την καθοριστική συμβολή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. Μεταπολεμικά, το Σύνταγμα του 1952 παραχώρησε στις Ελληνίδες το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, προσφέροντας πολιτική φωνή στο μισό του πληθυσμού που παρέμενε έως τότε αποκομμένο από τα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Αποκορύφωμα των συνταγματικών εξελίξεων, αναμφίβολα, είναι η ψήφιση του Συντάγματος του 1975, που αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς της συνταγματικής μας ιστορίας. Το Σύνταγμα του 1975 είναι προϊόν ευρωπαϊκού συντακτικού πνεύματος. Μέσα από τα άρθρα του διατυπώνεται η μεταπολεμική ευρωπαϊκή αντίληψη για τη δημοκρατία, το κράτος, τις ατομικές ελευθερίες και τα κοινωνικά δικαιώματα. Είναι το Σύνταγμα που, μετά τη δύσκολη περίοδο της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας, επανέφερε τη χώρα μας σε τροχιά ανάπτυξης, που την επανένεταξε στα πολιτικά προηγμένα κράτη του κόσμου, αποτύπωσε το εκσυγχρονιστικό πνεύμα, μέσα από το οποίο αναδύθηκαν οι σημαντικές μεταπολεμικές κατακτήσεις του ευρωπαϊκού συνταγματισμού στο πεδίο της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Στα μεγάλα επιτεύγματα του Συντάγματος του 1975 είναι αναμφίβολα η θέσπιση θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων, όπως του σεβασμού και της προστασίας της ανθρώπινης αξίας, της ελευθερίας της προσωπικότητας, της αρχής του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, καθώς και η εξειδίκευση της δημοκρατικής αρχής

με την ορθολογική οργάνωση και άσκηση των λειτουργιών του κράτους (νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής).

Σήμερα, 30 χρόνια μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, μπορεί κανείς να σταθεί στα γεγονότα με ψυχραιμία και να τα αξιολογήσει. Η απόσταση του χρόνου που έχει διανυθεί μας προσφέρει τη δυνατότητα να κάνουμε έναν συνολικό απολογισμό. Αν το Σύνταγμα του 1975 υπέστη κατά τη σύνταξη, τη συζήτησή του στη Βουλή αλλά και στη συνέχεια, αρνητική κριτική και βολές είναι γιατί δεν είχε δοκιμαστεί στην πράξη. Νομίζω ότι δεν θα βρεθεί κανείς σήμερα που να μην δικαιώσει τις επιλογές του Κωνσταντίνου Καραμανλή, όπως διατυπώθηκαν στο Σύνταγμα του 1975. Αρωγοί στη συντακτική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή στάθηκαν ο Κωνσταντίνος Τσάτσος με τη βαθιά νομική του παιδεία και ο Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου με την πολυετή κοινοβουλευτική του πείρα.

Τέλος, στην Έκθεση γίνεται αναφορά στις δύο αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 1975, σε αυτήν του 1986 και στην πιο πρόσφατη του 2001.

Η Έκθεση, αφιερωμένη στα 30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, περιλαμβάνει ιστορικά αντικείμενα, τα Συντάγματα σε πρωτότυπη μορφή, πρωτόκολλα ορκωμοσίας πρωθυπουργών, χειρόγραφα και έγγραφα, ελαιογραφίες και χαρακτηριστικά. Παράλληλα, σημαντικά κείμενα και εικόνες εκτίθενται σε αναπαραγωγές σε μεγέθυνση, ώστε να παρουσιάζονται πιο ζωντανά, πιο ανάγλυφα.

Η πλειοψηφία των εκθεμάτων προέρχεται από τις συλλογές της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Άλλα αντικείμενα παραχώρησαν, με περισσή προθυμία, δημόσιοι και ιδιωτικοί φορείς καθώς και ιδιώτες. Θα ήθελα, λοιπόν, από τη θέση αυτή να τους ευχαριστήσω θερμά. Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής και όσους με τη συγγραφή πρωτότυπων κειμένων, όλοι αξιόλογοι επιστήμονες, συνέβαλαν στον Κατάλογο της Έκθεσης, τα μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής που συντόνισαν και έφεραν σε πέρας το δύσκολο εγχείρημα και όλους όσοι εργάστηκαν για την Έκθεση.

Η ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ANNA ΜΠΕΝΑΚΗ ΨΑΡΟΥΔΑ

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

**ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ
(1797–1827)**

**«ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ»
(1828–1831)**

Οι Καταβολές του Ελληνικού Συνταγματισμού (1797–1827)

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Η καθιέρωση του συνταγματισμού ως του γενικά παραδεδεγμένου κανονιστικού πλαισίου και η συγκριτικά πρώιμη εδραίωση του κοινοβουλευτισμού ως του μόνου νόμιμου συστήματος διακυβέρνησης της χώρας αποτελούν σημαντικά επιτεύγματα της νοελληνικής πολιτικής ιστορίας και έχουν προκαλέσει ενδεδειγμένες αξιολογήσεις από πλευράς της ελληνικής πολιτειολογίας. Η κανονιστική ισχύς του συνταγματισμού και η ανθεκτικότητα του κοινοβουλευτισμού στον ελληνικό πολιτικό βίο ίσως να μπορούσαν να συνδεθούν και να ερμηνευθούν σε συσχέτισμό με την παράδοση συνταγματικής σκέψης και πράξης, που σφυρηλατήθηκε κατά την περίοδο της ιδεολογικής προπαρασκευής και της διεξαγωγής του αγώνα της ελευθερίας. Σημείο εκκίνησης της «προϊστορίας» αυτής του ελληνικού συνταγματισμού θα μπορούσε να θεωρηθεί το επαναστατικό πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή, κείμενο στο οποίο μορφοποιείται με συνταγματικούς όρους το απελευθερωτικό όραμα του ελληνικού πολιτειακού ριζοσπαστισμού.

Από πολιτειολογικής απόψεως, το σημαντικό στοιχείο στο πολίτευμα της «Ελληνικής Δημοκρατίας» που προτείνεται στο επαναστατικό μανιφέστο του Ρήγα είναι η σύνδεση της απελευθέρωσης των λαών της Βαλκανικής από τον οθωμανικό ζυγό, με την εγκαθίδρυση πολιτεύματος στο οποίο θα κυβερνούν θεμελιώδεις καταστατικοί νόμοι. Έτσι η νοελληνική πολιτειολογία θεμελιώνεται ακριβώς στην αναγκαία σχέση ελευθερίας και συνταγματισμού, που αποτέλεσε το κρηπίδωμα της πολιτικής θεωρίας του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού από την εποχή του Locke και του Montesquieu.

ΠΡΟΕΠΙΧΡΕΣΤΑΤΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ

Το πολίτευμα του Ρήγα αποτελούσε προσαρμογή του ιακωβινικού συντάγματος του 1793 –ή «πρώτου έτους της Γαλλικής Δημοκρατίας»– στα ιστορικά δεδομένα της βαλκανικής κοινωνίας του όψιμου 18ου αιώνα. Προβάλλει το πρότυπο ενός

Οι Καταβολές
του Ελληνικού
Συνταγματισμού
(1797-1827)

ενιαίου κράτους, που λειτουργεί με εντόνως συμμετοχικές διαδικασίες και αποβλέπει με μέτρα κοινωνικής πρόνοιας να θέσει τις βάσεις μιας κοινωνίας ισότητας και δημοκρατίας. Παρά την έμφαση στην ενότητα, το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας αναγνωρίζει τις πολλαπλές εθνοπολιτισμικές ταυτότητες των πληθυσμών που την απαρτίζουν. Την εθνοπολιτισμική πολλαπλότητα και τον πλουραλισμό των ταυτοτήτων σέβεται ο Ρήγας, και παρά την ιακωβινική έμπνευση του πολιτεύματός του, κάθε άλλο παρά επιχειρεί να τα απαλείψει. Τονίζει, πάντως, ότι προέχει η κοινή πολιτική ταυτότητα όλων των πολιτών που απαρτίζουν το σώμα του κυρίαρχου —ή «αυτοκράτορος» όπως λέγει ο Ρήγας— λαού της Δημοκρατίας. Η «πολυπολιτισμική» διάσταση της πολιτειολογίας του Ρήγα συνιστά και το πιο πρωτότυπο συστατικό της πολιτικής του σκέψης.

Η απήχηση των ιδεών του Ρήγα στην παράδοση του ελληνικού πολιτειακού ριζοσπαστισμού εγκαθίδρυσε την αντίληψή του περί συνταγματισμού μεταξύ των βασικών παραδοχών της πολιτικής σκέψης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από όσα γράφουν περί Ρήγα τόσο ο Αδαμάντιος Κοραής στην *Αδελφική Διδασκαλία* (1798) και στο *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι* του 1803, όσο, ιδίως, ο ανώνυμος συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806). Ο τελευταίος, μάλιστα, όχι μόνο αφιερώνει το έργο του ως επιτύμβιο στον Ρήγα αλλά και ενουνεϊδητα επιδιώκει να εμφανιστεί ως ιδεολογικός του διάδοχος και πολιτικός συνεχιστής, όταν εξαίρει ως άριστο πολίτευμα την «Νομαρχία», υπό την οποία «η ελευθερία ευρίσκεται εις όλους ωσάν οπού όλοι κοινώς την αφιέρωσαν εις τους Νόμους,

Ρήγας Βελεστίνος.
Λιθογραφία παραγμένη από τον Α. Κριεζή.

τους οποίους διέταξαν αυτοί οι ίδιοι, και υπακούοντάς τους καθείς υπακούει εις την θέλησίν του και είναι ελεύθερος. Ιδού λοιπόν οπού η Ελευθερία είναι υπακοή εις τους Νόμους, εν ενί λόγω άλλο δεν είναι η Ελευθερία παρά αυτή η Νομαρχία» (*Ελληνική Νομαρχία*, εν Ιταλία 1806, σ. 15).

Το πλαίσιο του προεπαναστατικού πολιτειολογικού προβληματισμού στον ελληνικό κόσμο εμπλουτίστηκε σοβαρά από τους συνταγματικούς πειραματισμούς που δοκιμάστηκαν στη διακυβέρνηση της Επτανήσου μετά τον τερματισμό της μακραιώνης βενετικής κυριαρχίας. Κάπως παράδοξα οι απόπειρες αυτές εισαγωγής συνταγματικής διακυβέρνησης σ' ένα τμήμα του ελληνικού κόσμου δεν αναδύθηκαν στον ιστορικό ορίζοντα υπό το καθεστώς της κατοχής της Επτανήσου από τους Δημοκρατικούς Γάλλους (1797–1799), περίοδο κατά την οποία εκδηλώθηκαν από τον επτανησιακό λαό τόσο μαχητικά και πανηγυρικά, μέσω της ευρείας χρήσης του γαλλικού επαναστατικού τελετουργικού, οι προσδοκίες της ελευθερίας και της κοινωνικής αναμόρφωσης. Αντίθετα, η συνταγματική διακυβέρνηση εισήχθη στην Επτάνησο με τα τρία συνταγματικά σχέδια που προτάθηκαν από τη ρωσική προστασία στα χρόνια 1800, 1803 και 1806. Οι τρεις αυτές πολιτειακές προτάσεις αντιπροσωπεύουν την πρώτη απόπειρα εισαγωγής συνταγματικού πολιτεύματος σε ελληνικό έδαφος κατά τους νέους χρόνους. Χωρίς καμιά αμφιβολία, και τα τρία αυτά πολιτεύματα, ιδίως, βεβαίως, το πρώτο, εκείνο του 1800, στο οποίο συμφώνησαν οι κυβερνήσεις του τσάρου και του σουλτάνου, ήταν αυστηρά ολιγαρχικά και ανελεύθερα. Παρόλα αυτά, και μόνο το γεγονός της εισαγωγής της αρχής της συνταγματικής πολιτείας στον ελληνικό χώρο χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από την ελληνική πολιτική σκέψη, που διέκρινε τη συμβολική σημασία του κανονιστικού προτύπου της πολιτικής νομιμότητας που συνδεόταν με τον συνταγματισμό. Έτσι ο γέροντας πρύτανης του Διαφωτισμού, Ευγένιος Βούλγαρης, τέκνο της Κέρκυρας ο ίδιος, έσπευσε να εξάρει το γεγονός, αφιερώνοντας το έργο του *Αι καθ' Όμηρον αρχαιότητες*, το 1800, «τη *Επτανήσω Πολιτοκρατία*», ενώ το 1802 ο Αδαμάντιος Κοραΐς αφιέρωσε την ελληνική έκδοση του Beccaria «τη νεοσυντάκτω την Επτά Νήσων Ελληνική Πολιτεία διά τας χρηστάς ελπίδας».

Εν τέλει, το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων δεν κυβερνήθηκε βάσει αυτών των ολιγαρχικών συνταγμάτων, που ακυρώθηκαν από την εκ νέου γαλλική κατάληψη της Επτανήσου το 1807 από τα αυτοκρατορικά στρατεύματα του Ναπολέοντα. Το Σύνταγμα που ίσχυσε στην Επτάνησο υπό το καθεστώς της βρετανικής προστασίας, ήταν εκείνο που συντάχθηκε το 1817 από τον Ύπατο Αρμοστή Thomas Maitland και επικυρώθηκε από το βρετανικό στέμμα. Οι απογοητεύσεις που συνδέθηκαν με αυτό το Σύνταγμα ως προς τις προσδοκίες και τις επιταγές του

Οι Καταβολές
του Ελληνικού
Συνταγματισμού
(1797-1827)

φιλελεύθερου συνταγματισμού αποτέλεσαν και το κύριο έναυσμα για την ανάπτυξη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, που οδήγησε, τελικά, στην ένωση της Επτανήσου με το ελληνικό βασίλειο το 1864.

Θα μπορούσε να θεωρηθεί, ότι ο συνταγματισμός ως κανονιστικό πρότυπο και ως ελπίδα ελευθερίας είχε γαλουχήσει την προεπαναστατική ελληνική πολιτική σκέψη και είχε προετοιμάσει το έδαφος για τις συνταγματικές πρωτοβουλίες της δεκαετίας του απελευθερωτικού αγώνα. Πράγματι, η αναγκαιότητα της θεμελίωσης συνταγματικής πολιτείας στην επαναστατημένη χώρα διατυπώθηκε από τους εξεγερμένους Έλληνες, από τους πρώτους μήνες του Αγώνα.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ

Στη διαδρομή του πρώτου έτους του αγώνα, το αίτημα της διοργάνωσης συνταγματικής πολιτείας διακηρύχθηκε ως πρωταρχική επιδίωξη του επαναστατημένου λαού από τα αυτοσχέδια αντιπροσωπευτικά όργανα που συνήλθαν κατά τόπους

κατά το 1821. Έτσι, έχουμε την εμφάνιση των τοπικών πολιτευμάτων κατά το πρώτο έτος του Αγώνα σε πολλά σημεία του ελληνικού χώρου. Τα πολιτεύματα αυτά ήταν τα εξής:

α) Ο «Οργανισμός της Πελοποννησιακής Γερουσίας», στον οποίο κατέληξαν μια σειρά πρωτοβουλίες συντάξεως πολιτείας στον επαναστατημένο Μοριά, με αφετηρία τη συνέλευση των Καλτεζών (Μάιος 1821), τις συνελεύσεις των Βερβένων (Ιούλιος 1821) και της Ζαράκοβας (Αύγουστος 1821) και τέλος, τη συνέλευση του Άργους (Δεκέμβριος 1821), στην οποία πρωτοστάτησε ο Δημήτριος Υψηλάντης και πήραν μέρος είκοσι τέσσερις αντιπρόσωποι που είχαν αναδειχθεί με έμμεση εκλογή.

β) Ο «Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδος», που ψηφίστηκε με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στις 4 Νοεμβρίου του 1821, από συνέλευση τριάντα τριών προκριτών που συνήλθε στο Μεσολόγγι και αντιπροσώπευε τις περιοχές της Αιτωλίας και της Ηπείρου.

*Constituzione della Repubblica Settinsulare,
Corfù 24 Novembre 1803.*

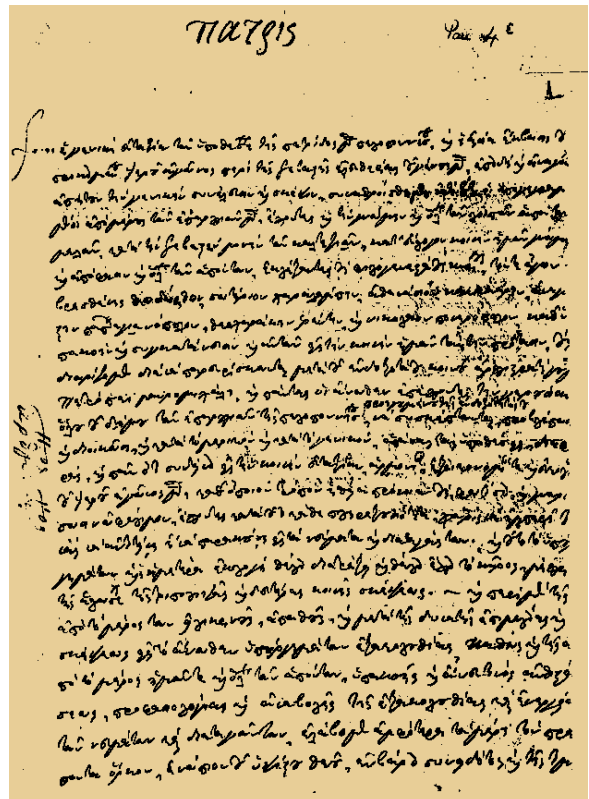
γ) Η «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» ή «Οργανισμός του Αρείου Πάγου, Γερουσίας της Ανατολικής Ελλάδος», κείμενα που συντάχθηκαν από τον Θεόδωρο Νέγρη και ψηφίστηκαν στις 15 Νοεμβρίου 1821 στα Σάλωνα (σημερινή Άμφισσα) της Φωκίδας από εβδομηκονταμελή συνέλευση που αντιπροσώπευε όλη την ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα, από την Αττική μέχρι τη Μακεδονία.

Οι Καταβολές του Ελληνικού Συνταγματισμού (1797-1827)

Για να ολοκληρωθεί η επισκόπηση των τοπικών πολιτευμάτων του Αγώνα, θα πρέπει ν' αναφερθούν και τα συνταγματικά σχέδια που ψηφίστηκαν από συνελεύσεις του επαναστατημένου λαού των δύο νήσων, Σάμου και Κρήτης, που διαδραμάτισαν το δικό τους χαρακτηριστικό μέρος στην επανάσταση. Στις 12 Μαΐου 1821, στη χώρα της Σάμου, Πανσαμακή σύναξη επικύρωσε πρόταση πολιτεύματος του ηγέτη της τοπικής εξέγερσης, Λογοθέτη Λυκούργου (Γεωργίου Παπλωματά), με τον τίτλο «Έκθεσις του τοπικού Συστήματος της Σάμου». Στους Αρμένους της Κρήτης συνέλευση των «παραστατών» της μεγαλονήσου, που βρισκόταν σε εξέγερση από τον Ιούνιο του 1821, ψήφισε στις 20 Μαΐου 1822 το «Προσωρινόν Πολίτευμα της νήσου Κρήτης».

Η σημασία της εμφάνισης των τοπικών πολιτευμάτων ως στοιχείων της επαναστατικής πράξης συνίστατο πρώτον, στην πρόθεση που εξεδήλωναν για τη θεμελίωση πολιτειακής ευνομίας στις εξεγερμένες περιοχές και δεύτερον, στην απόπειρα να εντάξουν στο σύγχρονο πρότυπο πολιτειακής και διοικητικής οργάνωσης που εισήγαγαν, κάποια από τα συστατικά της παραδοσιακής πραγματικότητας της ελληνικής κοινωνίας, όπως π.χ. η εκπροσώπηση των κοινοτήτων, η ενσωμάτωση των ενόπλων στοιχείων στη νέα διοικητική δομή, για να τεθούν υπό τον έλεγχο της έννομης τάξης, και η υιοθέτηση ως ισχύοντος δικαίου εκείνου των «αιμνήστων χριστιανών αυτοκρατόρων».

Βέβαια, όπως είναι γνωστό, τα τοπικά πολιτεύματα του Αγώνα δεν πρόλαβαν, ουσιαστικά, να δοκιμαστούν στην πράξη, διότι η εφαρμογή τους υπερκεράστηκε από την ψήφιση συνταγμάτων εθνικής εμβέλειας από τις εθνοσυνελεύσεις της Επιδαύρου, του Άστρους

Καταστατικό της «Πελοποννησιακής Γερουσίας», 1821. Έγγραφο, δίφυλλο.

*Η Εθνική Συνέλευση στην Επίδαυρο.
Λεπτομέρεια τοιχογραφίας της Αίθουσας Ελευθερίου Βενιζέλου.*

και της Τροιζήνας. Η ύπαρξη των πρώιμων συνταγματικών κειμένων των τοπικών πολιτευμάτων, ωστόσο, διαθέτει ειδικό βάρος, με την έννοια ότι δημιούργησε από το πρώτο ήδη έτος του Αγώνα ένα πλαίσιο πολιτειακού προβληματισμού, που προσέδωσε πυκνότητα στον υπό κυοφορία ελληνικό συνταγματισμό. Εξάλλου τα πολιτεύματα, ειδικότερα της Κρήτης και της Σάμου, δύο ελληνικών νήσων που παρά τους αγώνες και τις θυσίες τους δεν είχαν την τύχη να περιληφθούν τελικά στα όρια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, δημιούργησαν για τις δύο νησιωτικές κοινωνίες συνταγματικά προηγούμενα, τα οποία θα έβρισκαν τη συνέχειά τους στην αλληλουχία των συντακτικών πράξεων και καταστατικών μεταρρυθμίσεων που σηματοδότησαν κατά τον 19ο αιώνα, και μέχρι το 1912–1913, την πολιτική ιστορία των δύο νήσων, υπό το καθεστώς της αυτονομίας που γνώρισαν, χάρη κυρίως στην πεισματική συμμετοχή τους στον Αγώνα του 1821.

Το ουσιώδες κεκτημένο του ελληνικού συνταγματισμού, πάντως, κατά την επαναστατική δεκαετία δημιουργήθηκε από τα τρία εθνικά συντάγματα που ψήφισαν η Α΄, η Β΄ και η Γ΄ εθνικές των Ελλήνων συνελεύσεις στην Επίδαυρο, το Άστρος και την Τροιζήνα, αντίστοιχα την 1η Ιανουαρίου 1822, την 13η Απριλίου 1823 και την 1η Μαΐου 1827. Έτσι δημιουργείται στην επαναστατημένη Ελλάδα και κληροδοτείται στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, που αναδύθηκε στη διεθνή σκηνή με το πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3 Φεβρουαρίου 1830, μια αρτιφανής παράδοση συνταγματισμού, που έμελλε να αποδειχθεί καθοριστικής σημασίας και για την περαιτέρω πορεία του ελληνικού πολιτεύματος. Κατά πρώτο λόγο, με τα τρία συντάγματα που ψήφισαν οι εθνοσυνελεύσεις του Αγώνα, το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», τον «Νόμον της Επιδαύρου» και το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» εισήχθη, καλλιεργήθηκε και, όπως αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα, εδραιώθηκε στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας ο συνταγματισμός ως το θεμελιώδες και αναγκαίο κριτήριο της πολιτικής νομιμότητας. Η έννοια του συνταγματισμού, όπως κυρίως καθιερώθηκε βάσει της εμπειρίας της πρώτης χώρας που υιοθέτησε γραπτό σύνταγμα (των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής) διαλαμβάνει κυρίως την αναγνώριση της υπεροχής του καταστατικού χάρτη που ψηφίζουν οι νόμιμα εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποι του συλλογικού φορέα της κυριαρχίας (του έθνους), ως θεμελιώδους νόμου της πολιτείας, που υπερέχει και υπερτερεί κάθε άλλου νομοθετήματος ή θεσπίσματος των νομίμων αρχών του τόπου. Η αναγνώριση αυτή της αρχής του συνταγματισμού γίνεται ρητά πολίτευμα του Άστρους, με το άρθρο Β΄ του ψηφίσματος, που θέτει σε ισχύ το σύνταγμα: «Επ’ ουδεμιά προφάσει και περιστάσει δύναται η Διοίκησις να νομοθετήση εναντίως εις το παρόν Πολίτευμα».

Η ευρύτερη ιστορική σημασία του ελληνικού συνταγματισμού θα μπορούσε

καλύτερα να εκτιμηθεί σε συγκριτική προοπτική, λαμβανομένου υπόψη ότι, όταν η Ελλάδα υιοθέτησε το πρώτο της σύνταγμα, γραπτά συντάγματα διέθεταν μόνο οι Η.Π.Α., η Γαλλία (το Σύνταγμα της Παλινόρθωσης του 1815), οι δύο σκανδιναβικές μοναρχίες της Δανίας και της Σουηδίας και το βασίλειο των Κάτω Χωρών (Ολλανδίας). Ο ελληνικός συνταγματισμός, συνεπώς, θα μπορούσε να θεωρηθεί πρωτοποριακός στην Ευρώπη, λόγω της προωμότητας της εισαγωγής του. Πρωτοποριακός, όμως, θα μπορούσε να θεωρηθεί και λόγω δύο άλλων χαρακτηριστικών, που προσδιόριζαν τις πολιτειακές αξίες των πρώτων ελληνικών συνταγμάτων. Οι πολιτειακές αυτές αξίες ήταν η δημοκρατική αρχή και ο καταφανής φιλελεύθερος προσανατολισμός.

Η δημοκρατική αρχή, η αναγόρευση δηλαδή του συνόλου του έθνους ή του λαού ως αδιαμφισβήτητου φορέα της κυριαρχίας, γίνεται με απόλυτη σαφήνεια στο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Τροιζήνης*, του οποίου το άρθρο 5 διακηρύσσει απερίφραστα: «Η Κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού». Δεν μπορεί να μην παρατηρηθεί ότι με το άρθρο αυτό, το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος* αναζωογονεί μια παλιά διάταξη του πολιτεύματος της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα (άρθρο 25). Έτσι θα μπορούσε επίσης να διαπιστωθεί, ότι ο ελληνικός συνταγματισμός συνδέεται στις απαρχές του με το λυκόφως της μακράς παράδοσης του ευρωπαϊκού πολιτειακού ριζοσπαστισμού.

Το άλλο προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του πρώιμου ελληνικού συνταγματισμού υπήρξε ο εντόνως φιλελεύθερος χαρακτήρας του. Αυτό διαφαίνεται κυρίως στις συνταγματικές πρόνοιες για περιστολή της εκτελεστικής εξουσίας και στην όλως ιδιαίτερη μέριμνα για περιφρούρηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Τα πολιτεύματα της Επιδάου και του Άστρους διαπνέονται από την χαρακτηριστική καχυποψία του κλασικού ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού απέναντι στους φορείς της εξουσίας. Τούτο κατοπτρίζεται στις πρόνοιες για ενιαύσια θητεία των μελών τόσο του Βουλευτικού όσο και του Εκτελεστικού σώματος. Η φιλελεύθερη βούληση κατοπτρίζεται και στη σαφή διάκριση των εξουσιών που υιοθετείται στα πολιτεύματα, ιδίως στην πρόνοια για ανεξαρτησία του Δικαστικού (ή «Δικανικού» όπως αποκαλείται στον Νόμο της Επιδάου) σώματος. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας των τριών πρώτων συνταγμάτων της Ελλάδος εκφράζεται κατ' εξοχήν με τις πρόνοιές τους υπέρ της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, των «δικαίων του ανθρώπου», όπως τα είχε αποκαλέσει ο Ρήγας. Ο κατάλογος των «γενικών δικαιωμάτων» ή «πολιτικών δικαιωμάτων» προτάσσεται και στα τρία συντάγματα ως θεμέλιο της εννόμου τάξεως στην επικράτεια της ελεύθερης ελληνικής πολιτείας. Ατελής και συνοπτικός –με επτά άρθρα– στο *Προσωρινόν Πολίτευμα*, ο

κατάλογος εμπλουτίζεται αισθητά και εκτείνεται σε δώδεκα άρθρα στον *Νόμο της Επιδαύρου*, για να ολοκληρωθεί σε μια άρτια διατύπωση δικαιωμάτων στο *Πολιτικόν Σύνταγμα της Τροιζήνος*. Στο *Προσωρινόν Πολίτευμα* η έμφαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου τίθεται στην αξία της ισότητας. Ο *Νόμος της Επιδαύρου* προσθέτει διατάξεις υπέρ της ελευθερίας, περιλαμβανομένων προνοιών υπέρ της ελευθερίας του τύπου, και θέτει υπό την προστασία των νόμων την ιδιοκτησία, την τιμή και την ασφάλεια «εκάστου Έλληνος και παντός ανθρώπου εντός της Επικρατείας ευρισκομένου». Το *Πολιτικόν Σύνταγμα* ενισχύει το *habeas corpus*, την προστασία της ιδιοκτησίας, και αποβλέπει να θέσει τα θεμέλια μιας δημοκρατικής πολιτικής νοοτροπίας, αποκλείοντας τίλους ευγενείας και τις αντίστοιχες προσαγορεύσεις για τους πολίτες της ελληνικής επικράτειας. Αυτό το φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα συνδέθηκε με τη γένεση του ελληνικού συνταγματισμού. Το φιλελεύθερο πνεύμα του πρώιμου ελληνικού συνταγματισμού θέλησαν να ενθαρρύνουν και να ενισχύσουν με τα σχόλια που συνέταξαν επί των διατάξεων του *Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος* δύο κορυφαίοι εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού φιλελεύθερου πολιτικού στοχασμού, ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Jeremy Bentham. Τα σχετικά κείμενα που αφιέρωσαν στο πρώτο ελληνικό σύνταγμα, οι *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* του Κοραή και το σχόλια του Bentham επί της γαλλικής μεταφράσεως του *Προσωρινού Πολιτεύματος*, που περιλαμβάνεται στην *Ιστορία των γεγονότων της Ελλάδος* του C. D. Raffenel, συνιστούν άκρως σημαντικές ενδείξεις του θεωρητικού ενδιαφέροντος που προκάλεσαν στον ευρωπαϊκό πολιτικό στοχασμό οι απόπειρες των ελλήνων επαναστατών για σύνταξη «Ελεύθερης Πολιτείας».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τρία πρώτα ελληνικά συντάγματα ως προς τις πρόνοιές τους εν σχέσει με το αίτημα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* στο πρώτο του άρθρο ονομάζει τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας «επικρατούσα» στην ελληνική επικράτεια, αλλά συμπληρώνει ότι η Ελληνική Πολιτεία «ανέχεται πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως». Το άρθρο αυτό επαναλαμβάνεται πανομοιότυπο στον *Νόμον της Επιδαύρου*. Το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Τροιζήνος*, ωστόσο, στο πρώτο του άρθρο αναγγέλλει πρώτον ότι «καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως, και διά την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν». Διακηρύσσεται, συνεπώς, η απόλυτη θρησκευτική ελευθερία, για να προστεθεί κατά δεύτερο λόγο ότι «θρησκεία της Επικρατείας» είναι εκείνη της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Τα συντάγματα της Επανάστασεως, συνεπώς, περιορίζονται στην καθιέρωση της αρχής της θρησκευτικής ελευθερίας που εγγυάται τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους. Άφησαν

δε το ζήτημα της ρύθμισης του καθεστώτος της Ορθόδοξου Εκκλησίας εντός των ορίων της ελληνικής επικρατείας για μεταγενέστερη αντιμετώπιση.

Αυτό υπήρξε το κεκτημένο του φιλελευθέρου συνταγματισμού που κληροδοτήθηκε από τα πολιτεύματα του Αγώνα προς τη συνταγματική παράδοση του ελληνικού κράτους. Ο κανονιστικός χαρακτήρας αυτής της παρακαταθήκης διαφαίνεται ενδεικτικά από την επίκλησή της στους κόλπους του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού στη δεκαετία του 1860, όταν ο Ιωσήφ Μομφερράτος μνημονεύει τα συντάγματα του Αγώνα ως τα πρότυπα για τη δημοκρατική ανάπτυξη της Ελλάδος. Χαρακτηριστική είναι επίσης η αναφορά του Ιωσήφ Μομφερράτου, τον Οκτώβριο του 1864, κατά τις συνεδριάσεις της Β' Εθνοσυνελεύσεως, στο *Σύνταγμα της Τροιζήνης* ως προς την καθιέρωση της εθνικής κυριαρχίας, από την οποία δεν θα έπρεπε να αποκλίνει το υπό συζήτηση νέο σύνταγμα, εκχωρώντας προνομίες στο στέμμα που θα φαλκίδευαν την ανόθευτη και αδιαφιλονίκητη άσκηση της από το έθνος.

Παρά τη μέριμνά του για την κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το *Πολιτικόν Σύνταγμα* του 1827 διαφέρει αισθητά από τα δύο πρώτα συντάγματα της επαναστατημένης Ελλάδος, ως προς τις ειδικές πρόνοιες που υιοθετεί εν σχέσει προς τον φορέα της εκτελεστικής εξουσίας, τον Κυβερνήτη. Είναι προφανές ότι το *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος* συντάσσεται μέσα στο κλίμα της αναμονής της επικείμενης έλευσης του Ιωάννη Καποδίστρια στην αγωνιζόμενη και καθημαγμένη χώρα. Ενώ το άρθρο 36 του *Πολιτικού Συντάγματος* επιβεβαιώνει κατηγορηματικά την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, με τα άρθρα 102–125 ο Κυβερνήτης περιβάλλεται με αρμοδιότητες που του καθιστούν τον σημαντικότερο παράγοντα του πολιτεύματος. Έτσι, με το τέλος της Επανάστασης και την πρόκληση της οικοδόμησης του κράτους πιεστική, πλέον, ενώπιόν τους, οι πληρεξούσιοι του έθνους στην Γ' εθνική των Ελλήνων συνέλευση εμφανίζονται έτοιμοι για τους συμβιβασμούς που υπαγορεύουν οι αναγκαιότητες του πολιτικού ρεαλισμού.

«Ελληνική Πολιτεία» (1828–1831)

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ

Η Εθνοσυνέλευση η οποία συνήλθε στην Τροιζήνα τον Μάρτιο του 1827 αποφάσισε «η νομοτελεστική εξουσία» να παραδοθεί «εις έναν και μόνο» και για τον σκοπό αυτό εξέλεξε στις 3/17 Απριλίου ομόφωνα τον Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδος με θητεία επτά ετών. Στο Σύνταγμα, το οποίο ψηφίστηκε τον Μάιο, καθοριζόταν η διάκριση των τριών εξουσιών (νομοθετική, νομοτελεστική και δικαστική) και περιλαμβανόταν η διακήρυξη ότι η «κυριαρχία ενυπάρχει εις το έθνος· πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού».

Ο Καποδίστριας έφτασε στο Ναύπλιο και από εκεί πήγε στην έδρα της Κυβέρνησής του στην Αίγινα, στις 12/24 Ιανουαρίου 1828. Γόνος της μικρής αριστοκρατίας της Κέρκυρας, σπούδασε στην Ιταλία και κατέλαβε δημόσια αξιώματα κατά τη ρωσική κατοχή της Επτανήσου (1799–1807). Ακολούθησε τους Ρώσους μετά το τέλος της κατοχής και έγινε υπουργός του Τσάρου Αλέξανδρου Α΄. Όταν ξέσπασε η ελληνική Επανάσταση, ο Καποδίστριας εγκαταστάθηκε στην Ελβετία για να συντρέξει ως ιδιώτης τον Αγώνα των Ελλήνων. Θιασώτης του Διαφωτισμού, χωρίς εμπιστοσύνη στο αντιπροσωπευτικό σύστημα, προσπάθησε να δημιουργήσει εκουγχρονισμένο συγκεντρωτικό κράτος και να υπονομεύσει την τοπική βάση εξουσίας των προκρίτων και των στρατιωτικών. Απέβλεπε στην ενσωμάτωση των ακτημόνων στον εθνικό κορμό με τη διανομή της κρατικής γης και στη δημιουργία ενιαίου συστήματος δικαίου. Έτσι, οι μικροϊδιοκτήτες χωρικοί θα αποκτούσαν σοβαρά κίνητρα να ενταχθούν στο νέο σύστημα και ο τοπικισμός που ενίσχυαν οι πρόκριτοι και οι ένοπλες ομάδες θα έχανε τα ερείσματά του.

Όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του, ο Καποδίστριας εισηγήθηκε στη Βουλή την αναστολή της λειτουργίας του δημοκρατικού συντάγματος της Τροιζήνας. Με το ψήφισμα της 18ης Ιανουαρίου 1828, η Βουλή επικύρωσε την αναστολή και αυτοκαταργήθηκε, για να αντικατασταθεί από το «Πανελλήνιο» και αργότερα τη «Γερουσία», τα 27 μέλη της οποίας επέλεγε ο Κυβερνήτης. Στην έκθεσή του στις 11/23 Ιουλίου 1829 προς την Εθνοσυνέλευση του Άργους, ο Καποδίστριας εξηγούσε ότι η αναστολή της λειτουργίας του Συντάγματος θα διαρκούσε μέχρις ότου «η

«Ελληνική
Πολιτεία»
(1828-1831)

Νάυπλιο, χαλκογραφία, σχέδιο W. Gell, 1807.

τύχη της Ελλάδος αποφασιστεί οριστικώς». Το απολυταρχικό μεσοδιάστημα έμελλε να διαρκέσει από το 1828 έως το 1844.

Το πρώτο υπουργικό συμβούλιο του Κυβερνήτη συντηρούσε την παράδοση της ελληνικής Επανάστασης, με τους Γεώργιο Κουντουριώτη ως Πρόεδρο των Οικονομικών, Ανδρέα Ζαΐμη, των Εσωτερικών, και Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, των Στρατιωτικών. Καθώς όμως αντιμετώπιζε την απροθυμία του «Πανελληνίου» να συνεργαστεί μαζί του, φρόντισε να διευρύνει τη σύνθεσή του με άτομα εμπιστοσύνης και να εξασφαλίσει έτσι την πλειοψηφία του σώματος.

Στην Εθνοσυνέλευση του Άργους υπεροχή παρουσίαζε η φατρία του Κολοκοτρώνη, που ήταν φιλική προς τον Καποδίστρια. Η Εθνοσυνέλευση αυτή ανανέωσε και διεύρυνε την εντολή του Κυβερνήτη, και με ψήφισμα συνέχισε το προσωρινό του καθεστώς, επειδή οι διαπραγματεύσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις δεν είχαν ολοκληρωθεί. Αντικατέστησε, ακόμη, το «Πανελλήνιο» με τη «Γερουσία» και ανέλαβε την εκπόνηση σχεδίου συντάγματος, το οποίο θα υπηρετούσε τις αρχές των προηγούμενων συνταγμάτων του Αγώνα. Το σχέδιο θα έπρεπε να περιλάβει διατάξεις σχετικές με την υπηκοότητα, την απόκτηση ιθαγένειας, την καθολική ψηφοφορία, το εκλογικό σύστημα, την οργάνωση των δικαστηρίων, την ισοβιότητα των δικαστών, την καθιέρωση αντιπροσωπευτικού συστήματος με δύο Βουλές και εκτελεστική εξουσία, σύμφωνα με τις συντακτικές πράξεις της Τροιζήνας.

Ο νέος θεσμός της Γερουσίας αποξένωσε σημαντικές προσωπικότητες του πολιτικού βίου. Ο Τρικούπης, ο Μαυροκορδάτος και ο Κουντουριώτης αρνήθηκαν να στη-

ρίξουν το γόητρο της κυβέρνησης σ' ένα σώμα με συμβουλευτικό, μόνο, ρόλο. Έως τον Νοέμβριο του 1829 οι περισσότεροι επώνυμοι της πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων και των Μιαούλη και Τομπάζη είχαν εγκαταλείψει την κυβέρνηση. Το μεταρρυθμιστικό έργο του Καποδίστρια στους τομείς της Παιδείας, της Οικονομίας και της Γεωργίας και η υπόσχεση διανομής των κρατικών γαιών σε ακτήμονες, τον καθιστούσαν αγαπητό στις λαϊκές τάξεις, αλλά όχι και στους ταγούς του έθνους. Η ογκούμενη αντιπολιτευτική δράση της πολιτικής ηγεσίας προς μια μορφή διακυβέρνησης που τους απέκλειε, εκφράστηκε κυρίως από το «Συνταγματικό» και το «Αγγλικό» κόμμα. Στις τάξεις των εχθρών του κυβερνήτη περιλαμβάνονταν και σημαντικοί Βρετανοί, όπως οι Ρίτσαρντ Τσορτς, Τόμας Γκόρντον, Γεώργιος Φίνλεϊ και Έντουαρτ Ντόκινς.

Οι κατηγορίες εναντίον της αυταρχικότητας του Καποδίστρια περιλάμβαναν και την κατάργηση του Συντάγματος της Τροιζήνας και εκτοξεύονταν ακόμη και από σημαντικούς πνευματικούς άνδρες, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής. Οι οπαδοί του φιλελευθερισμού είχαν, βέβαια, δίκιο για το ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες του Διαφωτισμού, όμως οι συνθήκες που επικρατούσαν στην ύπαιθρο δικαιολογούσαν τον συγκεντρωτισμό του κυβερνήτη.

Η δολοφονία του Καποδίστρια στις 27 Σεπτεμβρίου 1831. Ελαιογραφία σε καμβά.

Με μεγάλα δημοσιονομικά προβλήματα και ανύπαρκτα κρατικά έσοδα, ο Καποδίστριας βασίστηκε κυρίως στη ρωσική και γαλλική βοήθεια. Παρόλες τις μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες του ελληνικού κράτους, οι εκστρατείες του Μαιζόν στην Πελοπόννησο και των Τσορτς και Υψηλάντη στην Στερεά Ελλάδα έδωσαν τη δυνατότητα στον Καποδίστρια να διεκδικήσει τα πρώτα σύνορα του ανεξάρτητου κράτους, που τελικά ακολούθησαν στον Βορρά τη γραμμή Αμβρακικού–Παγασητικού (1831).

Με το πρωτόκολλο του Λονδίνου, στις 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830, μεταξύ των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας, αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδος και καθιερώθηκε η κληρονομική μοναρχία ως καθεστώς της χώρας. Σε δεύτερο πρωτόκολλο, με την ίδια ημερομηνία, αναγορευόταν ηγεμόνας της Ελλάδος ο πρίγκιπας Λεοπόλδος του Σαξ–Κοβούργου. Η υποψηφιότητα του Λεοπόλδου, ωστόσο, συνάντησε πολλά εμπόδια, ώστε στις 9/21 Μαρτίου 1830 να αναγκασθεί ο ίδιος να αποποιηθεί τον ελληνικό θρόνο.

Η εδραίωση, αν όχι η δημιουργία, των τριών ξενόφιλων κομμάτων, του Αγγλικού, του Γαλλικού και του Ρωσικού, συμπίπτει με την περίοδο της συντονισμένης αντιπολιτευτικής δραστηριότητας κατά του Καποδίστρια. Μολονότι οι διπλωματικές ικανότητες του Κυβερνήτη καθιστούσαν απίθανη την αποκλειστική του σχέση με μια από τις τρεις Δυνάμεις, η ροπή των οπαδών του ήταν ασφαλής προς τη Ρωσία. Ο ρωσοτουρκικός, εξάλλου, πόλεμος του 1828–’29 είχε οξύνει τις σχέσεις των Άγγλων με τους Ρώσους, και συνεπώς με τους θεωρούμενους έλληνες «πελάτες» τους.

Ο αντικαποδιστριακός αγώνας εκδηλώθηκε με εξεγέρσεις στην Ύδρα, τη Μάνη, την Αταλάντη και σε μικρότερο βαθμό στη Δυτική Ελλάδα (Γρίβας), τα Καλάβρυτα και τη Ρούμελη (Καρατάσος), την οποία ενίσχυσε ο Μαυροκορδάτος. Οι δύο πρώτες αποδείχτηκαν οι πιο σημαντικές. Η ποικιλία των συμφερόντων τα οποία θίγονταν από τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της κεντρικής εξουσίας προκάλεσε μια ετερόκλητη συμμαχία, που εκδηλώθηκε το 1831.

Η επέμβαση ρωσικής ναυτικής δύναμης κατά των Υδραίων που κατέλαβαν τον ναύσταθμο στον Πόρο, με επικεφαλής τον Μιαούλη, είχε ως αποτέλεσμα αυτός να ανατινάξει το καύχημα του ελληνικού στόλου, τη φρεγάτα *Ελλάδα*. Αν η καταστολή στον Πόρο έκλεισε προσωρινά το κεφάλαιο «Ύδρα», η Μάνη, αντίθετα, επρόκειτο ν’ αποδειχθεί μοιραία για τον ίδιο τον Κυβερνήτη. Οι συνθήκες αναρχίας που επικράτησαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα εξασφάλιζαν στους Μανιάτες μια ιδιότυπη φορολογική ασυλία. Η επιμονή του Καποδίστρια να υποτάξει τον σημαντικότερο ηγέτη της Μάνης, τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, προκάλεσε το τραγικό του τέλος. Στις 27 Σεπτεμβρίου/9 Οκτωβρίου 1831 ο Καποδίστριας έπεσε νεκρός στην είσοδο του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα του Ναυπλίου, χτυπημένος από τον αδελφό και τον γιο τού φυλακισμένου Πετρόμπεη.

1. Joseph Marie Vien (1716–1809)

Ο θρίαμβος της Δημοκρατίας του 1793

Σχέδιο με πενάκι

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*. Εισαγωγή–Επιμέλεια–Σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, τ. 5, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000

Το πρωτότυπο βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου.

Η Γαλλική Επανάσταση που ξεκίνησε το 1789 με την κατάλυση του συμβόλου της αυτοκρατορίας, τη Βασίλισσα, πέρασε το 1793 στη ριζοσπαστικότερη φάση της. Ο Λουδοβίκος 16ος οδηγήθηκε στη γκιλοτίνα και εγκαθιδρύθηκε η Πρώτη Γαλλική Δημοκρατία. Η ελληνική μετάφραση του Γαλλικού Συντάγματος της 24ης Ιουνίου 1793 από το σύντροφο του Ρήγα, Αντώνιο Κορωνιό, αποτέλεσε τη βάση της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του Ρήγα, λίγα χρόνια αργότερα.

2. Isidore Pils (1813–1875)

Ο Ρουζέ ντε Λιλ τραγουδά για πρώτη φορά τη Μασσαλιώτιδα στο σπίτι του Δημάρχου του Στρασβούργου, Ντίτριχ, 1849

Ελαιογραφία

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: «Γαλλική Επανάσταση – Αυγή της σύγχρονης εποχής», *Ελευθεροτυπία – Ιστορικά*, 12 Ιουλίου 2001, τ. 91, σσ. 46-47.

Το πρωτότυπο βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο του Στρασβούργου.

Η επίδραση της πολιτικής ιδεολογίας του 1789 στους πρωταγωνιστές της απελευθέρω-

σης της Ελλάδας είναι εμφανής και στην παραλλαγή της Μασσαλιώτιδας που τραγουδιόταν σε ελληνική μετάφραση σαν επαναστατικό τραγούδι. Το κείμενο αυτό μεταφράστηκε και στα αγγλικά από τον Λόρδο Βύρωνα.

3. Ρήγας Βελεστινλής (1757–1798)

Το φύλλο του τίτλου της δωδεκάφυλλης «*Χάρτας της Ελλάδος εν ή περιέχονται αι νήσοι αυτής και μέρος των εις την Ευρώπην και Μικράν Ασίαν πολυαριθ-*

3

μων αποικιών αυτής... πρώτον εκδοθείσα, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θεοταλού, χάριν των Ελλήνων και φιλελ-

λήνων – 1797. Εχαράχθη παρά του Φρανσουά Μήλλερ εν Βιέννη».

Χαλκογραφία, 60x72 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Με την *Χάρτα* ο Ρήγας χαρτογράφησε την ιστορική υπόσταση του χώρου στον οποίο θα εγκαθιδρυόταν η Ελληνική Δημοκρατία. Στα δώδεκα φύλλα στα οποία συναντώνται η Ιστορία με τη Γεωγραφία, ο Ρήγας περιέλαβε χάρτες από το Δούναβη και τα Καρπάθια μέχρι το Λιβυκό Πέλαγος, και από την Αδριατική και το Ιόνιο Πέλαγος μέχρι τον Εύξεινο Πόντο και τη Βιθυνία, επιπεδογραφίες πόλεων και τοποθεσιών που αποτέλεσαν σταθμούς στην ιστορία και την ελευθερία των Ελλήνων, ιστορικές πληροφορίες σχετικές με μάχες, μνημεία, τόπους καταγωγής μεγάλων ανδρών, νομίματα αρχαίων πόλεων. Ο τίτλος της *Χάρτας* πλαισιώνεται από αρκετές ιστορικές, μυθολογικές και συμβολικές παραστάσεις. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση του Ηρακλή με το ρόπαλο, ο οποίος συμβολίζει την ελληνική δύναμη, που καταδιώκει μian Αμαζόνα με διπλό πέλεκυ, η οποία συμβολίζει την Ασία.

4. Η *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη* αποτυπώνει το οικουμενικό όραμα της Γαλλικής Επανάστασης για Ισότητα, για Ελευθερία, για Αδελφότητα, για το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας, για την οικοδόμηση μιας δημοκρατίας των πολιτών. Η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και των δημόσιων ελευθεριών που εξήγγειλε η Γαλλική Διακήρυξη προβλεπόταν με ειδικές διατάξεις και στα τρία ελληνικά Συντάγματα, της Επιδάουρου, του Άστρους και της Τροιζήνας, που κα-

ταρτίστηκαν κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: «1789, Μια ιδέα που άλλαξε τον Κόσμο», *Courrier της Unesco*, Αύγουστος 1989.

5. *Ο Ρήγας Φεραίος ψάλλει τον Θούριο*, τέλη 19ου αιώνα

Σωτήριος Χρηστίδης (Θεσσαλονίκη 1858 – Αθήνα 1940)

Έγχρωμη λιθογραφία, 66x53 εκ.

Βουλή των Ελλήνων

Ο Θούριος, το τελευταίο τμήμα της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του Ρήγα, αποτελούσε μια

5

έμμετρη προκήρυξη βασισμένη στις αρχές του πολιτεύματος του Πρώτου Έτους της Γαλλικής Δημοκρατίας. Ήταν ένα προσκλητήριο, στα χέρια των πατριωτών, για κοινό αγώνα των μεγάλων μαζών του βαλκανικού χώρου, ένα τραγούδι κατάλληλο για ευρύτερη και αμεσότερη διάδοση του επαναστατικού κηρύγματος. Η μεγάλη απήχησή του δικαιολογεί τις πολλές παραλλαγές του και το γεγονός ότι διασώθηκε σε πολλά χειρόγραφα και εκδόσεις.

6. *Ο Ρήγας και ο Κοραΐς ανασηκώνουν τη σκλαβωμένη Ελλάδα, 19ος αιώνας*
Λιθογραφία
Φωτογραφική αναπαραγωγή

Η ιδεολογία που συμπυκνώνει η λιθογραφία, με τους δύο μεγάλους διαφωτιστές του Γένους να βοηθούν την Ελλάδα να σταθεί γερά στα πόδια της, δικαιολογεί τη μεγάλη διάδοση που είχε το μοτίβο αυτό και τις πολλές παραλλαγές που γνώρισε.

7

7. *Ρήγας Βελεστινλής, Νέα Πολιτική Διοικήσεις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*
Χειρόγραφο Κυθήρων, 12φυλλο,
29x20 εκ., circa 1797
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Τον Οκτώβριο του 1798 ο Ρήγας τύπωσε ανώλυμα και παράνομα στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκιδών Πουλίων στη Βιέννη τον καταστατικό χάρτη της Ελληνικής Δημοκρατίας – ο όρος Δημοκρατία παραπέμπει στη République των γαλλικών προτύπων του. Ως υπέρτιτλος του εντύπου είχαν τεθεί οι λέξεις ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ – ΙΣΟΤΙΜΙΑ – ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ, και ως κύριος

τίτλος το *Νέα Πολιτική Διοικήσεις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας*. Με τον όρο «Ρούμελη» νοούνται οι ευρωπαϊκές περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και με τον όρο «Βλαχομπογδανία» νοούνται οι παραδουνάβιες ηγεμονίες. Πρόκειται, συνεπώς, για έντυπο που αναφέρεται σε ένα πολυεθνικό γεωγραφικό σύνολο του οποίου τα όρια είχαν ήδη χαραχθεί στην *Χάρτα*.

Η *Νέα Πολιτική Διοικήσεις* περιλάμβανε τέσσερα κείμενα: α) την *Επαναστατική Προκήρυξη*, β) *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* (σε 35 άρθρα), γ) *το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας* (σε 124 άρθρα) και δ) το *Θούριο*.

Κανένα από τα αντίτυπα δεν έχει έρθει ακόμη στο φως.

8. *Η σημαία της Ελληνικής Δημοκρατίας του Ρήγα*

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ρήγα Βελεστινλή, Άπαντα τα σωζόμενα*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, τ. 5, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000

«Η σημαία οπού βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέrais της Ελληνικής Δημοκρατίας, είναι έν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω. Τα δε μπαϊράκια και παντιέrais είναι τρίχροα, από μαύρον, άσπρον και κόκκινον... Το κόκκινον σημαίνει την αυτοκρατορικήν πορφύραν και αυτεξουσιότητα του Ελληνικού λαού. Το άσπρον σημαίνει την αθωότητα της δικαίας ημών αφορμής κατά της τυραννίας. Το μαύρον σημαίνει τον υπέρ πατρίδος και ελευθερίας ημών θάνατον» (*Νέα Πολιτική Διοικήσις, Παράρτημα*, σε: Ρήγα Βελεστινλή, *Άπαντα τα σωζόμενα*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, τ. 5, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 70-71).

9. Ρήγας Βελεστινλής, *Ελευθερία Ισότης. Θούριος, Ήτοι Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος πρώτος, εις τον ήχον, Μια Προσταγή Μεγάλη*, Από την του Γένους Τυπογραφίαν εν Κερκύρα, [Χρόνος έκτος Πολιτικός = 1798].

Δίφυλλο, 25,8x18,5 εκ.

και

Χριστόφορος Περραιβός, *Ύμνος Εγκωμιαστικός Παρ' όλης της Γραικίας προς τον Αρχιστράτηγον Μποναπάρτε, Εις τον ήχον της Καρμανιόλας*, εν Κερκύρα, [Χρόνος έκτος Πολιτικός = 1798].

Δίφυλλο, 19x13 εκ.

Ανατύπωση

9

Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού

Η ίδρυση Εθνικού Τυπογραφείου και Δημόσιας Βιβλιοθήκης ήταν από τις σημαντικότερες συμβολές των Δημοκρατικών Γάλλων στα Επτάνησα. Η ίδρυση τυπογραφείου, που οι Βενετοί ποτέ δεν επέτρεψαν, έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διάδοση των νέων ιδεών.

10. Αδαμάντιος Κοραής, *Αδελφική διδασκαλία προς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Οθωμανικήν Επικράτειαν Γραικούς*, εις αντίρρησιν κατά της ψευδώνμως εν ονόματι του Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ιεροσολύμων εκδοθείσης εν Κωνσταντινουπόλει *Πατρικής Διδασκα-*

λίας. Εν Ρώμη, εν έτει Α΄ της Ελευθερίας (1798)

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το πρώτο ανώνυμο πολιτικό φυλλάδιο του Κοραή εκδόθηκε στο Παρίσι, παρότι ως τόπος έκδοσης αναφέρεται η Ρώμη. Το κείμενο διακατέχεται από το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης. Στηλιτεύει τις ιδέες του φυλλάδιου *Διδασκαλία Πατρική*, στο οποίο ο κληρικός συγγραφέας, επικαλούμενος τις Γραφές, προσπαθεί να αποκρούσει την επίδραση των γαλλικών επαναστατικών ιδεών στην ελληνική συνείδηση.

11. Ανώνυμου του Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι λόγος περί ελευθερίας...*, Ιταλία 1806

Συλλογή Κωνσταντίνου Στάικου

Το ανατρεπτικό περιεχόμενο του βιβλίου αυτού κατοπτρίζει έναν προηγμένο βαθμό εθνικής συνείδησης και πολιτικής σκέψης. Όχι μόνο καταδικάζει το φιλοτουρκισμό του ανώτερου κλήρου και των προεστών, την κοινωνική πραγματικότητα της δουλείας και της διαφθοράς, αλλά, επιχειρεί να συστηματοποιήσει ένα πρόγραμμα για τη χειραφέτηση και την απελευθέρωση του Γένους. Ο άγνωστος συγγραφέας του κατορθώνει να συνδέσει το βαλκανικό όραμα του Ρήγα με το ιδεολογικό κλίμα του ιταλικού ριζοσπαστισμού.

12. Ευγένιος Βούλγαρις, *Αι καθ' Όμηρον αρχαιότητες και αι Κερκυραϊκαί αρχαιολογίαι*, εν Μόσχα, εν τω της Κοινότητος Τυπογραφείω παρά Λιούμπη, Γαρίω και Ποπόβ, 1804
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το βιβλίο αφιερώνεται «τη Αρτιουστάτω Αισίωτε και Ολβιοδαίμονι Επτανήσω Ιωνική Πολιτοκρατία». Είναι αξιοσημείωτο ότι την ίδια εποχή (1802) ο Κοραής αφιέρωνε τη μετάφραση του Βεκκαρίου *Περί Αδίκημάτων και Ποινών* «τη νεοσυντάκτω τη Επτά Νήσων Ελληνική Πολιτεία διά τας χρηστάς ελπίδας».

13. *Le tre Costituzioni (1800, 1803, 1817) delle Sette Isole Jonie ed I relativi documenti con l'aggiunta dei due progetti di Costituzione del 1802 e 1806 e delle modificazioni e riforme alla Costituzione del 1817*, Corfù, Tipografia Mercurio, 1849

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Τα συνταγματικά σχέδια του 1800, 1803 και 1806, τα οποία αποτέλεσαν την πρώτη προσπάθεια εγκαθίδρυσης συνταγματικού πολιτεύματος σε ελληνικό έδαφος, αντιμετώπιστηκαν με έντονο ενθουσιασμό από τον επτανησιακό λαό. Αντίθετα, το Σύνταγμα του 1817, με το οποίο εγκαθιδρύονταν η βρετανική προστασία, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και βαθιά αισθήματα απογοήτευσης, τα οποία οδήγησαν στην ανάπτυξη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και τελικά στην Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.

14. *Costituzione degli Stati Uniti delle Isole Jonie, anno domini 1817.*

Πολίτευμα των Ενωμένων Επαρχιών των Ιωνικών Νήσων..., μετηνεχθέν ... εκ του αγγλικού εις το νεοελληνικόν ιδίωμα παρά Π. Πετρίδου, Κέρκυρα, εν τη Τυπογραφία της Διοικήσεως, 1819.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

14

15. Αποτύπωμα σφραγίδας της Γαλλικής Δημοκρατίας από επτανησιακά μονόφυλλα του 1798

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Απεικονίζεται η Δημοκρατία ως γυναίκα ντυμένη με αρχαίο ρωμαϊκό χιτώνιο, που στο δεξί της χέρι κρατά ραβδί με το φρυγικό σκούφο –σύμβολο της Ελευθερίας– και ακουμπά το αριστερό της χέρι πάνω σε ραβδωτή δεσμίδα με τον πέλεκυ – σύμβολο του Νόμου.

16. Baron Antoine–Jean Gros (1771–1835),

Αλληγορική μορφή της Δημοκρατίας, που απεικονίζεται με τα ίδια σύμβολα της σφραγίδας

Ελαιογραφία

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: «Μορφές της Εθνεγερσίας», *Η Καθημερινή–Επτά Ημέρες*, τ. ΑΒ', σ. 69.

17. *Φυτεύοντας το Δέντρο της Ελευθερίας στη Γαλλία, παρουσία της Εθνοφρουράς και υπό τους ήχους της μπάντας.*

Γκούας της γαλλικής σχολής του 18ου αιώνα

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: «1789, Μια ιδέα που άλλαξε τον Κόσμο», *Courrier της Unesco*, Αύγουστος 1989, σσ. 44-45.

18. Το έμβλημα της Επτανήσου Πολιτείας

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Costituzione della Repubblica Settinsulare*, Corfù 24 Novembre 1803, Nella Stamperia Nazionale

Τα Ιόνια νησιά, ύστερα από ρωσοτουρκική επέμβαση και κατοχή, αποτέλεσαν για μια οκταετία την Επτάνησο Πολιτεία (1800–1807), το πρώτο ελληνικό κράτος μετά την Άλωση. Το νεοσύστατο αυτό κράτος προβλεπόταν να είναι ανεξάρτητο, με εγγυητή τη Ρωσία και υπό οθωμανική επικυριαρχία.

19. Το έμβλημα του Ιονίου Κράτους

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από το 1815 τα Επτάνησα αποτέλεσαν τις «Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων» και τέθηκαν υπό βρετανική προστασία, η οποία τερματίστηκε με την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, το 1864.

20. Θεόδωρος Βρυζάκης (Θήβα 1819 – Μόναχο 1878)

Ο Θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη
Ελαιογραφία

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής
Επανάστασεως*, Σύνθεσις Γ. Τσουλίου –
Τάσου Χατζή, τ. 1, Αθήναι, Εκδοτικός
Οίκος Μέλισσα, Ιστορική Βιβλιοθήκη,
1970, σ. 1

21. *Ευρωπαίοι αξιωματικοί και φιλέλ-
ληνες σπεύδουν σε βοήθεια της Ελλάδας
το 1822*

Έγχρωμη λιθογραφία

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,
τ. ΙΒ', σ. 317.

17

22. Αλέξανδρου Υψηλάντη, *Μάχου
υπέρ Πίστεως και Πατρίδος*, την 24ην
Φεβρουαρίου 1821. Εις το γενικόν
στρατόπεδον του Ιασίου
Έγγραφο, μονόφυλλο, 40x25 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η προκήρυξη αυτή του Αλέξανδρου Υψηλάντη,
γραμμένη από το λόγιο γιατρό Γεώργιο Κοζά-
κη-Τυπάλδο, τυπώθηκε στο Ιάσιο. Πολεμικά
συνθήματα και πολιτικά και στρατιωτικά επιχει-
ρήματα συνυπάρχουν στο κείμενο, το οποίο προ-
σπαθούσε να ενθουσιάσει, εξυμνώντας το αρχαι-
οελληνικό κλέος και το ηρωικό παρόν.

23. *Νόμος για τον σχηματισμό του Τά-
γματος των Φιλελλήνων*

Εν Κορίνθω τη 29 Απριλίου 1822

Υπογραφές: Α. Μαυροκορδάτος και
Θ. Νέγρης

Έγγραφο, δίφυλλο, 32x22 εκ.

ΑΕΠ, τ. 1, σσ. 159-160

Βιβλιοθήκη της Βουλής

24. T. C. Lotter

Insula Creta nunc Candia, 1778

Από: T. C. Lotter, *Atlas géographique
de 108 cartes*, 1778

Χαλκογραφία, 49x47 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η Κρήτη, η Σάμος, η Πελοπόννησος, το Με-
σολόγγι, η Άμφισσα πρωτοστάτησαν στη
σύγκληση τοπικών συνελεύσεων, οι οποίες
ψήφισαν και τα πρώτα πολιτειακά κείμενα
του Αγώνα, αμέσως μετά την έκρηξη της
Ελληνικής Επανάστασης.

25. *Προκήρυξις της Πελοποννησιακής*

Γερονσίας, η οποία αναφέρεται στη σύ-
σταση αλληλοδιδασκτικού σχολείου
στην Τρίπολη και καλεί δασκάλους και

27

μαθητές να προσέλθουν σ' αυτό.
1822 τη 16 Μαρτίου, Τριπολιτσά
Υπογραφές: Ασημάκης Φωτήλας, ο
Πρωτοσύγκελλος Αμβρόσιος, ο Γρηγό-
ριος Δικαίου κ.ά.
ΑΕΠ, τ. 1, σ. 452
Βιβλιοθήκη της Βουλής

26. *Ερείπια του Ηραίου στη Σάμο*
Χαλκογραφία, σχέδιο του J. B. Hilaire, σε:
Choiseul-Gouffier, M.G.F.A. comte de,
Voyage pittoresque de la Grèce, Paris 1822
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

27. *Η Άμφισσα (Salona)* σε σχέδιο του
Ed. Dodwell, χάραξη Radcliffe
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Τόπος και Εικόνα, χαρακτηριστικά ξένων*
περιηγητών για την Ελλάδα, τ. ΣΤ', 19ος
αιώνας, Αθήνα, Ολκός, 1983, σ. 30
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στις 15 Νοεμβρίου 1821 ψηφίστηκε στα Σά-

λωνα (Άμφισσα) η *Νομική Διάταξις της Ανα-
τολικής Χέρσου Ελλάδος*. Τα περισσότερα κεί-
μενα της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος συντά-
χθηκαν από τον Θεόδωρο Νέγρη.

28. *Προκήρυξις της Γερουσίας της*
Δυτικής Χέρσου Ελλάδος, η οποία εκ-
δηλώνει τη διάθεσή της να βοηθήσει
στο ξεσηκωμό και την απελευθέρωση
της περιοχής της Θεσσαλίας.

Εν Βραχωρίω τη 20 Μαρτίου 1822
Υπογραφές: Ν. Λουριώτης, Ήβος Ρή-
γας, κ.ά.
Έγγραφο, μονόφυλλο, 57,5x44,5 εκ.
ΑΕΠ, τ. 1, σσ. 465-466
Βιβλιοθήκη της Βουλής

29. *Προσωρινόν Πολίτευμα της Νήσου*
Κρήτης, Αρμένιοι Κρήτης, 21 Μαΐου 1822

Υπογραφές: Π. Σκυλίτσης Ομηρίδης,
Αναγνώστης Ψαρουδάκης, Αθανάσιος
Αρχιμανδρίτης κ.ά.

Έγγραφο, 8φυλλο, 34,5x47,5 εκ.

ΑΕΠ, τ. 1, σσ. 507-511

Βιβλιοθήκη της Βουλής

30. Πέτρος Ομηρίδης Σκυλίτσης
(Σμύρνη 1784 – Πειραιάς 1872)

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Οι
Δήμαρχοι του νεότερου Πειραιά*, Πει-
ραιάς 1999

Κατά την έναρξη του Αγώνα πρωτοστάτησε
στην κήρυξη της Επανάστασης στα Ψαρά.
Έλαβε μέρος στην Α΄ Εθνική Συνέλευση ως
πληρεξούσιος των ναυτικών νησιών και συμ-
μετείχε στην επιτροπή σύνταξης του Προ-
σωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος. Τον
Απρίλιο του 1822, ανέλαβε τη διοίκηση της
Κρήτης και ήταν πρόεδρος της συνέλευσης
στους Αρμένους, η οποία ψήφισε το Προσω-
ρινόν Πολίτευμα της νήσου Κρήτης. Μετά
την Επανάσταση άσκησε καθήκοντα εφέτη
και στο διάστημα 1840–1856 διετέλεσε δή-
μαρχος Πειραιά.

31. *Καταστατικό της Πελοποννησιακής
Γερουσίας*, 26 Μαΐου 1821

Έγγραφο, 2φυλλο, 29,5x21,5 εκ.

ΑΕΠ, τ. 1, σσ. 441-442

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στις 26 Μαΐου 1821 οι πρόκριτοι, εκκλησια-
στικοί παράγοντες και οι οπλαρχηγοί της
Πελοποννήσου συγκεντρώθηκαν στη μονή
των Καλτετζών, όπου γεννήθηκε ο τοπικός

32

πολιτειακός οργανισμός της «Πελοποννησια-
κής Γερουσίας».

32. Δημήτριος Υψηλάντης
(Κωνσταντινούπολη 1793 – Ναύπλιο
1832)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Ηγετική μορφή της Επανάστασης, αδελφός
του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ως πληρεξούσιος
του αδελφού του έφθασε στην Ελλάδα το
1821 για να αναλάβει την ηγεσία του Αγώνα.
Το Δεκέμβριο του 1821, σε συνέλευση των
Πελοποννησίων στο Άργος ονομάστηκε πρό-
εδρος της «Πελοποννησιακής Γερουσίας».
Στη συνέχεια εκλέχτηκε πρόεδρος του Βου-
λευτικού στην Α΄ Εθνική Συνέλευση. Διακρί-
θηκε και ως στρατιωτικός και το Σεπτέμβριο
του 1829 διηύθυνε την τελευταία μάχη του

35

αγώνα στην Πέτρα Βοιωτίας, που κατέληξε σε θρίαμβο των Ελλήνων.

33. *Διάταξη του Αρείου Πάγου*, με την οποία κανονίζονται οι οικονομικές υποχρεώσεις όσων συμμετέχουν στον Αγώνα.

Εν Σαλώνοις, τη 23 Απριλίου 1822

Υπογραφές: Γεώργιος Αινιάν ο Αρεοπαγίτης, Χιλίαρχος Πανουργιάς και οι έφοροι Σαλώνων

Έγγραφο, 2φυλλο, 28,5x19,5 εκ.

ΑΕΠ, τ. 1, σ. 495

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Οι επαρχίες Εύβοιας, Θεσσαλομαγνησίας, κάποιων περιοχών της Μακεδονίας, του Ταλαντίου, της Λειβαδιάς, της Θήβας, της Αττικής, των Σαλώνων (Αμφισσας) και του Λιδωρικού έστειλαν εκπροσώπους στη συνέλευση που συγκροτήθηκε στα Σάλωνα τον Οκτώβριο του 1821. Η συνέλευση αυτή εξέλεξε δεκατριμελή Γερουσία που ονο-

μάστηκε «Άρειος Πάγος» και αντιπροσώπους για την Α΄ Εθνική Συνέλευση.

34. *Η συμβολή της Σάμου στην Ελληνική Επανάσταση.*

Από: Ανδρέας Ζ. Μάμουκας, *Τα Κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. ΙΑ΄, Αθήνησιν, εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 1852, σ. 295

Βιβλιοθήκη της Βουλής

35. Λυκούργος Λογοθέτης

(Καρλόβασι Σάμου 1772 – Αθήνα 1850)

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Εξέχουσα μορφή της Ελληνικής Επανάστασης, πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης της Σάμου. Διετέλεσε γραμματέας του ηγεμόνα της Βλαχίας, Αλέξανδρου Υψηλάντη, και στη συνέχεια λογοθέτης του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Σούτσου, οπότε άλλαξε και το κανονικό του όνομα που ήταν Γεώργιος Παπλωματάς. Στα τέλη Απριλίου του 1821 έφθασε στη Σάμο, ανέλαβε την οργάνωση της στρατιωτικής διοίκησης και των πολιτικών πραγμάτων στο νησί και αναγνωρίστηκε ως αρχηγός του απελευθερωτικού Αγώνα. Αντλώντας τη δύναμή του από τη λαϊκή θέληση έθεσε τις βάσεις του τοπικού πολιτεύματος, του «Πολιτικού Συστήματος της Σάμου».

36. *Έγγραφο της κοινότητας των Αθηναίων*, με το οποίο ανακοινώνεται η απόφαση των Αθηναίων, των καπεταναίων και όλου του στρατεύματος για ρεσάλτο στο κάστρο των Αθηνών.

Εν Αθήναις, τη 8 Νοεμβρίου 1821
Υπογραφές: Λιβέριος, πληρεξούσιος αρχηγός, ο Γαβριήλ, Νικολής Κοπίδης, κ.ά.
Έγγραφο, μονόφυλλο, 32x22,5 εκ.
ΑΕΠ, τ. 1, σσ. 539-540
Βιβλιοθήκη της Βουλής

37. Θ. Βρυζάκης (Θήβα 1819 – Μόναχο 1878)

Υπέρ Πατρίδος το παν, 1858
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: Μιλτιάδης Μ. Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα, 18ος και 19ος αιώνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, 2002

Το πρωτότυπο βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη

39

38. Χάρτης της Πελοποννήσου

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: [Reytier] *Carte de la Grèce...* par les officiers du corps d'État Major, Paris 1852

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Σημειώνονται εδώ οι τόποι των Εθνοσυνελεύσεων.

39. *Πορτραίτο Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου* (1791–1865)

(Κωνσταντινούπολη 1791 – Αίγινα 1865)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: Adam Friedel, *The Greeks: Twenty-four portraits of the principal leaders and*

personages who have made themselves most conspicuous in the Greek Revolution, Λονδίνο και Παρίσι 1827

Όταν ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση ο Μαυροκορδάτος έφτασε στο Μεσολόγγι, όπου αφοσιώθηκε στη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Δυτικής Ελλάδας, και εκλέχθηκε πρόεδρος της Γερουσίας της. Διετέλεσε πρόεδρος της Α' Εθνικής Συνέλευσης (1822) και πρόεδρος του Εκτελεστικού. Από το 1825 αποκρυστάλλωσε την υποστήριξή του στην Αγγλία και αποτέλεσε έναν από τους βασικούς παράγοντες του αγγλικού κόμματος.

40. Σταυριανός Κατσιρέας (1937–)
Πορτραίτο του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (Μάνη 1773 – Αθήνα 1848)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βουλή των Ελλήνων

Ηγετική μορφή της Πελοποννήσου και πρωταγωνιστής σε σημαντικά πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης. Ορίστηκε πρόεδρος της «Μεσσηνιακής Γερουσίας», που συγκροτήθηκε στην Καλαμάτα στις 23 Μαρτίου 1821. Δύο μήνες αργότερα αναδείχθηκε πρόεδρος της «Πελοποννησιακής Γερουσίας», κατά την ίδρυσή της στη μονή των Καλτετζών. Στην Α' Εθνική Συνέλευση εκλέχθηκε αντιπρόεδρος του Βουλευτικού, ενώ εκλέχθηκε πρόεδρος της Β' Εθνικής Συνέλευσης και πρόεδρος του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού της.

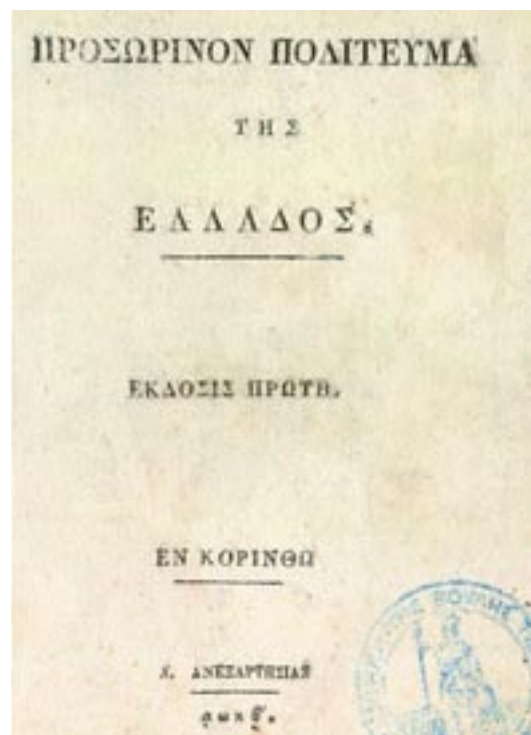
41. Α. Χρόνης

Γεώργιος Σισίνης (Γαστούνη, 1769–1831)
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βουλή των Ελλήνων

Προεστός της Γαστούνης και φιλικός, ένας από τους πρωτεργάτες της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Χρημάτισε πληρεξούσιος στις Εθνοσυνελεύσεις και εκλέχθηκε πρόεδρος της Γ' και Δ' Εθνικής Συνέλευσης. Για μικρό διάστημα ανέλαβε και την προεδρία της Γερουσίας (1829–1830).

42. Σφράγισμα της Γαλλικής Δημοκρατίας σε αντιστοιχίση με σφραγίδα της Τρίτης Εθνοσυνέλευσης Φωτογραφική αναπαραγωγή

«Η Γαλλική Επανάστασις και ο Βοναπάρτης έκαμαν και άνοιξαν τα μάτια τους οι άνθρωποι καλύτερα. Πρωτύτερα τα έθνη δεν εγνωρίζοντο μεταξύ των. Τους βασιλείς τούς ενόμιζαν θεούς επί της γης και ό,τι και αν έκαμαν το έλεγαν καλά καμωμένο. Οι πόλεμοι με τα βάσανά τους και τα δάκρυνά τους ερρίζωσαν το δίκαιον εις τον κόσμον...», από τα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη.

44

43. *Οι Έλληνες πληροφορούνται τα νέα της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου, 1827*
Λιθογραφία, σχέδιο J. L. H. Bellangé –
χάραξη Le Villain, 26x32,5 εκ.
Μουσείο Μπενάκη

44. *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, έκδοσις πρώτη, εν Κορίνθω, Α' Ανεξαρτησίας 1822*
Βιβλιοθήκη της Βουλής

45. *Νόμος της Επιδάουρου ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, εν Άστρει, τη ΙΓ' Απριλλίου 1823 και Γ' της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Ύδρα, 22 Αυ-*

γούστου 1824 και 4 της Ανεξαρτησίας.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

46. *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος και Σχέδιον Οργανισμού των Επαρχιών αυτής*. Αμφότερα επιδιορθωμένα και επικυρωμένα υπό της Δευτέρας Εθνικής Νομοθετικής των Ελλήνων Συνελεύσεως εν Άστρει..., εν Μεσολογγίω 1824
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει και τις μεταφράσεις του Συντάγματος της Βρετανίας και του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών που πραγματοποίησε ο Α. Πολυζωίδης. Το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν το πρώτο γραπτό σύνταγμα και το πρώτο που αναγνώριζε την υπεροχή του καταστατικού χάρτη που προέρχεται από τους νόμιμα εξουσιοδοτημένους εκπροσώπους του έθνους απέναντι σε οποιαδήποτε άλλη αρχή. Η πρόβλεψη αυτή έχει επηρεάσει και ενσωματωθεί και στο «Πολίτευμα» που ψηφίστηκε από τη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους.

47. *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, εν Τροιζήνι κατά μήνα Μάιον του 1827* [χωρίς σελίδα τίτλου]
13,5x20,5 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

48. *Βιβλίον ψηφοφόρων για την εκλογή Πληρεξουσίων στην Β' Εθνοσυνέλευση*
29x40 εκ.
Υπουργείο Εξωτερικών. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου

49. *The Provisional Constitution of Greece*, translated from the second edition of Corinth, accompanied by the original Greek, London, John Murray, Albemarle Street, 1823.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το «Προσωρινόν Πολίτευμα» μεταφράστηκε το 1822 στη γερμανική και τη γαλλική, το 1823 στη γαλλική και την αγγλική, το 1824 στη ρωσική και το 1825 στην ιταλική. Οι μεταφράσεις αυτές έκαναν γνωστή στον ευρωπαϊκό χώρο την απόπειρα των Ελλήνων για επίσημη εθνική συγκρότηση.

50. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822*, Αθήναι: Εκδίδεται υπό Θεμ. Βολίδη, 1949

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο σχολιασμός του Κοραΐ πάνω στο πρώτο γενικό πολίτευμα που γέννησε η επαναστατημένη Ελλάδα θεωρείται μνημειώδης, καθώς θέτει τα θεμέλια για έναν ώριμο πολιτειολογικό στοχασμό.

51. Μ. Μηνωΐδης, *Τοις κραταιοτάτοις της Ευρώπης βασιλεύσι, Aux très-puissans souverains de l'Europe*, εν Παρισίω, εκ της Τυπογραφίας Ι. Μ. Εβερράτου, [1821]

Βιβλιοθήκη της Βουλής

52. «Περί Ελευθερίας του Τύπου», *Η Εφημερίς των Αθηνών*, Αρ. 10 (4.10.1824),

53

Αθήναι. Εκδότης: Γεώργιος Ψύλλας, τυπογράφοι: Ν. Βαρότσης, Μ. Σταμούλης
 Φωτογραφική αναπαραγωγή
 Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε στη Σαλαμίνα στις 20 Αυγούστου 1824, αλλά συνέχισε να εκδίδεται στην Αθήνα έως τις 15 Απριλίου 1826, ημερομηνία του τελευταίου γνωστού φύλλου. Το περιεχόμενο της εφημερίδας καλύπτει ένα ευρύ θεματολόγιο. Παρακολουθούνται τα πολεμικά γεγονότα για το διάστημα 1824–1826 και παρέχεται ενημέρωση για τις θέσεις των ευρωπαϊκών κρατών πάνω στο ελληνικό ζήτημα. Θέματα πολιτειακά, διοίκησης, οργάνωσης, πολιτικής διαπαιδαγώγησης των πολιτών και δικαιοσύνης καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της ύλης. Πολλά άρθρα είναι αφιερωμένα στην ελευθερία του Τύπου.

53. *Σάλλπιγξ Ἑλληνική*, Καλαμάτα 1η Αυγούστου 1821, 5 Αυγούστου 1821 και 20 Αυγούστου 1821, φύλλα 1-3. Εκδότης–Συντάκτης: Θεόκλητος Φαρμακίδης, Τυπογράφος: Κωνσταντίνος Τόμπρας
 Φωτογραφική αναπαραγωγή
 Βιβλιοθήκη της Βουλής

Πρόκειται για την πρώτη εφημερίδα που τυπώθηκε σε ελεύθερο ελληνικό έδαφος και αποτέλεσε το επίσημο όργανο της Επανάστασης. Στα δύο πρώτα φύλλα δημοσιεύτηκε σε συνέχειες η «Προκήρυξη» του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Στο δεύτερο φύλλο δημοσιεύτηκε και η έκκληση του Δημητρίου Υψηλάντη προς τους κατοίκους της Λεβαδιάς για ομόνοια, πολεμική εγρήγορση και παραινέσεις προκειμένου να μην κακοποιούνται άοπλοι Τούρκοι. Στο τρίτο φύλλο καταχωρήθηκε η έκκληση της Μεσσηνιακής Συγκλήτου προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.

Η εφημερίδα, όπως και η δεύτερη έκδοση του *Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος*, τυπώθηκε στο πιεστήριο που είχε φέρει μαζί του ο Δημήτριος Υψηλάντης.

54. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, 7 Οκτωβρίου 1825 – 23 Μαρτίου 1832. Διευθυντής: Θεόκλητος Φαρμακίδης, Οκτώβριος 1825 – Ιούνιος 1827· Γ. Χρυσίδης, Ιούνιος 1827 – 8 Δεκεμβρίου 1831· Ιωάννης Γαλιάτσας, 15 Δεκεμβρίου 1831 – 23 Μαρτίου 1832
 Τυπογραφείο: Εθνική Τυπογραφία
 Φωτογραφική αναπαραγωγή
 Βιβλιοθήκη της Βουλής

Πρόκειται για το ημιεπίσημο όργανο της Διοίκησης που αρχικά κυκλοφόρησε στο Ναύπλιο. Αποτελεί τη μόνη εφημερίδα με πανελλήνιο και

όχι τοπικό χαρακτήρα. Δημοσίευε συστηματικά τα Πρακτικά του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού, ειδήσεις από το εσωτερικό και το εξωτερικό αλλά και φιλολογικά άρθρα και ποιήματα. Η εφημερίδα γνώρισε πολλές αλλαγές έδρας και τυπώθηκε στην Αίγινα, τον Πόρο, το Ναύπλιο και το Άργος. Στις 18 Απριλίου 1832 αλλάζει τον τίτλο της σε *Εθνική Εφημερίς* και στις 16 Φεβρουαρίου 1833 ο χαρακτήρας της γίνεται αποκλειστικά κυβερνητικός και παίρνει την ονομασία *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, την οποία φέρει έως σήμερα. Στις 21 Δεκεμβρίου 1834 μεταφέρθηκε στην Αθήνα.

55. *Διάγγελμα Σισίνη μετά το τέλος των εργασιών της Γ' Εθνοσυνέλευσης, 16.5.1827, Ο Φίλος του Νόμου, Ύδρα 10 Μαρτίου 1824 – 27 Μαΐου 1827*
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Συντάκτης του *Φίλου του Νόμου* ήταν ο ιταλός φιλέλληνας Ιωσήφ Κιάππε. Ως διοικητική εφημερίδα δημοσίευε επίσημες πράξεις, ενώ ταυτόχρονα αναφερόταν στις εξελίξεις στα πεδία των μαχών. Όταν έπαψε να αντιπροσωπεύει την επίσημη διοίκηση, ασχολήθηκε με τα θέματα των θεσμών και άσκησε κριτική στις πράξεις της Διοίκησης.

56. Ιωάννης Κόσσοι (1828–1875)
Προτομή του Ιωάννη Καποδίστρια, 1867
Μάρμαρο, ύψος 55 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

Ο Ιωάννης Καποδίστριας (1776–1831) υπήρξε κορυφαίος ευρωπαϊός διπλωμάτης και σημαντικός Έλληνας πολιτικός. Ως Κυβερνήτης της Ελλάδας, από το 1828, πέτυχε να οργανώσει κράτος ευνομούμενο και να προαγάγει στο

διπλωματικό πεδίο το Ελληνικό Ζήτημα, ώστε να δημιουργηθεί ανεξάρτητο ελληνικό κράτος.

57. Αγνώστου
Καποδίστριας (1776–1831)
Λάδι σε μουσαμά, 51x39 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

58. *Nafplion. Platanos Square (today, Syntagma Square) with the Serai of Mora Pasha and the Mosque, the "Parliament" on the right*
Χαρακτικό 13,5x22,5 εκ.
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Πρώτη πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έως το 1834

59. *Carte de la Grèce rédigée et gravée au dépôt de la guerre d'après la triangulation et les levées exécutées par les officiers du corps d'État Major...* του Peytier, Παρίσι 1852
Φύλλα 5, 10 & 16, 45x64 εκ.
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Πρόκειται για την πρώτη αποτύπωση του ελληνικού κράτους από τους τοπογράφους του τάγματος του Maison (1829), που ταυτίζεται και με τη συνοριακή γραμμή της Ελλάδας του 1830.

60. Έγγραφο του Ιωάννη Καποδίστρια
Πρωτότυπο χειρόγραφο μονόφυλλο
24x20 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Αναφέρεται στην αντικατάσταση του γερο-
σιαστή Κ. Εμμ. Τομπάζη από τον Δημήτριο
Τζαμαδό, την 3η Νοεμβρίου του 1829.

61. Συνθήκη του Λονδίνου, 6 Ιουλίου
1827

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό
Αρχείο

Οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις προσέφεραν τη
μεσολάβησή τους στους αντιμαχόμενους Έλ-
ληνες και Οθωμανούς Τούρκους, πρότειναν
άμεση ανακωχή, έναρξη των διαπραγμα-
τεύσεων και σε περίπτωση άρνησης της οθω-
μανικής κυβέρνησης, οι Δυνάμεις θα έπαιρναν
μέτρα κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

62. Η Συνθήκη της Αδριανούπολης,
29 Σεπτεμβρίου 1829

24 σελίδες, 33,5x23,5 εκ.

Υπουργείο Εξωτερικών. Υπηρεσία Ιστο-
ρικού και Διπλωματικού Αρχείου

Υπογράφηκε μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής
Αυτοκρατορίας και τερμάτισε το Ρωσοτουρ-
κικό Πόλεμο του 1828–1829. Με το άρθρο
10 της Συνθήκης, η Οθωμανική Αυτοκρα-
τορία αποδέχτηκε τη Συνθήκη του
Λονδίνου της 6ης Ιουλίου του 1827
και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου
της 10ης Μαρτίου 1829.

Η αποδοχή των παραπάνω από την Υψηλή
Πύλη αποτέλεσε και την πρώτη επίσημη ανα-
γνώριση του ελληνικού κράτους. Το κείμενο
δίγλωσσο, ρωσικά και γαλλικά.

63. Πρακτικά της Γ' Εθνοσυνέλευσης
με την απόφαση για την ανάληψη της
διακυβέρνησης του κράτους από τον
Καποδίστρια, 2 Απριλίου 1827

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής
ΑΕΠ, τ. 3, σσ. 585-587

64. Σφραγίδα του Ιωάννη Καποδίστρια
270x370 χιλ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Φέρει παράσταση της θεάς Αθηνάς στραμμέ-
νης προς τα αριστερά, η οποία κρατά δόρυ
και ασπίδα και στην κεφαλή φορά κράνος.
Την παράσταση πλαισιώνει η επιγραφή: «Ο
ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ». Κατασκευ-
άστηκε από το γερμανό σφραγιδολύπητη Κά-
ρολο Χάρτμαν, στην Ερμούπολη της Σύρου.

65. Πρακτικά της Δ' Εθνοσυνέλευσης
του 1829

Πρωτότυπο, 30x40,5 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

ΕΝΟΤΗΤΑ 2

ΑΠΟΛΥΤΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ
(1833–1843)

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ
(1844–1862)

Απόλυτη Μοναρχία (1833–1843)

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ

Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη, η Γερουσία ανέθεσε στην τριανδρία, που αποτελείτο από τον Αυγουστίνο Καποδίστρια, τον Κολοκοτρώνη και τον Ιωάννη Κωλέττη, την προσωρινή εκτελεστική εξουσία. Η ισορροπία που οι καποδιστριακοί ήλπιζαν να εξασφαλίσουν με την τριανδρία σύντομα διαταράχθηκε, για να οδηγηθεί η χώρα σε παρατεταμένο χάος. Στις 26 Ιουλίου 1832 η Εθνική Συνέλευση άρχισε τις εργασίες της στη Πρόνοια του Ναυπλίου με μεγάλη πλειοψηφία του γαλλικού και του αγγλικού κόμματος – των «συνταγματικών» που αντιπολιτεύονταν το καποδιστριακό κόμμα. Η Συνέλευση χορήγησε γενική αμνηστία, επικύρωσε την απόφαση της Διάσκεψης του Λονδίνου για τον διορισμό του Όθωνα ως βασίλεα της Ελλάδας και κατήργησε την καποδιστριακή Γερουσία. Στις 14/26 Αυγούστου 1832, άτακτοι του οπλαρχηγού Κριεζώτη εισέβαλαν στον χώρο της Συνέλευσης και έπιασαν πληρεξούσιους ομήρους, για να λάβουν τους καθυστερημένους μισθούς τους.

Η συνθήκη της 7ης Μαΐου 1832 ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις (την Αγγλία, τη Ρωσία και τη Γαλλία) αφενός, και τη Βαυαρία, αφετέρου, προσέφερε το στέμμα της Ελλάδος στον δεκαπεντάχρονο πρίγκιπα της Βαυαρίας, Όθωνα, εξουσιοδοτούσε τον πατέρα του, βασιλιά Λουδοβίκο, να ορίσει τριμελή Αντιβασιλεία που θα ασκούσε τη βασιλική εξουσία ως την ενηλικίωση του Όθωνα, και προέβλεπε τη συγκρότηση στρατιωτικού σώματος 3.500 ανδρών, για να αντικαταστήσει τα γαλλικά στρατεύματα που βρίσκονταν στην Ελλάδα. Τέλος, έθετε το ανεξάρτητο βασίλειο υπό την εγγύηση των τριών Δυνάμεων. Δάνειο, συνολικού ύψους 60 εκατομμυρίων φράγκων, επρόκειτο να καταβληθεί σε τρεις δόσεις. Τα δύο ζητήματα που δεν αναφέρονταν στη συνθήκη και παρέμειναν σε πλήρη εκκρεμότητα, από το 1833 ως το 1844, ήταν το Σύνταγμα και η διαδοχή. Ο νεαρός Όθων Βίτελσμπαχ έφθασε στο Ναύπλιο στις 30 Ιανουαρίου 1833 με την αγγλική φρεγάτα *Μαδαγασκάρη*. Ο Γεώργιος Κουντουριώτης, ως πρόεδρος της χωρίς εξουσίες Κυβερνητικής Επιτροπής, προσφώνησε τον νέο μονάρχη ενώ ο λαός, δοκιμασμένος από την αβεβαιότητα του μεσοδιαστήματος ανάμεσα στον θάνατο του Καποδίστρια και την άφιξη του Όθωνα, του επεφύλαξε θερμή υποδοχή. Η πραγματική εξουσία για τα

*Απόλυτη
Μοναρχία
(1833-1843)*

επόμενα δύομιση χρόνια θα βρισκόταν στη διάθεση των τριών αντιβασιλέων, Μάουερ, Άρμανσπεργκ και Έιδεκ. Από τις επικριτικές φωνές που ακούστηκαν εναντίον της Βαυαροκρατίας η πιο διασκεδαστική ήταν του Μιχάλη Χουρμούζη, που αφιέρωσε τον θεατρικό *Τυχοδιώκτη* του στον αντιβασιλέα Κάρολο–Γουλιέλμο Έιδεκ, υπεύθυνο για τη στρατιωτική μεταρρύθμιση του 1833.

Το διάταγμα της 2/14 Μαρτίου 1833 «περί δηλώσεως των ατάκτων στρατευμάτων» προέβλεπε την αποστράτευση 5.000 ατάκτων –όσων είχαν καταταγεί μετά την 1η Δεκεμβρίου 1831– «γιατί όλοι αυτοί είχαν στρατολογηθεί από τα κόμματα», όπως σημειώνει ο αντιβασιλέας Γκέοργκ Μάουερ. Όσοι είχαν υπηρετήσει πριν από την ημερομηνία αυτή, είχαν τη δυνατότητα επανακατάταξης στο νέο στράτευμα, υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Οι κάτω των τριάντα ετών μπορούσαν να τοποθετηθούν στο «πεζικό της γραμμής» ενώ όσοι ήταν μεγαλύτεροι μπορούσαν να ενταχθούν στα «τάγματα των ακροβολιστών». Ο γενικός αφοπλισμός ήταν υποχρεωτικός και οι ιδιοκτήτες όπλων όφειλαν να ζητήσουν άδεια οπλοφορίας. Με τα διατάγματα 2ας/14ης Μαρτίου, 20ής Μαΐου/1ης Ιουνίου και 18ης/30ής Σεπτεμβρίου

Η άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας της Αίθουσας Ελευθερίου Βενιζέλου.

1833 σχηματίστηκαν τα νέα «Όπλα», του Ιππικού, του Πυροβολικού, των Ζευγιστών, των Τεχνιτών Μηχανικού, των Σκαπανέων και του Πεζικού, και συστήθηκε η Χωροφυλακή και η Βασιλική Φάλαγξ. Με τη διάλυση των ατάκτων και τη δημιουργία δυτικού τύπου στρατού, οι αντιβασιλείς στήριξαν την κεντρική εξουσία με δυνάμεις ξεκομμένες από την πρακτική των εμφυλίων συγκρούσεων και της αρματολικής παράδοσης, και παράλληλα στέρησαν τα πολιτικά κόμματα από την ένοπλη πελατεία τους.

Με το διάταγμα της 6/18 Απριλίου 1833, η Ελλάδα διαιρέθηκε σε δέκα νομούς και κάθε νομός σε επαρχίες (σαράντα δύο συνολικά). Με το διάταγμα της 20ής Νοεμβρίου 1833, οι νομοί έγιναν επίσης επισκοπικές περιφέρειες (10) και οι πρωτεύουσες των νομών έδρες των Επισκοπών. Με το διάταγμα της 4ης Ιανουαρίου 1834 οι παράλιες περιοχές του κράτους διαιρέθηκαν σε πέντε τμήματα με «πρωτεύοντες λιμένες» την Ερμούπολη, την Ύδρα, τη Σκιάθο, το Μεσολόγγι και το Νεόκαστρο. Η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε από το Ναύπλιο στην Αθήνα την 1η Δεκεμβρίου 1834. Με το διάταγμα της 16ης Οκτωβρίου 1834 συστήθηκαν δέκα Πρωτοδικεία με έδρες τις πρωτεύουσες των νομών, τρία Εμποροδικεία (Ερμούπολη, Ναύπλιο, Πάτρα) και δύο δικαστήρια Εφετών (Αθήνα, Τρίπολη). Το Ανώτατο Δικαστήριο, ο «Άρειος Πάγος», τοποθετήθηκε στην Αθήνα. Καθώς οι νομάρχες και οι έπαρχοι διορίζονταν απευθείας από τον θρόνο και η πολιτική των πρώτων οθωνικών κυβερνήσεων ήταν να μην τοποθετούνται επικεφαλής των διοικητικών βαθμίδων ντόπιοι, η τοπική αυτοδιοίκηση υπέκυψε οριστικά στην κεντρική και συγκεντρωτική εξουσία του κράτους.

Τον Οκτώβριο του 1833 ιδρύθηκε το Ελεγκτικό Συνέδριο, το οποίο λειτουργούσε ανεξάρτητα από τα υπουργεία, και σκοπό είχε την εποπτεία των δημοσίων οικονομικών. Το Ελεγκτικό Συνέδριο υπήρξε το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο για όλη την οικονομική πολιτική της χώρας και το μόνο όργανο που είχε τη δύναμη να ανατρέψει τις αποφάσεις του ήταν το «Συμβούλιο Επικρατείας», που ιδρύθηκε το 1835.

Ένα άλλο σημαντικό έργο της Αντιβασιλείας υπήρξε η ανακήρυξη της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, με εισηγήσεις του Θεόκλητου Φαρμακίδη. Την ανεξαρτησία της ελληνικής Εκκλησίας είχε υποστηρίξει και ο Αδαμάντιος Κοραής από το 1821, την ευθύνη, όμως, για τη ρύθμιση των σχέσεων της ελληνικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανέλαβε ο αντιβασιλέας, Λουδοβίκος Μάουερ, χωρίς να διαπραγματευτεί με τον Πατριάρχη. Ως προτεστάντης, ο Μάουερ πίστευε στην υπεροχή της κοσμικής εξουσίας και στον περιορισμό της Εκκλησίας στο πνευματικό της έργο. Η ρύθμιση, όμως, αυτή απέβλεπε και στην απομάκρυνση

της Ελλάδος από τη ρωσική επιρροή. Το διάταγμα της 23ης Ιουλίου/4ης Αυγούστου 1833 κήρυξε την Εκκλησία της Ελλάδος αυτοκέφαλη και την υπήγαγε στην κρατική εξουσία. Ο βασιλιάς ορίστηκε επικεφαλής της Εκκλησίας, τη διακυβέρνηση της οποίας ανέλαβε η Ιερά Σύνοδος, με πέντε κληρικούς που απολάμβαναν την εμπιστοσύνη του θρόνου.

Η αντίδραση των συντηρητικών οπαδών της ιστορικής σχέσης με το Πατριαρχείο εκτραχύνθηκε από το διάταγμα της 7ης Οκτωβρίου 1833, το οποίο θέσπιζε τη διάλυση μοναστηριών με λιγότερους από 6 μοναχούς, και της 9ης Μαρτίου 1834, το οποίο επέβαλε την διάλυση όλων των γυναικείων μοναστηριών, εκτός από τρία που αντιστοιχούσαν στις τρεις μεγάλες περιοχές της χώρας.

Με το διάταγμα, τέλος, της 8ης Μαΐου 1834 απαγορεύτηκαν όλες οι δωρεές ιδιωτών στην Εκκλησία. Η μοναστηριακή περιουσία των καταργηθέντων μοναστηριών περιερχόταν στο κράτος, με προορισμό την ενίσχυση της Παιδείας.

Οι αντίπαλοι της Βαυαροκρατίας συσπειρώθηκαν γύρω από το συντηρητικότερο από τα τρία κόμματα, το Ρωσικό. Επιδιαιτητές και εμπλεκόμενοι στις διαμάχες μεταξύ των αντιβασιλέων και των Ελλήνων υπήρξαν οι διπλωμάτες των μεγάλων δυνάμεων. Καθώς Άγγλοι και Ρώσοι είχαν τις χειρότερες σχέσεις, οι Γάλλοι έπαιζαν συχνά τον ρόλο του «Κέντρου» στο πολιτικό παιχνίδι. Οι διαμαρτυρίες, εξάλλου, των Ναπαίων (οπαδών του Ρωσικού κόμματος) κατά της αυτοκέφαλης Εκκλησίας προκάλεσαν πολλές συλλήψεις επωνύμων, με κατηγορίες συνωμοτικής

Στρατιωτικές ασκήσεις στην Ακρονανπλία, 1833–1834. Λάδι σε ξύλο.

δράσης. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1833 η κυβέρνηση διέταξε τη σύλληψη των Θεοδώρου και Γενναίου Κολοκοτρώνη, του Πλαπούτα, του Τζαβέλλα και άλλων στρατιωτικών, γνωστών για τη σχέση τους με το Ρωσικό κόμμα. Η δίκη του Κολοκοτρώνη για συννομωσία εις βάρος του κράτους, τον Μάρτιο του 1834, συνετάραξε το πανελλήνιο. Η λαϊκή συμπάθεια για τον ήρωα της Επανάστασης και η πάνδημη προσήλωση στην Ορθόδοξη παράδοση ανέδειξαν τον Κολοκοτρώνη ως θύμα της Αντιβασιλείας. Η καταδίκη του σε θάνατο και η τελική του αμνήστευση υπήρξαν τα κορυφαία σημεία του δράματος.

Στο μεταξύ, ο Άρμανσπεργκ επεδίωξε με επιτυχία την αποκλειστικότητα της Αντιβασιλείας. Στην προσπάθειά του, να ανακληθούν από το Μόναχο τα άλλα μέλη του θεσμού, είχε βοηθή τον άγγλο επιτετραμένο, Ντόκινς και τον ρώσο πρέσβη στην Ελλάδα και προσέφερε στον αντιβασιλέα έναν σημαντικό σύμμαχο. Η αντιπολίτευση κατά του Άρμανσπεργκ, με επικλήσεις του μη πραγματοποιηθέντος συντάγματος, προερχόταν κυρίως από τη συνεργασία του Γαλλικού με το Ρωσικό κόμμα. Τον Φεβρουάριο του 1837 ο Όθων διόρισε τον Ιγνάτιο Ρούντχαρτ στη θέση του Άρμανσπεργκ κι έναν μήνα αργότερα ανέλαβε ο ίδιος την άσκηση των βασιλικών του καθηκόντων.

Ο γάμος του νεαρού μονάρχη με την Αμαλία του Όλντεμπουργκ, τον Νοέμβριο του 1836, είχε προετοιμάσει το έδαφος για τη χειραφέτησή του από την επιτήρηση της Αντιβασιλείας και είχε φορτίσει τις προσδοκίες των υπηκόων του για έναν Ορθόδοξο διάδοχο του θρόνου.

Η κρίση στην εγγύς Ανατολή, που προκάλεσε η αιγυπτιακή εκστρατεία του Μεχμέτ Αλή κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1838–'40, αναζωπύρωσε και τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία σημειώθηκαν βραχύβιες εξεγέρσεις, υπό τους οπλαρχηγούς Ι. Βελέντα και Τσάμη Καρατάσο. Στην Κρήτη, πρόταση της Επιτροπής Εξόριστων Κρητικών προς την Αγγλία (1838) για την ίδρυση αγγλικών προτεκτοράτων στη νήσο, δεν τελεσφόρησε. Την ίδια εποχή, η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε σε συνεννοήσεις με τους Οθωμανούς για τη σύναψη εμπορικής συμφωνίας, με αποτέλεσμα να αγνοηθούν οι ενέργειες των Κρητών. Στη συνθήκη του Λονδίνου, της 3/15 Ιουλίου 1840 (Αγγλία, Ρωσία, Αυστρία, και Πρωσία), συμφωνήθηκε η επιστροφή της Κρήτης από τους Αιγυπτίους στους Οθωμανούς, γεγονός που προκάλεσε την εξέγερση των Κρητών και αίτημα την ένωση με την Ελλάδα. Χωρίς βοήθεια από το ελληνικό κράτος, οι επαναστάτες υπέκυψαν στην τουρκική καταστολή.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο οποίος ανέλαβε πρόεδρος του υπουργικού συμβουλίου και υπουργός εσωτερικών από τον Ιούλιο ως τον Αύγουστο του 1841,

συγκέντρωσε την εμπιστοσύνη των Άγγλων χωρίς όμως να γίνει υποχείριό τους. Η προσπάθεια του Μαυροκορδάτου να σχηματισθεί κυβέρνηση όλων των κομμάτων πέτυχε αρχικά, όμως οι διαφωνίες του με τον Όθωνα τον ανάγκασαν σε παραίτηση στις 8/20 Αυγούστου 1841. Η παραίτηση αυτή υπονόμωσε την δημοτικότητα του παρεμβατικού μονάρχη και προετοίμασε το έδαφος για την 3η Σεπτεμβρίου.

Την πτώση του Μαυροκορδάτου διαδέχτηκε η υπουργεία Δ. Χρηστίδη και η άνοδος της επιρροής του Γαλλικού κόμματος στις υποθέσεις του ελληνικού κράτους. Το κόμμα αποτελείτο από τις ακόλουθες ομάδες: 1) του Κωλλέτη με τους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς, τους «Ελληνάδες» του, όπως τους αποκαλούσε, 2) τους Ρουμελιώτες της Ανατολικής Στερεάς, υπό τους Κριεζώτη και Μαυροβουνιώτη, 3) τους Πελοποννήσιους προεστούς υπό τον Δεληγιάννη, αρχικά, και τον Ρήγα Παλαμήδη αργότερα, 4) τους οπαδούς του Μακρυγιάννη και 5) τους νησιώτες του Κουντουριώτη.

Το 1842 εμφανίστηκαν τα σημάδια μιας πάνδημης δυσαρέσκειας κατά της μοναρχίας. Η κυβέρνηση Χρηστίδη έγινε στόχος τόσο της συντηρητικής εφημερίδας *Αιών* όσο και της φιλικά προσκείμενης στο Αγγλικό κόμμα, *Αθηνάς*. Κοινό αίτημα των κομμάτων, συμπεριλαμβανομένης και της μερίδας του γαλλικού, που αντιπολιτευόταν την κυβέρνηση (Κωλλέτης, Μακρυγιάννης, Παλαμήδης) ήταν το συνταγματικό πολίτευμα, το οποίο θα αποτελούσε εγγύηση για την Ορθοδοξία και τα δικαιώματα των πολιτών.

Από τον Ιούνιο του 1843, η γαλλική κυβέρνηση έπαψε να υποστηρίζει τον Χρηστίδη. Οπαδοί των τριών κομμάτων, με τους Α. Μεταξά, Κ. Ζωγράφο και Μ. Σούτσο του Ρωσικού, τον Α. Λόντο του Αγγλικού και τον Παλαμήδη του Γαλλικού, ένωσαν τις δυνάμεις τους για να αντιταχθούν στον Όθωνα. Οι ασυνήθιστες συμμαχίες επεκτείνονταν και σε ιεράρχες, όπως ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, που ήταν υποστηρικτής της αυτοκεφάλου Εκκλησίας, και ο μεγάλος πολέμιος της απόσχισης, Κωνσταντίνος Οικονόμος.

Πορτραίτο του Θ. Φαρμακίδη, 1858,
από τον Δ. Τσόκο. Λάδι σε μουσαμά.

Τον Ιανουάριο του 1843 ο υπουργός εξωτερικών Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός ανακοίνωσε στις μεγάλες Δυνάμεις, ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε ν' αντιμετωπίσει πλέον την καταβολή των τοκοχρεωλυσιών του δανείου χωρίς την εγγύηση νέου δανείου. Η άρνηση του πρωθυπουργού της Γαλλίας, Φ. Γκιζό, να στηρίξει κυβέρνηση του Γαλλικού κόμματος, αλλά και της Ρωσίας, η οποία συνήθως βοηθούσε τον Όθωνα, εξέθεσε τον μονάρχη σε δημόσια κριτική. Το πρωτόκολλο των Δυνάμεων της 5ης Ιουλίου 1843 που υπήρξε η βάση για την οικονομική συμφωνία την οποία υπέγραψε η Ελλάδα στις 2/14 Σεπτεμβρίου 1843, κατέστησε τις Δυνάμεις επιτηρητές της ελληνικής οικονομίας, ώστε να μειωθούν οι δαπάνες κατά 3,5 εκατομμύρια φράγκα.

Η αναγκαστική μείωση των κρατικών δαπανών έθιξε ιδιαίτερα κρατικούς λειτουργούς και στρατιωτικούς, οι οποίοι έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο την 3η Σεπτεμβρίου. Η μείωση των δυνάμεων του στρατού στερούσε τον Όθωνα από τα ερείσματά του, ώστε να λογαριάζει σοβαρά την παραχώρηση συντάγματος χωρίς, ωστόσο, να το αποφασίζει.

Η συνωμοσία για την επιβολή της συνταγματικής μοναρχίας συγκέντρωσε ηγετικά στελέχη όλων των κομματικών προελεύσεων. Τα απομνημονεύματα του Ιωάννη Μακρυγιάννη περιέχουν μαρτυρία για το κίνημα, στην οποία υπερβάλλεται η συνεισφορά του ίδιου. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξε ο Δημήτρης Καλλέργης, επικεφαλής του Ιππικού στην Αθήνα, ο οποίος στην πλατεία μπροστά στα Ανάκτορα πίεσε τον Όθωνα να παραχωρήσει το σύνταγμα. Το Συμβούλιο Επικρατείας, που συγκλήθηκε στις 3 το πρωί, συνέταξε προκήρυξη με την οποία αναγνώριζε το κίνημα και ζητούσε από τον βασιλιά την παραχώρηση συντάγματος. «Διατάγματα τα οποία ψήφισε το Συμβούλιο καθόριζαν το ένα τη σύγκληση Εθνοσυνελεύσεως σε διάστημα τριάντα ημερών· άλλο, τη σύνθεση του προσωρινού υπουργείου κι ένα τρίτο εξουσιοδοτούσε το υπουργείο να συγκαλέσει την Εθνοσυνέλευση. Με άλλα διατάγματα παύονταν τα μέλη του προηγούμενου υπουργικού συμβουλίου, καθοριζόταν ο όρκος του στρατού και των πολιτικών αρχών και η απόλυση από τις δημόσιες υπηρεσίες όλων των ξένων, εκτός από τους παλιούς φιλέλληνες».

Τις πρωινές ώρες της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, ειδική επιτροπή παρουσίασε στον Όθωνα τις αποφάσεις του Συμβουλίου και ο Καλλέργης απαγόρευσε τη συνεννόηση των ξένων πρέσβων με τον μονάρχη. Με την αποδοχή των αιτημάτων των κινηματιών από τον Όθωνα τελείωνε η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας του.

Η Συνταγματική Μοναρχία: Περιεχόμενο και εφαρμογή του Συντάγματος του 1844

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ

Η εξέγερση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 επέφερε ως άμεσο αποτέλεσμα τον διορισμό κυβέρνησης, με τη συμμετοχή των τριών κομμάτων, υπό τον Ανδρέα Μεταξά και τη σύγκληση συντακτικής συνέλευσης. «Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις» εξελέγη στις 7 Σεπτεμβρίου, συγκροτήθηκε σε σώμα στις 8 Νοεμβρίου και απαρτιζόταν από 244 πληρεξουσίου, εκλεγέντες σε 92 περιφέρειες. Ήδη από τις πρώτες ημέρες της δραστηριότητάς της αποκρυσταλλώθηκαν δύο αντιτιθέμενες τάσεις, μια ριζοσπαστική ως προς τις συνταγματικές διεκδικήσεις και μια συντηρητική με διάθεση συνεννόησης απέναντι στο στέμμα και τις προστάτιδες δυνάμεις. Αποφασιστική, δε, σημασία είχε η συμμετοχή των ηγετών και των τριών παραδοσιακών κομμάτων (Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Ιωάννης Κωλέττης, Ανδρέας Μεταξάς) στη διαλλακτική τάση.

Βασιζόμενη σε προσχέδιο που εκπόνησε επιτροπή με γενικό εισηγητή τον Λέοντα Μελά, η συνέλευση συζήτησε επί δίμηνο (3 Ιανουαρίου–21 Φεβρουαρίου 1844) και ψήφισε σχέδιο συντάγματος, στο οποίο ενσωμάτωσε ορισμένες από τις επουσιώδεις αλλαγές που πρότεινε ο Όθων. Το τελικό κείμενο κυρώθηκε στις 18 Μαρτίου από τον βασιλιά, ο οποίος έδωσε και τον σχετικό όρκο.

Όσον αφορά στη νομική του φύση, το Σύνταγμα του 1844 λογίζεται ως «σύνταγμα–συνάλλαγμα»· δηλαδή, κατά την πολιτειολογική ορολογία, ως συνθήκη ανάμεσα στον βασιλιά και τον λαό, με την οποία αμφότεροι αυτοδεσμεύονται. Απόλυτα «αυστηρό», το Σύνταγμα αυτό δεν προέβλεπε διαδικασία αναθεώρησης άλλη από μία νέα συνθήκη. Σε σχέση με τα διεθνή του πρότυπα, διαγιγνώσκεται εμφανής επιρροή του γαλλικού συντάγματος του 1830.

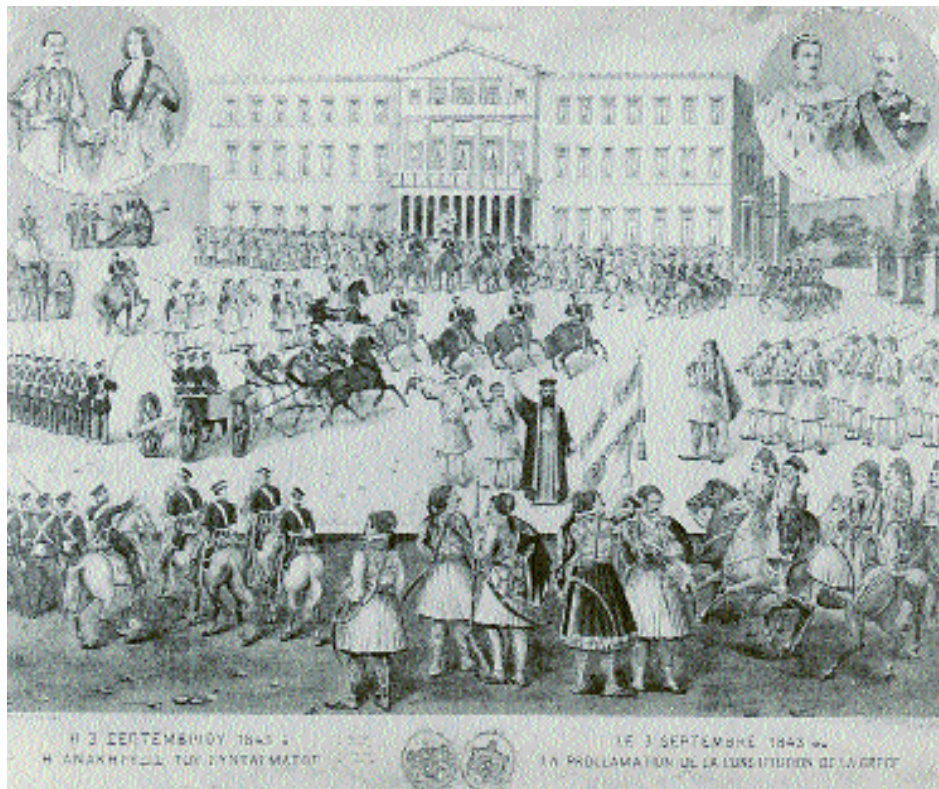
Ως προς την κατανομή της κυριαρχίας και των εξουσιών, το Σύνταγμα του 1844 διέπεται από τη λεγόμενη «μοναρχική αρχή»: ο βασιλιάς αναγνωρίζεται ως φορέας της κυριαρχίας και υπέρ αυτού συντρέχει το «τεκμήριο αρμοδιότητας», δηλαδή η αρμοδιότητα εφ' όλων των ζητημάτων που δεν έχουν ρητώς ανατεθεί σε άλλο όργανο. Σ' αυτόν «ανήκει» η εκτελεστική εξουσία, αυτός συμμετέχει στη νομοθετική εξουσία διορίζοντας τη Γερουσία, διαλύοντας κατά βούλησιν τη Βουλή και κυρώνοντας τους νόμους, αυτός αναφέρεται ως πηγή της δικαστικής εξουσίας. Η

*Η Συνταγματική
Μοναρχία:
Περιεχόμενο
και εφαρμογή
του Συντάγματος
τον 1844*

Βουλή έχει τουλάχιστον 80 μέλη, εκλεγόμενα ανά τριετία, αναλαμβάνει δε η ίδια τον έλεγχο νομιμότητας (εξέλεξις) των εκλογικών αποτελεσμάτων. Η Γερουσία έχει τουλάχιστον 27 μέλη με ισοβιότητα, και συγκεκριμένες προϋποθέσεις ηλικίας και πρότερης πολιτικής δράσης. Οι υπουργοί διορίζονται από τον βασιλιά και λογοδοτούν στη Βουλή.

Το Σύνταγμα του 1844 τακτοποιεί τις διαταραγμένες σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, με τρόπο που καθιστά εφικτή την επανασύνδεση με την Κωνσταντινούπολη. Ο βασιλιάς παύει ν' αποκαλείται «αρχηγός της Εκκλησίας», η οποία διοικείται πλέον από σύνοδο αρχιερέων, διατηρώντας τη διοικητική της αυτοκεφαλία αλλά και τη δογματική της εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Στο πεδίο των δικαιωμάτων, το Σύνταγμα διακηρύσσει την ισότητα ενώπιον του νόμου και ενισχύει, σε σύγκριση με τα επαναστατικά συντάγματα, την προστασία της προσωπικής ελευθερίας, αφού ορίζεται ότι φυλάκιση και περιορισμός της ελευθερίας κίνησης επιτρέπονται μόνο κατ' εφαρμογή διατάξεων νόμου και κατόπιν

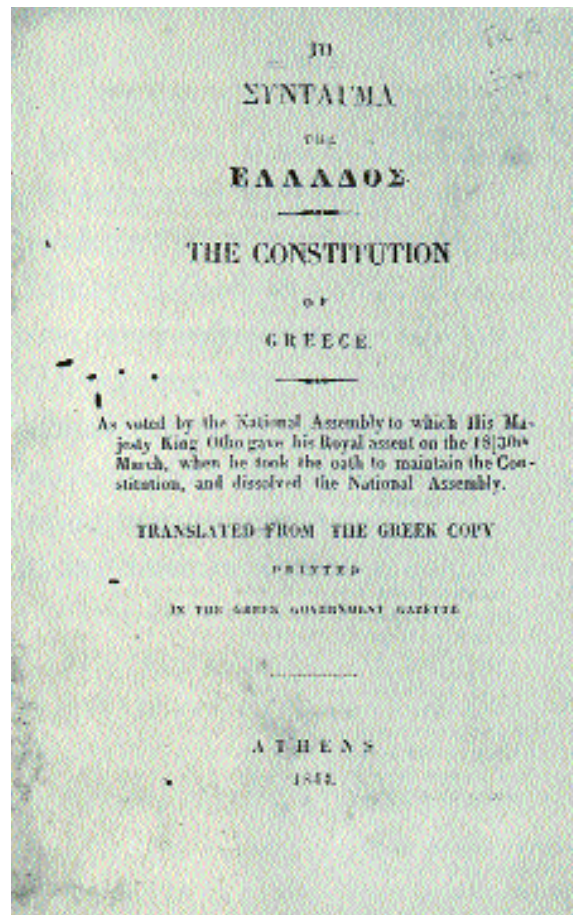
*Η Γ' Σεπτεμβρίου 1843 και η ανακήρυξις του Συντάγματος.
Λιθογραφία Κ. Haupt (1866–1937).*

κοινοποίησης αιτιολογημένου δικαστικού εντάλματος, με εξαίρεση τις περιπτώσεις αυτόφωρου εγκλήματος. Ο «κλασικός κατάλογος» εμπλουτίζεται με το απόρρητο των επιστολών, την αρχή του «φυσικού δικαστή» και την εγγύηση του ορκωτού συστήματος. «Φυσικός» καλείται ο δικαστής που ορίζεται γενικά και εκ των προτέρων από τον νόμο, και όχι ειδικά και επί τούτου για να δικάζει συγκεκριμένα πρόσωπα ή πράξεις. Το ορκωτό σύστημα αποτελεί ταυτόχρονα δικαίωμα πολιτικής συμμετοχής και εγγύηση δημοκρατικής νομιμοποίησης στην απονομή δικαιοσύνης, γι' αυτό και κατοχυρώνεται ρητά όσον αφορά στην εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων και αδικημάτων τελουμένων διά του Τύπου. Αρκετά νωρίς, ήδη από την απόφαση 198/1847 του Αρείου Πάγου, η Δικαιοσύνη αναγνώρισε τη νομική δεσμευτικότητα του συντάγματος, χωρίς, ωστόσο, να προχωρήσει ακόμη σε δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων.

Τόσο η διαδικασία ψήφισης του συντάγματος του 1844 όσο και το περιεχόμενό του έτυχαν ευμενούς σχολιασμού στον διεθνή Τύπο, ως εμφανούς διάψευσης αμφιβολιών σχετικά με την πολιτική και πολιτειακή ωριμότητα του ελληνικού λαού και των αντιπροσώπων του. Έτσι, λόγου χάριν, σε σειρά άρθρων του στην *Allgemeine Zeitung* του Augsburg, δημοσιευομένων σχεδόν ταυτόχρονα με τη διεξαγωγή των εργασιών της συνέλευσης, ο γερμανός φιλέλληνας Friedrich Thiersch κάνει λόγο για αντιπροσώπους με «απόλυτη συναίσθηση της ευθύνης τους ν' αποδείξουν στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, που τους παρακολουθεί, ότι είναι σε θέση να πραγματευθούν όλα τα μεγάλα ζητήματα του δημοσίου δικαίου» και χαρακτηρίζει το νέο Σύνταγμα πετυχημένο συνδυασμό της επαναστατικής δημοκρατικής παράδοσης και των ευρωπαϊκών πολιτειακών αρχών.

Βαρύτητα εξ ίσου σημαντική με αυτό καθ' εαυτό το Σύνταγμα προσλαμβάνει ο εκλογικός νόμος, που ψηφίσθηκε στις 18 Μαρτίου 1844. Όλοι οι άρρενες άνω των 25 ετών έχουν δικαίωμα ψήφου, με μόνη προϋπόθεση την κατοχή

*Η Συνταγματική
Μοναρχία:
Περιεχόμενο
και εφαρμογή
του Συντάγματος
του 1844*

Το Σύνταγμα της Ελλάδος,
The Constitution of Greece, Athens 1844.

οιασδήποτε ιδιοκτησίας ή ανεξάρτητου επαγγέλματος. Στην πράξη, ο όρος αυτός απολήγει στο σύνολο του άρρενος ενηλίκου πληθυσμού, καθιερώνοντας την καθολική ψηφοφορία, σε μια χρονική συγκυρία κατά την οποία τα ανάλογα ποσοστά στη λοιπή Ευρώπη ήσαν πολύ μικρότερα.

Αντιθέτως, σαν κηλίδα οπισθοδρόμησης καταγράφεται η στάση της συνέλευσης στο ζήτημα των «αυτοχθόνων», όπου η αρχή της ισότητας υποχωρεί κατά κράτος. Υπό την ισχυρή πίεση μερίδας των πληρεξουσίων που διακατεχόταν από πνεύμα διακρίσεων και αποσκοπούσε στην ολοσχερή στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας από έλληνες γεννηθέντες εκτός των στενών ορίων του βασιλείου, η πλειοψηφία ακολούθησε τη μέση οδό ενός ξεχωριστού ψηφίσματος, με το οποίο οι «ετερόχθονες», πλην όσων είχαν εγκατασταθεί στη χώρα προ του 1837 ή πολεμήσει στον Αγώνα της ανεξαρτησίας, αποκλείονταν από τη δυνατότητα κατάληψης δημοσίων αξιωμάτων.

Στο πολιτικό επίπεδο, την πλήρη και πιστή εφαρμογή του συντάγματος του 1844 υπονόμωσε, εν τέλει, η ανασφάλεια και καχυποψία του Όθωνος, ο οποίος, κατά κανόνα, επέλεγε να στηριχθεί περισσότερο στη δημοτικότητα που του εξασφάλιζε η υποστήριξη της «Μεγάλης Ιδέας», παρά στη συνεννόηση με τις πολιτικές δυνάμεις. Επισημαίνεται ότι όλες, ανεξαιρέτως, οι βουλευτικές εκλογές υπό την ισχύ του συντάγματος του 1844 κερδήθηκαν από το κόμμα το οποίο ευρισκόταν στην κυβέρνηση τη στιγμή των εκλογών, ενώ οι εναλλαγές μεταξύ κομμάτων ανάγονταν αποκλειστικά στην κτήση και απώλεια της βασιλικής ευνοίας, πρακτική στην οποία αποδίδονται και τα ποικίλα φαινόμενα εκλογικής φαυλότητας.

66

66. Gustav Kraus (1804–1852)
Η είσοδος του Όθωνα στο Ναύπλιο,
 6 Φεβρουαρίου 1833
 Επιχρωματισμένη λιθογραφία,
 23,5x33,5 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής
 των Ελλήνων

67. Ο θυρεός του Όθωνα
 Ελαιογραφία σε ξύλο, 65x47 εκ.
 Ιδιωτική Συλλογή

68. Ο Όθων, βασιλεύς της Ελλάδος, παι-
 σιώνεται από τους γονείς του Λουδοβί-
 κο Α΄ και Θηρεσία, την τριμελή ελλη-
 νική αντιπροσωπεία, Μιαούλη, Πλαπού-
 τα και Μπότσαρη και την τριμελή αντι-

βασιλεία, Άρμανσπεργκ, Μάουρερ και
 Χέιντεκ

Φωτογραφική αναπαραγωγή
 Ιδιωτική Συλλογή

69. Το πρώτο Διάγγελμα του Όθωνα προς
 τον ελληνικό λαό

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 1,
 16/28 Φεβρουαρίου 1833

Φωτογραφική αναπαραγωγή
 Βιβλιοθήκη της Βουλής

70. Gustav Kraus, (1804–1852)
Η Είσοδος του Όθωνα στην Αθήνα, 1834

Λιθογραφία, 52x41,5 εκ.
 Μουσείο Βούρου–Ενταξία

Η Αθήνα ορίστηκε πρωτεύουσα του κράτους με διάταγμα της 18/30.9.1834.

71. *Η κατά συνέχειαν Δ' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις...*

«Ψήφισμα Β'. Εν Προνοία τη 27 Ιουλίου 1832... επικυρούσι την εκλογήν του... βασιλόπαιδος της Βαυαρίας Όθωνος...»

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

72. *Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την Ε' Εθνικήν Συνέλευσιν.*

Εκδιδόμενον νυν το πρώτον υπό Ανδρέου Ζ. Μάμουκα, Αθήνησιν, 1843
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Γνωστό και ως «Ηγεμονικόν» ψηφίστηκε από την Ε' Εθνοσυνέλευση το 1832. Δεν εφαρμόστηκε ποτέ, γιατί με την άφιξη του Όθωνα καθιερώθηκε το πολίτευμα της απόλυτης μοναρχίας (1833).

73. *Διάταγμα περί της διαιρέσεως του Βασιλείου και της Διοικήσεώς τους, 6/18*
Απριλίου 1833

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, φ. 12, 6/18
Απριλίου 1833

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

74. *Η σύσταση του Συμβουλίου*
Επικρατείας, 1835

Χειρόγραφο, 32,5x40 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

75. *Πρόγραμμα της κατά την 20 Μαΐου 1837 τελετής, ημέρας επετείου της γεννήσεως του βασιλέως και καθ' ην η Α. Μεγαλειότης έλαβε τας ηνίας του κράτους*

Έντυπο μονόφυλλο στα ελληνικά, γερμανικά, γαλλικά, 41x34 εκ.
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

76. Δημήτριος Κόσσος (1819–1872)
Ο Όθων και η Αμαλία

Ανάγλυφα σε γύψο, διαμέτρου 24 εκ. έκαστο
Μουσείο Βούρου–Ευταξία

77. Σπυρίδων Τρικούπης (Μεσολόγγι 1788 – Αθήνα 1873), μέλος των οθωνικών κυβερνήσεων

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Λόγιος και πολιτικός, ο πρώτος πρωθυπουργός της ελεύθερης Ελλάδας (1828–1829) και ιστοριογράφος του Αγώνα, υπήρξε μια από τις πιο εξέχουσες φυσιογνωμίες του νεώτερου Ελληνισμού.

78. Ρήγας Παλαμής (Τρίπολη 1794 – Αθήνα 1827), μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας και εκπρόσωπος του «γαλλικού» κόμματος

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Πολιτικός της Ελληνικής Επανάστασης και των πρώτων δεκαετιών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Επί Καποδίστρια χρημάτισε μέλος της Δ' Εθνοσυνέλευσης και γεροϋσιαστής. Στην οθωνική περίοδο διορίστηκε μέλος του Συμβουλίου Επικρα-

80

τείας και υπήρξε από τους κυριότερους εκφραστές του «γαλλικού κόμματος». Μετά την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, εκλεγόταν μέλος της Εθνοσυνέλευσης, χρημάτισε πρόεδρος της Βουλής (1845–1847), ενώ συνέβαλε αποφασιστικά στη σύνταξη του Συντάγματος του 1844.

79. Karl Haupt (1860–1937)

«Η 3η Σεπτεμβρίου 1843»

Έγχρωμη λιθογραφία, 47x56,7 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 ο λαός και ο στρατός συγκεντρώθηκαν μπροστά στα ανάκτορα, ζητώντας από τον Όθωνα την παραχώρηση Συντάγματος. Με την επιτυχία της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 έληξε η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας.

80. H. Martens

Η νύξ της 3ης Σεπτεμβρίου 1843

Έγχρωμη λιθογραφία, 45x61 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

86

62

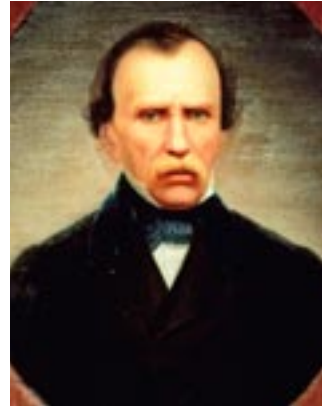
77

82

83

84

81. *Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*

Έντυπο 41x30 εκ.

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

82. Ιωάννης Μακρυγιάννης, πρωταγωνιστής της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Αβορίτι Δωρίδας 1797 – Αθήνα 1864)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Αγωνιστής του 1821, στρατιωτικός και δραστήριο πολιτικό πρόσωπο μετά τη δημιουργία του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Θεωρήθηκε ο κύριος οργανωτής της συνωμοτικής κίνησης που οδήγησε στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, και ως πληρεξούσιος της Αθήνας πήρε μέρος στις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης που κατάρτισε το Σύνταγμα του 1844. Αντιοθωνικός, καταδιώχθηκε, φυλακίστηκε και αποκαταστάθηκε μετά την έξωση του Όθωνα. Ως αυτοδίδακτος συγγραφέας μάς άφησε τα «Απομνημονεύματά» του που

καλύπτουν την περίοδο από τη γέννησή του έως και το τέλος του 1850.

83. Δημήτριος Καλλέργης, πρωταγωνιστής της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (Κρήτη 1803 – Αθήνα 1867)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Στρατιωτικός και πολιτικός, πρωταγωνιστής του επαναστατικού κινήματος της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, που οδήγησε στη θεσμοθέτηση του Συντάγματος του 1844.

84. Ανδρέας Μεταξάς, πρωθυπουργός της επαναστατικής κυβέρνησης του 1843 (Αργοστόλι 1790 – Αθήνα 1860)

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Πολιτικός και αγωνιστής κατά την περίοδο της Επανάστασης του 1821 και της βασιλείας του Όθωνα. Μέλος του «ρωσικού» κόμματος και ένας από τους κυριότερους οργανωτές που προετοίμασαν την Επανάσταση της 3ης

Σεπτεμβρίου 1843. Ανέλαβε Πρωθυπουργός της επαναστατικής κυβέρνησης του 1843, και προκήρυξε εκλογές, ενώ ανέλαβε και πάλι πρωθυπουργικά καθήκοντα τον Μάιο του 1859, μετά από εντολή του Όθωνα.

85. Πανούτσος Νοταράς, πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης της Γ' Σεπτεμβρίου 1843 (Τρίκαλα Κορινθίας 1752–1849)
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Πολιτικός της Ελληνικής Επανάστασης. Υπήρξε μέλος της επιτροπής σύνταξης του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου, πρόεδρος των Εθνοσυνελεύσεων (Β', Γ', Δ', Ε') καθώς και της Εθνοσυνέλευσης στην Αθήνα (Νοέμβριος 1843–Μάρτιος 1844), αν και ήταν υπερήλικας.

86. *Το Σύνταγμα του 1844*
Χειρόγραφο, 40,5x50 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ψηφίστηκε στις 4 Μαρτίου του 1844, είχε 107 άρθρα και καθιέρωνε το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας.

87. Πένα της οθωνικής περιόδου
Μουσείο Βούρου–Ευταξία

88. Γυάλινο ποτήρι του Όθωνα με εγχάρκτη χρονολογία 3 Σεπτεμβρίου 1843
Μουσείο Βούρου–Ευταξία

89. *Το Γ' Ψήφισμα της Β' Εθνοσυνέλευσης της 10ης Οκτωβρίου 1862* με το

οποίο αίρεται η εξουσία του Όθωνα
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

90. *Σκηνή από την εξέγερση κατά του Όθωνα στην περιοχή του Ναυπλίου*, το 1862
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 193

91. *Η Αθήνα στα 1860*
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

92. *Η Τριανδρία (Δημήτριος Βούλγαρης – Κωνσταντίνος Κανάρης – Μπενιζέλος Ρούφος) που κυβέρνησε τη χώρα από την έξωση του Όθωνα έως τη σύγκληση Εθνικής Συνέλευσης*, 11 Οκτωβρίου 1862
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', σ. 197

93. *Η αποβίβαση του Όθωνα και της Αμαλίας από το πλοίο «Αμαλία», για να επιβιβαστούν στο πλοίο «Σκύλλα» που τους μετέφερε στη Βενετία*, 12 Οκτωβρίου 1862
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Μετά την έξωσή τους ο Όθωνας με την Αμαλία μέσω Βενετίας έφθασαν στο Μόναχο και ύστερα αποσύρθηκαν στην πόλη της Βαμβέργης μέχρι το θάνατό τους.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3

**ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
(1864–1923)**

**ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1864
ΚΑΙ Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1909**

**Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1911
ΚΑΙ Ο ΘΕΣΜΙΚΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ**

**Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1911
ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1915–1923**

Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909

ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ

Η Συνταγματική Μοναρχία και η δυναστεία Wittelsbach καταλύθηκαν με την εξέγερση της φρουράς των Αθηνών στις 10 Οκτωβρίου 1862. Ήδη με το «Ψήφισμα του Έθνους», το οποίο έθεσε σε κίνηση τις εξελίξεις, σηματοδοτείται η ανάκτηση της λαϊκής κυριαρχίας και η συμβολική αναδρομή στο συνταγματικό κεκτημένο της επαναστατικής περιόδου, χωρίς, ωστόσο, να επιδιώκεται από αριθμητικώς σοβαρή μερίδα των πολιτικών ή του Τύπου η επάνοδος σε συστήματα προεδρικής ή συλλογικής κεφαλής του πολιτεύματος. Με απόφασή της στις 19 Νοεμβρίου, η σχηματισθείσα προσωρινή κυβέρνηση (Δημήτριος Βούλγαρης, Κωνσταντίνος Κανάρης, Μπενιζέλος Ρούφος) προκήρυξε δημοψήφισμα με φανερό ψήφο για το πρόσωπο του νέου βασιλιά, πλην όμως ο άγγλος πρίγκιπας Αλφρέδος, που έλαβε συντριπτική πλειοψηφία, δεν ήταν δυνατόν να γίνει αποδεκτός στο πλαίσιο της ισορροπίας ανάμεσα στις προστάτιδες δυνάμεις. Έτσι, το ζήτημα αυτό παραπέμφθηκε στη νέα συνέλευση.

«Η εν Αθήναις Β΄ των Ελλήνων Συνέλευσις» εξελέγη στις 27 Νοεμβρίου 1862, συγκροτήθηκε σε σώμα στις 10 Δεκεμβρίου και απαρτιζόταν από 343 πληρεξουσίους, στους οποίους τον Ιούλιο του 1864 προστέθηκαν 84 πληρεξούσιοι των Ιονίων Νήσων. Τη σύνθεσή της χαρακτήριζε η εποικοδομητική συνύπαρξη πολιτικών ποικίλης προελεύσεως, από τη γενεά της επανάστασης (Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Σπυρίδων Τρικούπης, Κωνσταντίνος Κανάρης κ.ά.) μέχρι τη νεώτατη γενεά που επρόκειτο ν' αναλάβει τις τύχες του έθνους στις δεκαετίες που ακολούθησαν (Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, Χαρίλαος Τρικούπης, Θεόδωρος Δηλιγιάννης κ.ά.). Από τη συγκρότησή της μέχρι την ορκωμοσία του νέου βασιλιά, η συνέλευση άσκησε ταυτοχρόνως νομοθετική και εκτελεστική εξουσία («κυβερνώσα Βουλή»). Μετά από πυρετώδεις διπλωματικές διαβουλεύσεις, το στέμμα προσφέρθηκε στον δανό πρίγκηπα Γεώργιο – Χριστιανό – Γουλιέλμο της δυναστείας Schleswig – Holstein – Sonderburg – Glücksburg, ο οποίος αναγορεύθηκε στις 18 Μαρτίου 1863 και ορκίσθηκε στις 19 Οκτωβρίου ως Γεώργιος Α΄ «Βασιλεύς των Ελλήνων» (και όχι «της Ελλάδος»), όρος που υποδήλωνε τη μετάβαση από τη μοναρχική στη λαϊκή κυριαρχία.

Βασίζόμενη σε προσχέδιο που εκπόνησε επιτροπή υπό την προεδρία του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου και υπό τη σαφή επιστημονική επιρροή του Νικολάου Ι.

Σαριπόλου, καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (ο οποίος συνέταξε και τη σχετική αιτιολογική έκθεση), η συνέλευση ψήφισε μόνη, χωρίς τη σύμπραξη του βασιλιά, το νέο Σύνταγμα στις 17 Οκτωβρίου 1864, έχοντας απλώς συνεκτιμήσει αλλ' ουσιαστικώς απορρίψει ορισμένες παρατηρήσεις του βασιλιά επί του αρχικού σχεδίου. Σε επίσημη τελετή, στις 16 Νοεμβρίου, ο Γεώργιος Α΄ ορκίσθηκε πίστη στο Σύνταγμα.

Το Σύνταγμα του 1864 υπήρξε το μακροβιότερο στην ελληνική συνταγματική ιστορία, αν ληφθεί υπόψιν, ότι με τις αναθεωρήσεις του και τα δημοκρατικά ή αυταρχικά διαλείμματα ίσχυσε μέχρι τον Ιούνιο του 1975. Όσον αφορά στη νομική του φύση, αποτελεί προϊόν μονομερούς βούλησης της συνέλευσης, ο δε βασιλιάς δεν μετέχει στην προβλεπόμενη διαδικασία αναθεώρησης. Σε σχέση με τα διεθνή του πρότυπα, διαγιγνώσκεται εμφανής επιρροή του βελγικού συντάγματος του 1831 και του συντάγματος της Δανίας του 1849.

Ως προς την κατανομή της κυριαρχίας και των εξουσιών, το σύνταγμα του 1864 διέπεται από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας: «άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του έθνους» (άρθρο 21), ενώ το «τεκμήριο αρμοδιότητας» συντρέχει, πλέον, σε βάρος του βασιλιά, ο οποίος είναι όργανο του κράτους, δεν έχει άλλες εξουσίες πέραν εκείνων που το ίδιο το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι προς αυτό νόμοι ρητώς του αναθέτουν, και μάλιστα δεν συμπράττει καν στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος. Επαναφέρεται, έτσι, μια σταθερή αξία των επαναστατικών συνταγμάτων η οποία είχε τεθεί στο περιθώριο επί δεκαετίες, και μάλιστα επισφραγίζεται συμβολικά με την αναγνώριση εγγυητικών αρμοδιοτήτων και καθηκόντων βάσει του άρθρου 110 («Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων»), η οποία έμελλε να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στον ελληνικό συνταγματικό βίο. Τα ανωτέρω χαρακτηριστικά συνοψίζονται, εν τέλει, στον προσδιορισμό του πολιτεύματος ως «Βασιλευομένης Δημοκρατίας», πρωτότυπου όρου ο οποίος δεν μνημονεύεται ρητά στο σύνταγμα αλλά διαπλάσθηκε από την επιστήμη προκειμένου να τονίσει ότι βαρύνουσα σημασία έχει πλέον η λαϊκή κυριαρχία και όχι η ύπαρξη κληρονομικού ανωτάτου άρχοντα.

Υλοποιείται, επί πλέον, η αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Ο βασιλιάς ηγείται της εκτελεστικής εξουσίας, εκδίδει διατάγματα, διορίζει την κυβέρνηση και τους δημοσίους υπαλλήλους, διοικεί τις ένοπλες δυνάμεις. Ως ρυθμιστής του πολιτεύματος και μέτοχος της νομοθετικής λειτουργίας συγκαλεί και διαλύει τη Βουλή, προτείνει (διά των υπουργών) και κυρώνει τους ψηφισμένους νόμους, κηρύσσει κατάσταση πολιορκίας, απονέμει χάρη και αμνηστεία, εκπροσωπεί τη χώρα στις διεθνείς σχέσεις. Ενώ ο βασιλιάς παραμένει ανεύθυνος και ακαταδίωκτος, τις κατ' όνομα δι-

*Το Σύνταγμα
του 1864 και η
εφαρμογή του
μέχρι το 1909*

κές του πράξεις προσυπογράφουν οι υπουργοί, αναλαμβάνοντας την πολιτική, αστική και ποινική ευθύνη. Το υπουργικό συμβούλιο καθίσταται πλέον αυτοτελές όργανο του κράτους και αποκτά συγκεκριμένες αρμοδιότητες, χωρίς όμως να μνημονεύεται ρητά ως ιδιαίτερο αξίωμα εκείνο του πρωθυπουργού.

Το νομοθετικό σώμα είναι μόνον ένα, η Βουλή, η οποία αποτελείται από τουλάχιστον 150 μέλη εκλεγόμενα ανά τετραετία με καθολική, ταυτόχρονη και μυστική ψηφοφορία. Ειδικά η καθολική ψηφοφορία, εφαρμοσθείσα στην πράξη ήδη από το 1844, κατοχυρώνεται πλέον συνταγματικά, σε μια εποχή όπου ο κανόνας στην Ευρώπη εξακολουθεί να είναι η τιμηματική ψήφος. Η εμμονή στην ανάδειξη της κυριαρχίας της Βουλής στο νομοθετικό πεδίο συμπαρέσυρε σύντομα, εκτός της Γερουσίας, και το Συμβούλιο Επικρατείας, το οποίο είχε μεν ιδρυθεί με το νέο σύνταγμα σαν συμβουλευτικό σώμα προληπτικού ελέγχου των νομοσχεδίων, σύντομα όμως καταργήθηκε και πάλι (αναθεώρηση με τον νόμο ΡΙΒ΄ της 25ης Νοεμβρίου 1865, υπό διαδικαστικούς όρους που το ίδιο το Σύνταγμα του 1864 είχε θέσει), καθ' όσον η ελλιπής δημοκρατική του νομιμοποίηση θύμιζε τον συνώνυμο θεσμό της απόλυτης μοναρχίας. Καθιερώνεται το ασυμβίβαστο του βουλευτικού αξιώματος προς τα καθήκοντα δημοσίου υπαλλήλου (πλην στρατιωτικών) και δημάρχου, ενώ η αρμοδιότητα άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου ενισχύεται με τη δυνατότητα συ-

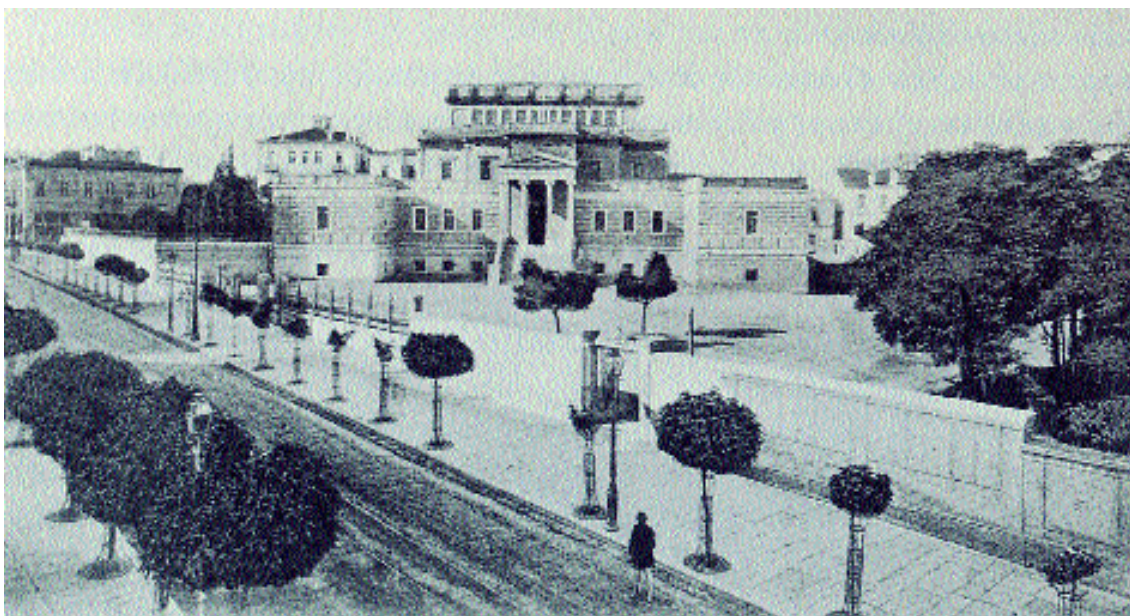
Η πλατεία Συντάγματος το 1870.

Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909

γκρότησης εξεταστικών επιτροπών. Τέλος, αν και οι δικαστικές αποφάσεις εξακολουθούν να εκδίδονται «επ' ονόματί του», ο βασιλιάς δεν αποκαλείται πλέον «πηγή» της δικαστικής εξουσίας, οι δε δικαστές είναι ισόβιοι.

Στο πεδίο των δικαιωμάτων εμφανίζονται οι ελευθερίες του «συνέρχεσθαι» και του «συνεταιρίζεσθαι». Τόσο η συνάθροιση προσώπων, με σκοπό την έκφραση απόψεων ή αιτημάτων, όσο και η συγκρότηση ενώσεων ή νομικών προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα κατοχυρώνονται ως συλλογικές ελευθερίες, συναρτώμενες με την πολιτική δράση και απαλλάσσονται από το βάρος της προηγούμενης διοικητικής έγκρισης, καθίσταται δε ειδικά δυνατή η απαγόρευση υπαιθρίων συναθροίσεων μόνον εν όψει λόγων αναγομένων στη δημόσια ασφάλεια. Επιπλέον, ενισχύονται οι εγγυήσεις προσωπικής ασφάλειας με την αυστηρή απαρίθμηση των προϋποθέσεων σύλληψης, καθώς και οι εγγυήσεις της ελευθερίας του Τύπου με την απαγόρευση της προληπτικής λογοκρισίας, ενώ παρέχεται προνομαϊκή ποινική μεταχείριση στο πολιτικό έγκλημα.

Η κατοχύρωση των συνταγματικών εγγυήσεων προστασίας των δικαιωμάτων ενισχύθηκε, στο δικαστικό επίπεδο, από την αναγνώριση της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, με την απόφαση 23/1897 του Αρείου Πάγου.

Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων στην οδό Σταδίου το 1896

Ανεξάρτητα από την –όχι πάντοτε αδιατάρακτη– πολιτική σταθερότητα, το σύνταγμα του 1864 εδραίωσε τη βεβαιότητα ότι οι πολιτικές αλλαγές καθορίζονται διά των εκλογών και όχι προ αυτών, και κατέστησε τη συμμετοχή στις βουλευτικές εκλογές πυρήνα της πολιτικής συνείδησης του λαού. Βάσει του νέου Συντάγματος, οι εκλογές διεξάγονται πλέον με σφαιρίδιο, ελληνική πρωτοτυπία που αποσκοπούσε στη διευκόλυνση των αναλφάβητων. Σε κάθε εκλογικό τμήμα εγκαθίστανται τόσες κάλπες, όσοι είναι οι υποψήφιοι, και παρατάσσονται αλφαβητικά. Οι κάλπες είναι μεταλλικές και χωρίζονται εσωτερικά σε δύο διαμερίσματα, επενδυμένα με ύφασμα και διακρινόμενα εξωτερικά σε λευκό δεξιά και μαύρο αριστερό τμήμα, ενώ στο εμπρόσθιο μέρος υπάρχει στρογγυλή οπή που καταλήγει σε σωλήνα. Ο εκλογέας περνά υποχρεωτικά απ' όλες τις κάλπες, λαμβάνει μπροστά από κάθε μία ένα μολύβδινο σφαιρίδιο ακούοντας το όνομα του αντιστοίχου υποψηφίου από τον σφαιριοδότη, και ρίχνει, διά του σωλήνα, το σφαιρίδιο στο λευκό ή το μαύρο τμήμα της κάλπης αντιστοίχως, υπερψηφίζοντας ή καταψηφίζοντας τον υποψήφιο. Η καταμέτρηση θετικών και αρνητικών ψήφων γίνεται ξεχωριστά ανά κάλπη, με τη βοήθεια «διατρήτου άβακος» (κόσκινου), ενώ οι βουλευτές εκλέγονται με σύστημα σχετικής πλειοψηφίας. Στον εξορθολογισμό της εκλογικής διαδικασίας συνετέλεσε ιδιαίτερα ο εκλογικός νόμος ΧΜΗ'/1877, ο οποίος πρώτον μεν καθιέρωσε τον θεσμό του δικαστικού αντιπροσώπου, δεύτερον δε, χωρίς ν' αφαιρεί από τη Βουλή την αρμοδιότητα της «εξελέγξεως» των εκλογών (αφού αυτό δεν ήταν δυνατό υπό το σύνταγμα του 1864), τυποποίησε τη σχετική διαδικασία και τα κριτήρια του ελέγχου, καταλύοντας την παλαιότερη πρακτική της εκ των υστέρων αλλοίωσης των εκλογικών αποτελεσμάτων από την εκάστοτε πλειοψηφία.

Ωστόσο, η επικρατήσασα ερμηνεία του συντάγματος του 1864 δεν αποδεχόταν καθεστώς γνήσιου κοινοβουλευτισμού, δεδομένου ότι ο μεν βασιλιάς διατηρούσε τη δυνατότητα να διορίζει και να παύει υπουργικά συμβούλια κατ' απόλυτη ευαρέσκεια, η δε Βουλή δεν μπορούσε να επιβάλει ευθέως τη θέλησή της ως προς τα πρόσωπα των υπουργών και τις αντίστοιχες πολιτικές κατευθύνσεις, παρά μόνο να παρεμποδίσει έμμεσα την εφαρμογή των προθέσεων της εκάστοτε κυβέρνησης, καταψηφίζοντας τα νομοσχέδια που εκείνη κατέθετε. Η πλήρης εγκαθίδρυση κοινοβουλευτικού συστήματος επιτεύχθηκε μόλις με τον «Λόγο του Θρόνου», κατά την έναρξη των εργασιών της Βουλής, στις 11 Αυγούστου 1875, όταν ο βασιλιάς αυτοδεσμεύθηκε ρητά ότι στο εξής θα θεωρεί τη «δεδηλωμένη» πλειοψηφία της Βουλής ως απαραίτητη προϋπόθεση για τον διορισμό μίας κυβέρνησης: «Απαιτών ως απαραίτητον προσόν των καλουμένων παρ' εμού εις την κυβέρνησιν του τόπου την δεδηλωμένην προς αυτούς εμπιστοσύνην της πλειονοψηφίας των αντιπροσώπων

*Το Σύνταγμα
του 1864 και η
εφαρμογή του
μέχρι το 1909*

του Έθνους, αποδέχομαι ίνα η Βουλή καθιστά εφικτήν την ύπαρξιν του προσόντος τούτου, ού άνευ αποβαίνει αδύνατος η εναρμόνιος λειτουργία του πολιτεύματος». Η πρωτοβουλία της θεμελιώδους αυτής μεταστροφής ανήκε στον πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος ήδη έναν χρόνο νωρίτερα, με το άρθρο του «Τίς πταίει;», είχε εντοπίσει τις καταχρήσεις της βασιλικής αρμοδιότητας διορισμού κυβέρνησης ως αιτία πολιτικής κακοδαιμονίας. Αν και χαρακτηρίσθηκε ως «συνθήκη του πολιτεύματος», στερούμενη νομικής δεσμευτικότητας, η «αρχή της δεδηλωμένης» συμβόλισε τη μετάβαση στη δημοκρατική αρχή και εξασφάλισε, τουλάχιστον για την εικοσαετία 1875–1895, την απρόσκοπτη λειτουργία της πολιτικής εναλλαγής στο πλαίσιο δικομματισμού, καθ' όσον μάλιστα, ήδη από το 1875, είχαν αρχίσει ν' αποκρυσταλλώνονται σταδιακά τα πρώτα κόμματα αρχών. Μόλις μετά το πέρας αυτής της εικοσαετίας παρουσιάσθηκαν συμπτώματα κρίσης του πολιτικού συστήματος υπό την πίεση νέων κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων, τα οποία επρόκειτο να οδηγήσουν την ανερχόμενη αστική τάξη στην αναζήτηση πολιτειακών μεταβολών από το έτος 1909.

*Ο Χαρίλαος Τρικούπης με έκπληξη βλέπει
ότι δεν εκλέχθηκε βουλευτής στις εκλογές του 1895,
εφ. Ο Ρωμηός, 15 Απριλίου 1895.*

Η Αναθεώρηση του 1911 και ο Θεσμικός Εκσυγχρονισμός της Χώρας

ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

Στην περιπετειώδη συνταγματική μας ιστορία, η αναθεώρηση του 1911 ήταν η μόνη όπου ο εκσυγχρονισμός των θεσμών δεν χρησιμοποιήθηκε απλώς ως πρόσχημα για την εκτόνωση μιας μείζονος πολιτικής κρίσης, αλλά κατάφερε να την απορροφήσει: με την επιτυχή ολοκλήρωσή της, στις 2 Ιουνίου 1911, έκλεισε η εκτροπή που είχε ανοίξει με το κίνημα στο Γουδί, στις 15 Αυγούστου 1909. Ταυτόχρονα άρχιζε μια ανορθωτική τετραετία, η δημιουργικότερη, ίσως, στη νεώτερή μας ιστορία: κατά τη διάρκειά της, η χώρα μας διπλασιάστηκε σε έκταση και πληθυσμό, ενώ ταυτόχρονα εφοδιάστηκε με τους θεσμούς εκείνους που έμελλαν να διασφαλίσουν το οριστικό πέρασμά της από την υπανάπτυξη στη νεοτερικότητα.

Μετά τον πόλεμο του 1897, δεν ήταν η πρώτη φορά που τα δεινά της χώρας αποδίδονταν στο Σύνταγμα. Παρά, ή ίσως και εξ αιτίας, του φιλελεύθερου και του δημοκρατικού του χαρακτήρα, το Σύνταγμα του 1864 θεωρούνταν από πολλούς ως υπαίτιο για την ήττα, τον κομματισμό, τις πελατειακές σχέσεις και τις άλλες κακοδαιμονίες του πρώτου ελληνικού κοινοβουλευτισμού, ο οποίος, μετά την καθιέρωση της «αρχής της δεδηλωμένης», το 1875, επιχειρούσε κάτι που δεν ήταν διόλου αυτονόητο ούτε στις προηγμένες ευρωπαϊκές μητροπόλεις του τέλους του 19ου αιώνα: να συγκεράσει την καθολική ψήφο με την κυβερνητική σταθερότητα. Συγκερασμός, τον οποίο, ασφαλώς, δεν ευνοούσε ο παραδοσιακός κατακερματισμός των πολιτικών δυνάμεων τη χώρας γύρω από πρόσωπα και όχι από αρχές.

Έτσι δεν είναι τυχαίο, ότι από το 1883 ο Ν. Ι. Σαρίπολος συμβούλευε τον βασιλιά να συγκαλέσει συντακτική Εθνοσυνέλευση για την αναθεώρηση του συντάγματος, κατά παρέκκλιση του άρθρου 107, το οποίο καθιέρωνε μian ιδιαίτερα περίπλοκη και χρονοβόρα διαδικασία από τρεις συνεχόμενες Βουλές. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, όπως έγραφε στον Γεώργιο Α' ο γενάρχης των Ελλήνων συνταγματολόγων, «ουδεμίαν κατ' εμέ έχει ισχύν [το άρθρο αυτό], άτε αντικείμενον εις την κυριαρχίαν του έθνους και εις τον ορθόν λόγον».

Τη δυσφορία αυτή προς το σύνταγμα εκμεταλλεύθηκε και ο Ελ. Βενιζέλος, μετά την άφιξή του στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1909. Έχοντας προσκληθεί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, αντιλαμβανόταν ότι η μεταρρυθμιστική δυναμική που

*Σ. Χρηστίδης, Η Αναγέννησις της Ελλάδος, Αύγουστος 1909.
Λαϊκή εικόνα που αναφέρεται στο κίνημα στο Γουδί.*

είχε προκαλέσει το στρατιωτικό κίνημα είχε αρχίσει να εξαντλείται. Και, όπως σημειώνει και ο Αλ. Σβώλος, χρησιμοποίησε την αναθεώρηση «μάλλον ως ευφυή διέξοδο[v] δια την εγκοίτωση της ακαθορίστου μεταρρυθμιστικής κινήσεως, παρά διότι απετέλει το κύριον φάρμακον της καταστάσεως».

Ο Ελ. Βενιζέλος πρότεινε τη σύγκληση αναθεωρητικής Βουλής, κάτι που τελικά αποδέχθηκαν οι βασικοί πρωταγωνιστές της εποχής, δηλαδή ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, ο βασιλιάς και τα παλαιά πολιτικά κόμματα. Σε συμφωνία που κατέληξαν στις 16 Ιανουαρίου 1910, οι τρεις αυτοί παράγοντες αποφάσισαν την αναθεώρηση του Συντάγματος, χωρίς να τηρηθεί η διαδικασία του άρθρου 107, και την αντικατάσταση της κυβέρνησης Κυρ. Μαυρομιχάλη από νέα, η οποία, με επικεφαλής τον Μακεδόνα Στέφανο Δραγούμη, θα είχε ως κύρια αποστολή να εισηγηθεί στη Βουλή σχέδιο αναθεωρητέων διατάξεων.

Η κυβέρνηση Δραγούμη διένειμε, πράγματι, στους βουλευτές ένα πρώτο σχέδιο τροποποιήσεων «μη θεμελιωδών» διατάξεων του Συντάγματος του 1864, το οποίο είχε συντάξει ο Ν. Ι. Σαρίπολος, καθηγητής του συνταγματικού δικαίου και γραμματέας τότε του υπουργείου Δικαιοσύνης. Το πρώτο αυτό σχέδιο επεξεργάστηκαν τότε τα πολιτικά κόμματα τα οποία, αφού πρόσθεσαν και άλλες αναθεωρητέες διατάξεις, το υπέβαλαν στη Βουλή, η οποία το ενέκρινε με ψήφους 150 υπέρ και 11 κατά, στη συνεδρίαση της 18ης Φεβρουαρίου 1910. Σε διάγγελμά του προς τους βουλευτές, ο Γεώργιος Α΄ χαρακτήριζε την αναθεώρηση ως «μόνην διέξοδον» στην κρίση που είχε ξεσπάσει, και τους ευχαριστούσε «επί τε τω ευγενεί ζήλω και επί τη προς την Πατρίδα και την Δυναστείαν αφοσιώσει» τους.

Ο βασιλιάς διέλυσε τη Βουλή την 1η Ιουλίου και προκήρυξε εκλογές για τις 8 Αυγούστου 1910. Σύμφωνα με το άρθρο 107, παρ. 3 του Συντάγματος του 1864, αναδείχθηκαν τότε 362 συνολικά πληρεξούσιοι, δηλαδή διπλάσιος αριθμός από τον αριθμό των βουλευτών της προηγούμενης (δηλαδή της «κανονικής») Βουλής, η οποία είχε εκλεγεί το 1906. Κατά τους υπολογισμούς του Κ. Σβολόπουλου, τα παλαιά κόμματα υπολογίζεται ότι συγκέντρωσαν το 65% περίπου των ψήφων και εξέλεξαν 200 πληρεξούσιους, με πρώτο το κόμμα του Γ. Θεοτόκη (94 πληρεξούσιοι). Οι υπόλοιποι 162 πληρεξούσιοι είχαν εκλεγεί ως «ανεξάρτητοι», επικαλούμενοι το πνεύμα του κινήματος στο Γουδί. Ανάμεσά τους και ο ίδιος ο Ελ. Βενιζέλος, ο οποίος, αν και δεν είχε πάρει μέρος στην προεκλογική εκστρατεία, εκλέχθηκε πρώτος βουλευτής Αττικοβοιωτίας με 32.765 ψήφους επί συνόλου 38.800.

Η Α΄ Διπλή Αναθεωρητική Βουλή συνήλθε την 1η Σεπτεμβρίου 1910. Ήταν φανερό ευθύς εξ αρχής, ότι δεν διέθετε την απαραίτητη συνοχή για να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις. Από τις πρώτες συνεδριάσεις οι πληρεξούσιοι χωρίστηκαν σε

*Η Αναθεώρηση
τον 1911
και ο Θεσμικός
Εκσυγχρονισμός
της Χώρας*

«συντηρητικούς» και «ρίζοσπάστες», με επίκεντρο της διαμάχης τους τον χαρακτήρα της Βουλής εκείνης: επιθυμώντας αλλαγές μικρής κλίμακας, οι μεν την ήθελαν «Αναθεωρητική», ώστε να μην θιγεί το στέμμα και οι προνομίες του. Όσο για τους δε, επιθυμούσαν βαθύτερες μεταρρυθμίσεις και γι' αυτό τάσσονταν υπέρ της «Συντακτικής». Το ζήτημα τελικά έταμε ο Ελ. Βενιζέλος ο οποίος, αμέσως μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, πήρε θέση υπέρ της «Αναθεωρητικής», στον περίφημο λόγο του της πλατείας Συντάγματος (5 Σεπτεμβρίου 1910). Ιδού πώς μεταφέρει τον γνωστό διάλογό του με το συγκεντρωμένο πλήθος ο ιστορικός του εθνικού διαχαισμού, Γ. Βεντήρης:

«Βενιζέλος: Οι εκλογείς εκλήθησαν προς συγκρότησιν Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής...

Λαός: Συντακτική θέλουμε, Συντακτική...

Βενιζέλος: Επαναλαμβάνω: Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής!

Λαός: Συντακτική...

Βενιζέλος: Είπα! Αναθεωρητικής.

Λαός: ... (σιγή).

Από της ώρας εκείνης η Ελλάς είχε κυβερνήτην. Δεν τον ανεκήρυξεν η φωνή, αλλ' η σιωπή του λαού».

Αναθεωρητική, λοιπόν, με διάθεση όμως να προχωρήσει σε μεταρρυθμίσεις, κάτι που δεν ήταν προφανές ότι η Βουλή της 8ης Αυγούστου μπορούσε –ούτε και ήθελε– να κάνει. Έτσι, στις 29 Σεπτεμβρίου 1910 η κυβέρνηση Δραγούμη παραιτήθηκε και ο Γεώργιος διόρισε πρωθυπουργό τον Ελ. Βενιζέλο. Με εισήγηση του τελευταίου –την οποία προηγουμένως είχε εγκρίνει η πλειοψηφία των πληρεξουσίων– ο βασιλιάς διέλυσε την Α' Αναθεωρητική Βουλή στις 12 Οκτωβρίου 1910. Ταυτόχρονα προκήρυξε εκλογές, για την ανάδειξη νέας Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, στις 28 Νοεμβρίου 1910.

Στις εκλογές αυτές δεν πήραν μέρος τα παλαιά πολιτικά κόμματα, διαμαρτυρόμενα για την –αντισυνταγματική, όπως τη θεωρούσαν– διάλυση της Αναθεωρητικής Βουλής. Περίμεναν προφανώς μια καταλληλότερη ευκαιρία για να αναμετρηθούν με τον Βενιζέλο. Του άφηναν όμως έτσι το πεδίο ελεύθερο να επικρατήσει, πράγμα που ο κρητικός πολιτικός έσπευσε, βεβαίως, να εκμεταλλευθεί: 307 από τους 362

*Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας
Ελευθέριος Βενιζέλος, γελοιογραφικό
σκίτσο του Γεωργίου Μανριλάκου
(Noir) από το Album de Caricature
1915–1920.*

πληρεξουσίου της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής ήταν οπαδοί του –από τον Αύγουστο του 1910 είχαν συγκροτήσει υπό την ηγεσία του το «Κόμμα των Φιλελευθέρων»– ενώ το σύνθημα της αποχής που είχαν ρίξει τα παλαιά πολιτικά κόμματα δεν βρήκε την απήχηση που οι εμπνευστές του ανέμεναν, αφού το ποσοστό αυτών που δεν προσήλθαν στις κάλπες στις 28 Νοεμβρίου ξεπερνούσε μόνο κατά 8% το αντίστοιχο των εκλογών της 8ης Αυγούστου. Εκτός από τους βενιζελικούς, οργανωμένες ομάδες συγκρότησαν στη νέα Βουλή οι «Αγροτικοί» και η πρωτοποριακή ομάδα των «Κοινωνιολόγων», με επικεφαλής τον Αλ. Παπαναστασίου. Όσο για την τάση προς ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της χώρας, που είχε εκδηλωθεί στις εκλογές της 8ης Αυγούστου, επιβεβαιωνόταν. Ο Κ. Σβολόπουλος υπολογίζει σε 87% του συνόλου τον αριθμό των πληρεξουσίων που δεν είχαν εκλεγεί ποτέ πριν από το 1910. Ανάλογη έκταση είχε το φαινόμενο και σε επίπεδο υπουργικών χαρτοφυλακίων, αφού κανένα από τα μέλη των κυβερνήσεων Βενιζέλου της διετίας 1910–1912 δεν είχε διατελέσει υπουργός πριν από την ανάδειξη της Α' Αναθεωρητικής. Επρόκειτο για την σημαντικότερη έως τότε ανανέωση του πολιτικού προσωπικού της χώρας στην κοινοβουλευτική μας ιστορία –ανάλογης έκτασης ήταν αυτή των εκλογών του 1981– η οποία ανήγγελλε το πέρασμα σε μια καινούργια εποχή.

Η Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή συνήλθε στις 8 Ιανουαρίου 1911 και προχώρησε με ταχείς ρυθμούς στο αναθεωρητικό έργο. Στις 26 Ιανουαρίου, η κυβέρνηση Βενιζέλου της υπέβαλε σχέδιο αναθεωρητέων διατάξεων, το οποίο υπέγραφαν έξι βουλευτές–υπουργοί και έμεινε γι' αυτό γνωστό ως «προσχέδιον των έξι βουλευτών». Το κείμενο αυτό παραπέμφθηκε για περαιτέρω επεξεργασία σε ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή από τριάντα τακτικά και έξι αναπληρωματικά μέλη, η οποία, υπό την προεδρία του Στεφ. Δραγούμη και με εισηγητή έναν διαπρεπή νομικό, τον Κων. Ρακτιβάν, υπέβαλε τις προτάσεις της κατά ομάδες αναθεωρητέων άρθρων. Με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού, το αναθεωρητικό έργο επιταχύνθηκε και η συζήτηση στην ολομέλεια του σώματος άρχισε στις 14 Φεβρουαρίου για να ολοκληρωθεί σε 42 συνεδριάσεις. Σχεδόν σε όλες –και συγκεκριμένα σε 41 από αυτές– ο Ελ. Βενιζέλος παρέστη αυτοπροσώπως, σφραγίζοντας με τις αγορεύσεις του τις κρισιμότερες συζητήσεις. Ήταν η πρώτη και –όπως έκτοτε αποδείχθηκε– η τελευταία φορά στην συνταγματική μας ιστορία που εν ενεργεία πρωθυπουργός πρωταγωνιστούσε στο αναθεωρητικό έργο. Την 1η Ιουνίου 1911 έγινε η τελική ψηφοφορία και το νέο σύνταγμα δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* την επομένη· ίσχυσε ευθύς αμέσως.

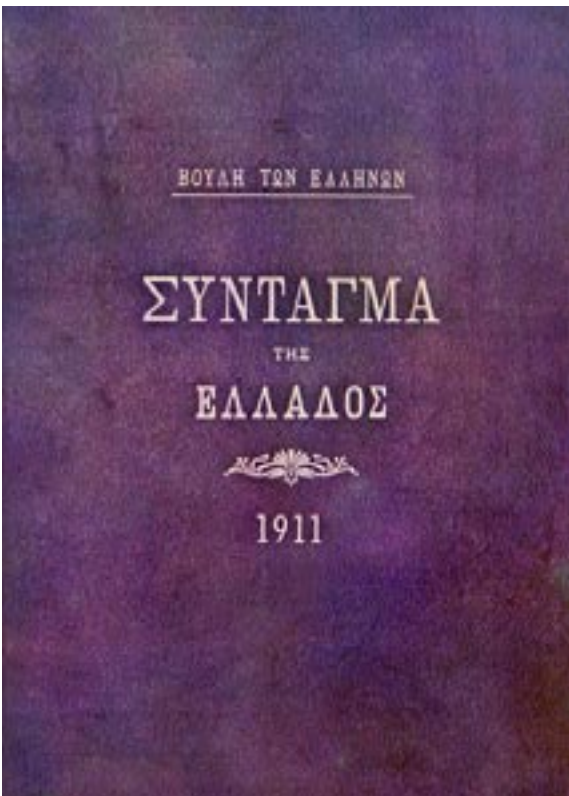
Στο πνεύμα του Στρατιωτικού Συνδέσμου και των πρωταγωνιστών του κινή-

ματος στο Γουδί, πρωταρχικός στόχος της αναθεώρησης του 1911 ήταν να εκριζωθεί η διαφθορά και να εξυγιανθεί η πολιτική ζωή του τόπου. Προς τούτο υιοθετήθηκε ένα πλέγμα σημαντικών ρυθμίσεων, οι οποίες έμελλε έκτοτε ν' αποτελέσουν το σταθερό πλαίσιο της κοινοβουλευτικής ζωής και της πολιτικής αντιπαράθεσης του τόπου. Σπουδαιότερες από αυτές ήταν:

- Η αναβάθμιση της Βουλής, με την καθιέρωση καινούργιων κοινοβουλευτικών ασυμβιβάστων και με την ανάθεση –για πρώτη φορά– του ελέγχου του κύρους των εκλογών σε ειδικό δικαστήριο, το «εκλογοδικείο», όπως καθιερώθηκε έκτοτε να ονομάζεται. Συγκροτούμενο με κλήρωση «μεταξύ πάντων των μελών του Αρείου Πάγου και των Εφετείων του Κράτους», στο τελευταίο αναθέτονταν η εκδίκαση των ενστάσεων που υποβάλλονταν όχι μόνον για «παραβάσεις περί την ενέργειαν των εκλογών» αλλά και για «έλλειψιν προσόντων» (άρθρο 73, σ. 1911). Η πρόοδος ήταν μεγάλη αφού, έως τότε, η ίδια η Βουλή ήταν αυτή που αποφάσιζε «περί των αναφυομένων αμφισβητήσεων» στις εκλογές, με αποτέλεσμα η εκάστοτε πλειοψηφία

να ευνοεί, όπως ήταν φυσικό, τους «ημετέρους». Όσο για τα νέα κοινοβουλευτικά ασυμβίβαστα, το σπουδαιότερο από αυτά απαιτούσε πλέον και από τους αξιωματικούς να παραιτούνται προτού ανακηρυχθούν υποψήφιοι (άρθρο 71). Χωρίς να επιλύει το πρόβλημα, η ρύθμιση αυτή περιόρισε κάπως τον κομματισμό στις ένοπλες δυνάμεις.

- Η καθιέρωση της μονιμότητας των δημόσιων υπαλλήλων («εφ' όσον υφίστανται αι σχετικά υπηρεσίαι») και η εισαγωγή εγγυήσεων για την δημοσιούπαλληλική σταδιοδρομία, με την ανάθεση σε υπηρεσιακά συμβούλια της διατύπωσης δεσμευτικής γνώμης, τόσο για τις τοποθετήσεις και τις μεταθέσεις των δημόσιων υπαλλήλων όσο και για την παύση τους, σε περίπτωση πειθαρχικού παραπτώματος (άρθρο 102 σ. 1911). Αποκλειστική αρμοδιότητα έως τότε του κοινού νομοθέτη, «τα προσόντα εν γένει των υπαλλήλων» είχαν αποτελέσει αντικείμενο σφοδρής αντιπαράθεσης καθώς, με εξαίρεση το «Νεωτεριστικόν» κόμμα του Χαρ. Τρι-

Το εξώφυλλο του Συντάγματος της Ελλάδος του 1911.

κούπη, όλα τα άλλα έσπευδαν, μετά την άνοδό τους στην κυβέρνηση, να τα μεταβάλλουν κατά το δοκούν, για να τα «προσαρμόζουν» στις ανάγκες τους. Τις εγγυήσεις αυτές συμπλήρωνε η (επαν)ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας ως ανώτατου διοικητικού δικαστηρίου, αρμόδιου μεταξύ άλλων για την εκδίκαση των υπαλληλικών προσφυγών. Ωστόσο, εξαιτίας των πολέμων και του εθνικού διχασμού, η συγκρότηση και λειτουργία του σημαντικού αυτού θεσμού δεν έμελλε να γίνει πριν από το 1929.

- Η ενίσχυση των εγγυήσεων της δικαστικής ανεξαρτησίας, με την καθιέρωση της μονιμότητας των εισαγγελέων, των αντεισαγγελέων και των κατώτερων δικαστικών λειτουργών, και με την ίδρυση του Ανώτατου Δικαστικού Συμβουλίου (άρθρα 88 και 90 σ. 1911). Στο τελευταίο, που το αποτελούσαν Αρεοπαγίτες, αναθέτονταν η τοποθέτηση, μετάθεση και προαγωγή των λειτουργών της δικαιοσύνης, κάτι που προήγαγε ουσιωδώς τη δεύτερη (πέραν της λειτουργικής) και εξίσου σημαντική πτυχή της δικαστικής ανεξαρτησίας, δηλαδή τις εγγυήσεις της δικαστικής σταδιοδρομίας (προσωπική ανεξαρτησία). Αν στις μεταρρυθμίσεις αυτές προσθέσει κανείς την ίδρυση του Δικαστηρίου Συγκρούσεως Καθηκόντων (άρθρο 101 σ. 1911) και του Δικαστηρίου Αγωγών Κακοδικίας (άρθρο 103), αντιλαμβάνεται ότι, με την αναθεώρηση του 1911, η δικαστική εξουσία αποκτούσε στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο τη θεσμική θωράκιση, που υπό ομαλές συνθήκες θα μπορούσε να της εξασφαλίσει μian επίζηλη ανεξαρτησία.

Από τις άλλες καινοτομίες της αναθεώρησης θα πρέπει να αναφερθεί η μείωση του ορίου εκλογιμότητας από τα 30 στα 25 χρόνια (άρθρο 70), η απλούστευση της τακτικής νομοθετικής διαδικασίας, με περιορισμό της δυνατότητας κωλυσιεργίας από την εκάστοτε αντιπολίτευση (άρθρα 56 και 57), η απλούστευση της αναθεωρητικής διαδικασίας (άρθρο 108), η επαναφορά του θεσμού της κατάστασης πολιορκίας, που μπορούσε πλέον να επιβληθεί μόνο σε περίπτωση πολέμου ή για την αντιμετώπιση εξωτερικών κινδύνων (άρθρο 91), καθώς και μια σειρά βελτιώσεων στις εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων όπως, μεταξύ άλλων, της φορολογι-

Η Αναθεώρηση του 1911 και ο Θεσμικός Εκσυγχρονισμός της Χώρας

Η πλατεία Κλαυθμώνος όπως την απεικόνισε γελοιογραφικά ο Ηλίας Κουμετάκης.

κής ισότητας (άρθρο 3), της προσωπικής ασφάλειας (άρθρο 5), του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11) και του ασύλου της κατοικίας (άρθρο 12 σ. 1911). Από τις τελευταίες, αξίζει να σταθεί κανείς στις ακόλουθες, που φέρουν όλες την έντονη προσωπική σφραγίδα του Ελ. Βενιζέλου:

- Στη μεταρρύθμιση, εν πρώτοις, του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσης (άρθρο 17 σ. 1911). Και τούτο, αφ' ενός μεν με την εισαγωγή του όρου «ωφέλεια» («διά δημοσίαν ωφέλειαν») αντί του όρου «ανάγκη» («διά δημοσίαν ανάγκην») στο ταυτάριθμο άρθρο του Συντάγματος του 1864' και –αφ' ετέρου– με την ρητή πρόβλεψη ότι η αποζημίωση του ιδιοκτήτη –πάντοτε «προηγούμενη», όχι όμως ακόμη και «πλήρης»– θα καθοριζόταν σε κάθε περίπτωση από τα δικαστήρια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Βενιζέλος πετύχαινε έναν διπλό στόχο: από τη μια διέυρυνε σημαντικά τις περιπτώσεις για τις οποίες το κράτος μπορούσε να απαλλοτριώνει ιδιωτικές περιουσίες για να ασκήσει κοινωνική πολιτική (αποκατάσταση ακτημόνων και όχι μόνο), ενώ από την άλλη μεριμνούσε για την εύλογη ικανοποίηση των παλαιών ιδιοκτητών, χάρη στην υποχρεωτική εμπλοκή της ανεξάρτητης δικαιοσύνης. Με τα σημερινά κριτήρια, μπορεί η διπλή αυτή στόχευση να φαίνεται αυτονόητη, την εποχή, ωστόσο, εκείνη –έναν ακριβώς χρόνο μετά τα αιματηρά γεγονότα του Κιλελέρ– κάθε άλλο παρά δεδομένη ήταν.

- Στην πανηγυρική αναγνώριση ως υποχρέωσης «πάντων των Ελλήνων» της συμβολής στην άμυνα της πατρίδας, με την υιοθέτηση ειδικής διάταξης (του άρθρου 106 σ. 1911) βάσει της οποίας καταργήθηκε λίγο αργότερα, το 1914, ο άδικος θεσμός της «κλήρωσης» και καθιερώθηκε η καθολική στρατιωτική θητεία, όχι μόνον εν πολέμω αλλά και εν ειρήνη.

- Στην καθιέρωση, τρίτον, της υποχρεωτικής και δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης και την αρτιότερη αναγνώριση του δικαιώματος –Ελλήνων και ξένων εξίσου!– να ιδρύουν ιδιωτικά εκπαιδευτήρια (άρθρο 16 σ. 1911). Έτσι, το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση αποκτούσε σαφέστερο έρεισμα. Κατά τη συζήτηση του σχετικού άρθρου στη Βουλή, ο πραγματισμός του Βενιζέλου φάνηκε στο εξής ενδιαφέρον περιστατικό: όταν βουλευτής τον παρότρυνε να δεχθεί την «δωρεάν παιδεία» γενικά, ο Ελ. Βενιζέλος αντέτεινε ότι τα «τέλη» που επέβαλλε στους φοιτητές η ισχύουσα τότε πανεπιστημιακή νομοθεσία δεν μπορούσαν να καταργηθούν, γιατί το κράτος δεν διέθετε τους αναγκαίους πόρους. Δωρεάν μπορούσε να παρέχεται μόνο η στοιχειώδης και η μέση εκπαίδευση. Και εξ αυτών, με συνταγματική κατοχύρωση μόνο η στοιχειώδης.

Όμως ο πραγματισμός του Βενιζέλου φάνηκε κυρίως στον τρόπο με τον οποίο χειρίσθηκε μιαν άλλη μείζονα πρόκληση της εποχής, το γλωσσικό ζήτημα. Λίγα

χρόνια μετά τα «Ευαγγελιακά» και τα «Ορεστειακά», οι γλωσσαμύντορες είχαν ανασυνταχθεί και ζητούσαν τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας. Με έναν αξιοθαύμαστο ελιγμό, ο Βενιζέλος επιχείρησε να ικανοποιήσει όλες τις πλευρές, προτείνοντας την ακόλουθη διάταξη, που έμελλε να αποτελέσει το άρθρο 107 του Συντάγματος:

«Επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα· πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται».

Σύμφωνα με τον εμπνευστή της, αν στο μέλλον ο νομοθέτης (κοινός ή και συντακτικός;) αποφάσιζε να χρησιμοποιήσει τη δημοτική, η τελευταία θα καθιερωνόταν, περίπου αυτόματα, ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Μόνο για τη μεταγλώττιση των Αγίων Γραφών χρειαζόταν σχετική άδεια, και μάλιστα όχι από την Εκκλησία της Ελλάδος αλλά από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (βλ. τη νέα παράγραφο 2 του άρθρου 2 σ. 1911).

Η σχετική αντιπαράθεση στην Αναθεωρητική Βουλή ήταν οξεία και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ακόμη και σήμερα: σε βουλευτή που ζητούσε να υιοθετηθεί συνταγματική διάταξη που να ορίζει ότι «η εν τω δημοτικώ σχολείω επιτυγχανομένη γλωσσική μόρφωσις δέον να καθιστά τους παίδας ικανούς να εννοώσι τας μη υπερβαινούσας την αντίληψιν αυτών περικοπάς του Ιερού Ευαγγελίου εκ του πρωτοτύπου», ο Ελ. Βενιζέλος απαντούσε:

«Είναι αδύνατον ήδη [...] [ν]α αποκλείσωμεν από τα διδακτικά βιβλία ποίημα ή και κάθε άλλο γραπτόν μνημείον, το οποίον δεν είναι γεγραμμένον εις την επίσημον γλώσσαν, διότι η δημοτική ημών ποίησις είναι εκ των εθνικών κειμηλίων, το οποίον, εάν ηθέλωμεν να αποκλείσωμεν από τον κύκλον των βιβλίων των αναγνωστικών, θα εφονεύωμεν ηθικώς το έθνος (χειροκροτήματα και “εύγε”)».

Την ίδια τύχη είχαν παρόμοιες τροπολογίες βουλευτών που ζητούσαν, μεταξύ άλλων, οι ξένες γλώσσες να διδάσκονται κατά τρόπο που να μην θίγει «τον χαρακτήρα και τα ήθη του Έλληνος», να απαγορευθεί συνταγματικά η εισαγωγή στα σχολεία «βιβλίων γεγραμμένων εις γλωσσικόν τύπον διάφορον του επισήμου», και το ίδιο το Σύνταγμα να προβλέπει ότι «απολύεται [...] πας λειτουργός εκπαιδεύσεως οπωσδήποτε, αν επιδεικνύει τάσεις προς [...] παραφθοράν» της επίσημης γλώσσας.

*Χάλκινο
μετάλλιο
με τον Ελ. Βενιζέλο.
Καλλιτέχνης:
Huguenin.*

Με εξαίρεση τη συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας, οι μεταβολές που επέφερε η αναθεώρηση του 1911 στο Σύνταγμα του 1864 χαρακτηρίζονται όλες από το έντονο φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα τους. Θα μπορούσε, βεβαίως, να προσάψει κανείς στη Β' Αναθεωρητική Βουλή θεσμική ατολμία. Πιστεύω ότι ο ψόγος αυτός δεν θα ευσταθούσε, γιατί θα υποτιμούσε δύο παράγοντες:

Πρώτον, ότι ένα σύνταγμα, πέρα από άθροισμα επιμέρους διατάξεων, εκφράζει μια συνολική πολιτειακή θέση. Και η θέση που εξέφραζε το αναθεωρημένο Σύνταγμα ήταν η «αποδοχή του κράτους δικαίου» και των συγκεκριμένων, των «πρακτικών» συνεπειών του, κάτι διόλου αυτονόητο για μια βαλκανική χώρα εκείνη την εποχή. Χωρίς να συνιστά ποιοτικό άλμα ως προς το Σύνταγμα του 1864, η αναθεώρηση του 1911 ολοκλήρωνε τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές τάσεις που εκείνο εξέφραζε, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού.

Ό ως άνω ψόγος, από την άλλη, θα παρέβλεπε ότι ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μετά το Γουδί και την θριαμβευτική είσοδο του Ελ. Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο, δεν ευνοούσε τις μεγάλες ρήξεις. Κίνημα διαμαρτυρίας, το Γουδί απέβλεπε περισσότερο στο να διορθώσει τα κακώς κείμενα, παρά στο να προτείνει ένα ριζικά διαφορετικό πολιτειακό όραμα. Όσο για τον βενιζελισμό, εξέφραζε ασφαλώς την άνοδο του αστικού στοιχείου, δεν διέθετε όμως ούτε την ισχύ ούτε τις ριζοσπαστικές εκείνες παραδόσεις που θα του επέτρεπαν να αναμετρηθεί μετωπικά και να παραμερίσει από το πολιτικό προσκήνιο τις δυνάμεις του παλαιοκομματισμού και της «ολιγαρχίας» –όπως χαρακτηριστικά τις αποκαλούσαν οι οπαδοί του– οι οποίες εκπροσωπούσαν το παρελθόν και τις αγκυλώσεις του. Αυτό έγινε φανερό μετά την οριστική απόφαση του Ελ. Βενιζέλου να μην προχωρήσει σε ανοιχτή αντιπαράθεση με το στέμμα.

Ωστόσο, οι μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν δεν ήταν αμελητέες: έχοντας ως κοινό παρονομαστή την ασφάλεια δικαίου, την ασφάλεια των συναλλαγών και –εν τέλει– την επιβολή του νόμου, αποτέλεσαν, σύμφωνα με ένα άλλο ωραίο σχόλιο του Αλ. Σβώλου, «ευεργετικόν πλαίσιον διά την ανάπτυξιν της νέας νομοθεσίας» και, θα προσέθετα, για τον θεσμικό εκσυγχρονισμό της χώρας. Έτσι, προτού διαλυθεί, στις 20 Δεκεμβρίου 1911, η Β' Αναθεωρητική Βουλή ψήφισε μια σειρά σημαντικών νόμων, οι οποίοι –μαζί με το νομοθετικό έργο της Βουλής της 12ης Μαρτίου 1912– επέτρεψαν στη χώρα να περάσει με σταθερά βήματα από την υπανάπτυξη στη νέα εποχή. Η μετάβαση αυτή στη νεότερικότητα θα ολοκληρωνόταν, δίχως άλλο, ακόμη πιο γρήγορα και πιο ανώδυνα, αν η περιπέτεια του Εθνικού Διχασμού δεν ανέκοπτε από το 1915 την ανοδική πορεία της χώρας.

Η εφαρμογή του Συντάγματος του 1911 και η συνταγματική κρίση της περιόδου 1915–1923

ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ

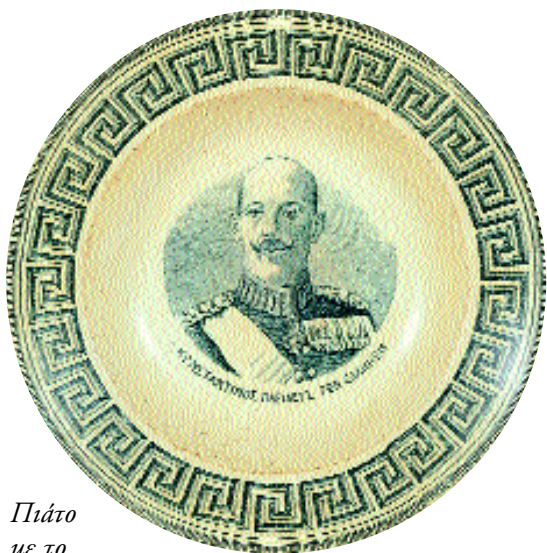
Παρά τη νομοτεχνική του αρτιότητα και το σύγχρονο πνεύμα του, το σύνταγμα του 1911 δεν έμελλε να μακροημερεύσει, καθ' όσον μόλις 4 χρόνια μετά την ψήφισή του ενεπλάκη στη δίνη του εθνικού διχασμού. Οι συνταγματικές επιπτώσεις της δυσμενούς αυτής συγκυρίας δεν περιορίστηκαν στους πολιτικούς και πολιτειακούς κλυδωνισμούς του αντίστοιχου χρονικού διαστήματος, αλλ' επεκτάθηκαν κατά πολύ πέραν αυτού, επειδή προκάλεσαν την παραβίαση και, εν τέλει, την κατάρρευση θεμελιωδών κατακτήσεων στο πεδίο του δημοκρατικού και φιλελεύθερου χαρακτήρα του πολιτεύματος, οι οποίες το 1911 έμοιαζαν οριστικές.

Μετά τη δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α' (5 Μαρτίου 1913) και την ενθρόνιση του Κωνσταντίνου Α', την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος υπονόμωσε η διαφωνία μεταξύ στέμματος και κυβέρνησης σχετικά με τα όρια των βασιλικών αρμοδιοτήτων. Σταδιακά συμπήχθηκαν δύο μέτωπα σε πλήρη αντιπαράθεση, αφού περί το κυβερνών Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Ελευθέριο Βενιζέλο συσπειρώθηκαν οι αστικές πολιτικές δυνάμεις που είχαν ανέλθει στην εξουσία μετά το 1909, ενώ περί τον θρόνο οι δυνάμεις που είχαν, αντίστοιχα, τεθεί στο περιθώριο.

Κρισιμότερο αντικείμενο ουσιαστικής διαφωνίας υπήρξε το ζήτημα της εισόδου της χώρας στον Α' παγκόσμιο πόλεμο, την οποίαν επιθυμούσε η κυβέρνηση αλλά παρεμπόδιζε ο βασιλιάς. Λόγω της διαφωνίας αυτής, η κυβέρνηση Βενιζέλου παραιτήθηκε (21 Φεβρουαρίου 1915), ο Κωνσταντίνος διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές (31 Μαΐου 1915) τις οποίες κέρδισε πάλι το Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Κωνσταντίνος διέλυσε και τη νέα Βουλή (5 Οκτωβρίου 1915). Τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου 1915, από τις οποίες το Κόμμα των Φιλελευθέρων απέσχε διαμαρτυρόμενο για τις αλλεπάλληλες βασιλικές παρεμβάσεις, κέρδισε το Κόμμα των Εθνικοφρόνων υπό τον Δημήτριο Γούναρη. Στο συνταγματικό πεδίο, πίσω από το τεχνικό ζήτημα της βασιλικής αρμοδιότητας για διάλυση της Βουλής υπεκρύπτετο διαφωνία για την έκταση εφαρμογής αυτής καθ' εαυτήν της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, καθ' όσον ο βασιλιάς θεωρούσε ότι τα «εθνικά» θέματα ανήκαν στη δική του αποκλειστική αρμοδιότητα.

*Η εφαρμογή
του Συντάγματος
του 1911 και η
συνταγματική
κρίση
της περιόδου
1915-1923*

Ο εθνικός διχασμός κορυφώθηκε με το κίνημα της «Εθνικής Άμυνας» στις 17 Αυγούστου 1916, το οποίο εγκαθίδρυσε επαναστατική προσωρινή κυβέρνηση με έδρα τη Θεσσαλονίκη και μέλη τούς Ελευθέριο Βενιζέλο, Παύλο Κουντουριώτη και Παναγιώτη Δαγκλή. Ενώ η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κήρυξε την είσοδο της χώρας στον πόλεμο, οι βασιλικές κυβερνήσεις των Αθηνών προέβησαν σε πρωτοφανείς πολιτικές διώξεις. Ακολούθησε επέμβαση της Αγγλίας και της Γαλλίας, αναχώρηση του Κωνσταντίνου και του διαδόχου Γεωργίου (30 Μαΐου 1917), ενθρόνιση του Αλεξάνδρου (δεύτερου γιου του Κωνσταντίνου) και ανάληψη της κυβέρνησης στην Αθήνα από τον Βενιζέλο (13 Ιουνίου 1917). Η Βουλή που είχε διαλυθεί στις 31 Μαΐου 1915 συγκλήθηκε εκ νέου στις 29 Ιουνίου 1917 («Βουλή των Λαζάρων») με το επιχείρημα ότι η διάλυσή της ήταν αντισυνταγματική, ενώ ακολούθησαν εκκαθαρίσεις δικαστών και δημοσίων υπαλλήλων, διώξεις και εκτοπίσεις σε αντίποινα όσων είχαν προηγηθεί κατά τη διετία 1915–1917. Με στόχο την αποσαφήνιση και τον περιορισμό των βασιλικών αρμοδιοτήτων κινήθηκε η διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος του 1911, η οποία, ωστόσο, διακόπηκε με τη διάλυση της Βουλής στις 10 Σεπτεμβρίου 1920.

*Πιάτο
με το
βασιλιά
Κωνσταντίνο.*

Τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 για την εκλογή της «Γ' εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως», οι οποίες διεξήχθησαν αμέσως μετά τον αιφνίδιο θάνατο του βασιλιά Αλεξάνδρου (12 Οκτωβρίου 1920) και ενώ εξελίσσονταν πολεμικές επιχειρήσεις στο Μικρασιατικό μέτωπο, έχασε το Κόμμα των Φιλελευθέρων και κέρδισε η «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις». Με το δημοψήφισμα της 22ας Νοεμβρίου 1920, που δεν διεκδικεί εχέγγυα γνησιότητας, ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στον θρόνο ενώ ακολούθησαν και πάλι πολιτικές διώξεις και εκκαθαρίσεις, ιδιαίτερα στον στρατό. Αφήνοντας ημιτελές το συντακτικό της έργου, η Βουλή διαλύθηκε αμέσως

μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, με το στρατιωτικό κίνημα υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα (11 Σεπτεμβρίου 1922) το οποίο εξανάγκασε τον βασιλιά Κωνσταντίνο σε παραίτηση υπέρ του Γεωργίου Β' (14 Σεπτεμβρίου 1922) και προκήρυξε εκ νέου εκλογές για Συντακτική Συνέλευση (16 Δεκεμβρίου 1923).

94. *Άποψη της Αθήνας με τον σιδηροδρομικό σταθμό του Θησείου το 1869.*

Ξυλογραφία επιχρωματισμένη από την εφ. *The Illustrated London News* (27.11.1869)

Συλλογή Αγγελή Παπαγγελή

Η πανοραμική αυτή άποψη της Αθήνας δημοσιεύθηκε το 1869 στην αγγλική εφημερίδα *The Illustrated London News*, όταν έγιναν τα εγκαίνια της πρώτης σιδηροδρομικής γραμμής –που κατασκευάστηκε στην Ελλάδα από αγγλική εταιρεία– και ένωσε την Αθήνα με τον Πειραιά. Σε πρώτο επίπεδο ο σιδηροδρομικός σταθμός του Θησείου, στο βάθος τα Ανάκτορα και δεξιά το Θησείο και η Ακρόπολη.

95. *Άποψη της Αθήνας στις αρχές του 20ού αιώνα*

Φωτογραφία Κ. Δημητρίου 24,4x33 εκ.
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Στην άποψη αυτή της Αθήνας ξεχωρίζουν τα Ανάκτορα (η σημερινή Βουλή). Το κτήριο ανεγέρθηκε την περίοδο 1836–1843 ως ανάκτορο του βασιλιά Όθωνα με σχέδια του Βαυαρού αρχιτέκτονα Φρίντριχ φον Γκέρντερ. Το 1930, με απόφαση της κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου, άρχισε η διαρρύθμιση του κτιρίου με σχέδια του αρχιτέκτονα Ανδρέα Κριεζή, για να στεγάσει το ελληνικό Κοινοβούλιο, το οποίο εγκαταστάθηκε εκεί το 1935.

96. *Η Παλαιά Βουλή γύρω στα 1890.*

Φωτογραφία Αδελφών Ρωμαΐδη
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Στις 15 Αυγούστου 1858 ετέθη ο θεμέλιος λίθος του Νέου Βουλευτηρίου (Παλαιά Βουλή), που ανεγέρθηκε με σχέδια του γάλλου αρχιτέ-

κτονα François Louis Florimond Boulanger, τα οποία μετά τον θάνατό του τροποποιήθηκαν από τον Παναγή Κάλκο. Τα εγκαίνια έγιναν στις 11 Αυγούστου 1875. Όταν η Βουλή μεταφέρθηκε το 1935 στα Παλαιά Ανάκτορα, το κτήριο στέγασε το Υπουργείο Δικαιοσύνης έως το 1962, οπότε εγκαταστάθηκε το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

97. Ξύλινο κιβώτιο που κατασκευάστηκε ειδικά για τη φύλαξη των πρωτοτύπων Ψηφισμάτων της κατάργησης της βασιλείας του Όθωνα και της διαδοχής του από τον Γεώργιο Α΄.

Βουλή των Ελλήνων

Μέσα στο ξύλινο αυτό κιβώτιο βρέθηκαν τα εξής έγγραφα και αντικείμενα: α) Το μελανοδοχείο, η γραφίδα από φτερό χήνας και το κοχλιάριο (για την άμμο), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την υπογραφή του Συντάγματος του 1864, β) Το Ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης που καταργούσε τη βασιλεία του Όθωνα, γ) Το ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης που αναγόρευσε τον Γεώργιο ως βασιλιά των Ελλήνων και δ) το πρωτόκολλο ορκωμοσίας του Γεωργίου Α΄ στο Ψήφισμα της 9ης Οκτωβρίου της Εθνοσυνέλευσης.

98. Κάλπη

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Το Σύνταγμα του 1864 όρισε το σύστημα της ψηφοφορίας με σφαιρίδιο. Αν και το Σύνταγμα του 1911 το κατάργησε, διατηρήθηκε έως και τις βουλευτικές εκλογές του 1920. Η ψηφοδόχος εσωτερικά ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη. Εξωτερικά αναγράφονταν οι λέξεις ΝΑΙ σε λευκό φόντο και ΟΧΙ σε μαύρο φόντο.

98

Κάθε εκλογικό τμήμα διέθετε από μία κάλπη για κάθε υποψήφιο. Ο ψηφοφόρος έριχνε μυστικά ένα σφαιρίδιο σε κάθε κάλπη είτε προς την πλευρά του ΝΑΙ είτε του ΟΧΙ, δηλαδή ψήφιζε ή καταψήφιζε. Γι' αυτό και για τον υποψήφιο που έπαιρνε πολλά «όχι», έλεγαν ότι ο λαός «τον μαύριζε».

99. *Η Επιτροπή που εξέλεξε η Β' Εθνοσυνέλευση προσφέρει το στέμμα στον Γεώργιο Α' στα ανάκτορα του Christiansborg της Κοπεγχάγης, στις 25 Μαΐου/6 Ιουνίου 1863*

Ευλογραφία από την εφημερίδα *The Illustrated London News* (27.6.1963), 40x28 εκ.

Συλλογή Αγγελή Παπαγγελή

Η Β' Εθνοσυνέλευση στη συνεδρίαση της 18ης Μαρτίου 1863 αποδέχθηκε τον Γεώργιο Α' ως βασιλιά των Ελλήνων, και στις 24 Μαρτίου εξέλεξε τριμελή Επιτροπή από τους Κωνσταντίνο Κανάρη πρόεδρο, Θρασύβουλο Ζαΐμη και Δημήτριο Γρίβα για να του προσφέρει το Στέμμα. Η Επιτροπή έφθασε στην Κοπεγχάγη στις 13 Απριλίου, αλλά η τελετή της προσφοράς του στέμματος έγινε στις 25 Μαΐου/6 Ιουνίου, αφού προηγουμένως έγιναν αποδεκτοί από τις τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις οι όροι που είχε θέσει ο βασιλιάς της Δανίας για να δώσει την έγκρισή του: να παραιτηθεί η βασιλική δυναστεία από τον θρόνο, να προσαρτηθούν τα Ιόνια Νησιά στην Ελλάδα και να ενισχυθεί η βασιλική χορηγία.

100. *Ψήφισμα της 23ης Σεπτεμβρίου 1863, με το οποίο η ΙΓ' Βουλή της Επτανήσου αποδέχθηκε την Ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα*

Πρωτότυπο έγγραφο, 36x26 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Μετά την υπογραφή την 1/13η Ιουλίου 1863 στο Λονδίνο συνθήκης μεταξύ των τριών Προστάτιδων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας) και του βασιλιά της Δανίας, η οποία επεκύρωσε την εκλογή του Γεωργίου ως βασιλιά των Ελλήνων και παρέσχε την εγγύηση για την προσάρτηση της Επτανήσου στην Ελλάδα, η ΙΓ' Βουλή της Επτανήσου στις 23 Σεπτεμβρίου ψήφισε την Ένωση των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα.

101. Συμβολική αναπαράσταση της παραχώρησης των Ιονίων Νήσων στην Ελλάδα το 1864

Έγχρωμη λαϊκή λιθογραφία, 55,5x41 εκ.
Συλλογή Νίκου Πουλάκου

Στις 17/29 Μαρτίου 1864 υπεγράφη στο Λονδίνο μεταξύ των Προστάτιδων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας) και της Ελλάδας η συνθήκη της Ένωσης των Ιονίων Νήσων με την Ελλάδα. Με την ένωση της Επτανήσου η έκταση της χώρας –σύμφωνα με την απογραφή του 1870– αυξήθηκε κατά 1.813 τ.χμ. και έφθασε από 47.516 τ.χμ. τα 50.211 τ. χμ. και ο πληθυσμός της κατά 361.084 κατοίκους και έφθασε στο 1.457.894 από 1.096.810 (ποσοστό 32,92 %).

102. Το Πρωτόκολλο της Ορκωμοσίας του Γεωργίου Α΄ στο ΞΗ΄ Ψήφισμα της 9ης Οκτωβρίου 1863 της Β΄ Εθνοσυνέλευσης

Πρωτότυπο έγγραφο, 45,4x56 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο Γεώργιος Α΄ στις 19 Οκτωβρίου 1863 ορκίστηκε να τηρεί τους όρους του ψηφίσματος ΞΗ΄ της 9ης Οκτωβρίου 1863 της Β΄ Εθνοσυνέλευσης, το οποίο καθόριζε τις αρμοδιότητές του και εξαιρούσε (άρθρο 2) από τα δικαιώματά του μόνον την κύρωση του Σύνταγματος. Το πρωτόκολλο φέρει τις υπογραφές του βασιλιά, του προέδρου, των αντιπροέδρων και των γραμματέων της Εθνοσυνέλευσης, καθώς και του Μητροπολίτη Αθηνών.

103. Το Σύνταγμα του 1864 με τις υπογραφές των πληρεξουσίων της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης

Πρωτότυπο χειρόγραφο, 38x27 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων

101

«Η εν Αθήναις Β΄ Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις», που συνήλθε στην Αθήνα στις 10 Δεκεμβρίου 1862, ολοκλήρωσε το έργο της με την ψήφιση του Σύνταγματος στο σύνολό του στις 17 Οκτωβρίου 1864. Ο Γεώργιος Α΄ ορκίστηκε στο Σύνταγμα ενώπιον των πληρεξουσίων στις 16 Νοεμβρίου 1864 και ο πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης κήρυξε τη λήξη των εργασιών της. Την επομένη υπέγραψε μαζί με το υπουργικό συμβούλιο το Σύνταγμα, το οποίο αμέσως δημοσιεύθηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Με το Σύνταγμα του 1864 καθιερώθηκε το πολίτευμα της βασιλευομένης δημοκρατίας.

104. Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄
Ευλογραφία από την εφ. *The Illustrated London News* (18.10.1863), 24x18 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

103

Γεώργιος Α΄ (Κοπεγχάγη 1845–Θεσσαλονίκη 1913). Δευτερότοκος γιος του βασιλιά της Δανίας, Χριστιανού Θ΄. Εξελέγη στις 18 Μαρτίου από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση, βασιλιάς των Ελλήνων. Επί της βασιλείας του συνέβησαν σημαντικά γεγονότα, όπως η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864), η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση (1866–1869), η Προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881), η πτώχευση (1893), ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, η Επανάσταση στο Γουδί (1909) και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912–1913). Δολοφονήθηκε το 1913 στη Θεσσαλονίκη και τον διαδέχθηκε ο πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνος.

105. Ο Πρόεδρος της Συνταγματικής Επιτροπής, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (Κωνσταντινούπολη 1791–Αίγινα 1865). Πολιτικός της Επανάστασης του 1821. Οργάνωσε τη Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος (1821) και εξελέγη πρόεδρος στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821–1822) καθώς και πρόεδρος του Εκτελεστικού Σώματος το 1822. Μετά την απελευθέρωση ανέλαβε την πρεσβεία στο Λονδίνο (1834–1841), στην Κωνσταντινούπολη (1841–1843) και στο Παρίσι (1850–1853) και διετέλεσε πέντε φορές πρωθυπουργός: το 1833, το 1841 (δύο φορές), το 1844 και το 1854. Το 1862 εξελέγη από την Β΄ Εθνοσυνέλευση πρόεδρος της Επιτροπής για τη σύνταξη σχεδίου του Συντάγματος.

106. Γεωργίου Φιλάρετου, *Σύνταγμα της Ελλάδος*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη

108

Κωνσταντινίδου, 1889
Βιβλιοθήκη της Βουλής

107. Ο Πρόεδρος της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης, Ιωάννης Μεσσηνέζης
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ημερολόγιο Νέα Ελλάς*, 1886,
σ. 146

Επεράτωσε τις νομικές σπουδές του στο Παρίσι το 1843, και το 1860 εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής. Το 1862 εξελέγη πληρεξούσιος της Β' Εθνοσυνέλευσης και το 1863 πρόεδρος της και κατά τη θητεία του ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1864. Διετέλεσε υπουργός Εσωτερικών και Παιδείας (1867).

108. Το μέλος της Συνταγματικής Επιτροπής, Διομήδης Κυριακός (Σπέτσες 1811–Νεάπολη 1869)
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Νομομαθής και πολιτικός. Καθηγητής του Συνταγματικού και Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εξελέγη πληρεξούσιος Σπετσών στην Α' και τη Β' Εθνοσυνέλευση (1844, 1862). Διετέλεσε πρόεδρος της Β' Εθνοσυνέλευσης (20 Μαΐου–19 Ιουλίου 1863) και εξελέγη μέλος της Επιτροπής για τη σύνταξη του σχεδίου του Συντάγματος. Στις 29 Ιουλίου 1864 υπέβαλε «Παρατηρήσεις επί του συνταχθέντος υπό της επιτροπής της Συνελεύσεως σχεδίου του Συνταγμάτος».

109. Ο Εισηγητής της Συνταγματικής Επιτροπής, Νικόλαος Ι. Σαρίπολος
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Ο Νικόλαος Ι. Σαρίπολος (Λάρνακα Κύπρου 1817–Αθήνα 1887) ήταν Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών (1862–1875), όπου δίδαξε Ποινικό και Διεθνές Δίκαιο. Στη Β' Εθνοσυνέλευση –στην οποία συμμετείχε ως πληρεξούσιος του Πανεπιστημίου και των ελληνικών παροικιών– εξελέγη μέλος «της επί της συντάξεως του πολιτεύματος Επιτροπής» και ορίστηκε εισηγητής του

σχεδίου του Συντάγματος. Έγραψε πολλά νομικά συγγράμματα, μεταξύ των οποίων *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου* (2τ., 1851 και 5τ., 1874–1875) και *Σύστημα της εν Ελλάδι ισχύουσας ποινικής νομοθεσίας* (5τ., 1875)

110. *Η Ελληνική Βουλή κατά τα τέλη του 19ου αιώνα*

Αναπαραγωγή της Ειρήνης Κανά από την ελαιογραφία του Νικολάου Ορλώφ, που βρίσκεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 53x64 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Ο πίνακας του Ορλώφ φιλοτεχνήθηκε κατά παραγγελία, για να παρουσιάσει πολιτικούς του τέλους του 19ου αιώνα (αν και απεικονίζονται και πολιτικοί των αρχών του 20ού αιώνα). Στο βήμα ο Χαρίλαος Τρικούπης. Πρόεδρος της Βουλής ο Ανδρέας Αυγερινός. Διακρίνονται δεξιά του Τρικούπη, όρθιοι, ο Δημήτριος Ράλλης, ο Αλέξανδρος Στριφτόμπολας, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο Ανδρέας Συγγρός, ο Στέφανος Σκουλούδης, ο Αριστείδης Οικονόμου κ.ά., στο κέντρο, όρθιοι, ο Διονύσιος Στεφάνου, ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος, ο Γεώργιος Θεοτόκης, ο Στέφανος Δραγούμης, ο Τιμολέων Φιλήμων κ.ά. και στην κεντρική πτέρυγα ο Γεώργιος Φιλάρετος, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Ανάργυρος Σιμόπουλος, ο Γεώργιος Μπενιζέλος Ρούφος κ.ά.

111. Το ιστορικό άρθρο «Τις πταίει;» του Χαριλάου Τρικούπη, όπως δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Καιροί* στις 29 Ιουνίου 1874

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Με το άρθρο αυτό ο Χαρίλαος Τρικούπης κατήγγειλε τις αυθαιρεσίες και τις παρεμβάσεις του Στέμματος στην πολιτική ζωή της Ελλάδος. Απέδιδε την πολιτική κακοδαιμονία στην τακτική του Στέμματος να σχηματίζει κυβερνήσεις από τη μειοψηφία και να τους παραχωρεί το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής. Μετά τη δημοσίευση και του άρθρου του «Παρελθόν και ενεστώς» στις 6 Ιουλίου στους *Καιρούς*, συνελήφθη και προφυλακίστηκε. Αποφυλακίστηκε με χρηματική εγγύηση και το επόμενο έτος, στις 27 Απριλίου 1875, σχημάτισε την πρώτη του κυβέρνηση.

112. Συμβολική αναπαράσταση της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας και της Ηπείρου στην Ελλάδα, 1881
Λαϊκή λιθογραφία σε φωτογραφική αναπαραγωγή, 45x75 εκ.
Συλλογή Νίκου Πουλάκου

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι Μεγάλες Δυνάμεις (που είχαν υπογράψει τη Συνθήκη του Βερολίνου, 1878) υπέγραψαν στις 24 Μαΐου 1881 σύμβαση με την οποία η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας παρεχωρούντο στην Ελλάδα. Για την εκτέλεση του άρθρου 18 αυτής της σύμβασης, η Ελλάδα και η Τουρκία υπέγραψαν στις 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1881 τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, που αφορούσε τα νέα μεταξύ τους σύνορα.

113. Σφραγίδα του Χαριλάου Τρικούπη
Βιβλιοθήκη της Βουλής

114. Ο πρώτος αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, πρίγκιπας Γεώργιος
Φωτογραφική αναπαραγωγή

112

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Γεώργιος, πρίγκιπας της Ελλάδας (Κέρκυρα 1869–Παρίσι 1957). Δευτερότοκος γιος του Γεωργίου Α΄. Το 1898 εξελέγη από τις Μεγάλες Δυνάμεις ύπατος αρμοστής της Κρήτης. Η αποτυχία του να προωθήσει τη λύση της ένωσης του νησιού με την Ελλάδα ενίσχυσε τους αντιπάλους του, οι οποίοι με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τον Κωνσταντίνο Φούμη και τον Κωνσταντίνο Μάνο επαναστάτησαν στο Θέρισο το 1905 και πέτυχαν την απομάκρυνσή του και την αντικατάστασή του από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Από το 1909 εγκαταστάθηκε στο Παρίσι, όπου και πέθανε.

115. Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, 16 Απριλίου 1899, *Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 24/16 Απριλίου 1899

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Μετά την αποδοχή από τη Γενική Συνέλευση των Κρητών, στις 16 Οκτωβρίου 1898, του καθεστώτος της αυτονομίας υπό οθωμανική επι-

116

κυριαρχία και την άφιξη στις 9 Δεκεμβρίου στο νησί του πρίγκιπα Γεωργίου ως «Υπατου Αρμοστή», διενεργήθηκαν εκλογές στις 24 Ιανουαρίου 1899 για την ανάδειξη αντιπροσώπων Συντακτικής Συνέλευσης. Η Α΄ Συντακτική Συνέλευση, αποτελούμενη από 138 χριστιανούς και 50 μουσουλμάνους πληρεξουσίου, άρχισε τις εργασίες της στις 8 Φεβρουαρίου και σε σύντομο χρονικό διάστημα ψήφισε το πρώτο Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 16 Απριλίου 1899.

116. Ο Χαρίλαος Τρικούπης (1832–1896)
Φωτογραφία, 18,5x11,5 εκ.
Συλλογή Χάρη Νιανιάρρα

Χαρίλαος Τρικούπης (Ναύπλιο 1832–Κάννες 1896). Γιός του πολιτικού και ιστορικού Σπυρίδωνα Τρικούπη. Το 1863 εξελέγη πληρεξούσιος της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου στη Β΄ Εθνοσυνέλευση και διεξήγαγε με την Αγγλία τις διαπραγματεύσεις για τους όρους παραχώρησης των Ιονίων Νήσων. Το 1865 εξελέγη βουλευτής Μεσολογγίου, το 1866 έγινε υπουργός Εξωτερικών, το 1872 ίδρυσε το «Πέμπτο Κόμμα» και το 1875 σχημάτισε την πρώτη του κυβέρνηση. Διετέλεσε επτά φορές πρωθυπουργός (1875, 1878, 1880, 1882–1885, 1886–1890, 1892 και 1893–1895). Το 1895 εξαναγκάστηκε σε παραίτηση και, αφού στις εκλογές της 16ης Απριλίου 1895 απέτυχε να βγει και βουλευτής, παραιτήθηκε από την πολιτική και ανεχώρησε στις Κάννες, όπου και πέθανε.

117. Νικολάου Ν. Σαρίπολου, *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον εν συγκρίσει προς το ημέτερον και τα των ξένων κρατών*, Εν Αθήναις, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη–Παπαγεωργίου, 1902 Βιβλιοθήκη της Βουλής

118. Ο δεύτερος αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, Αλέξανδρος Ζαΐμης
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης (Αθήνα 1855–Βιέννη 1936) ήταν ο δευτερότοκος γιος του Θρασύβουλου Ζαΐμη. Εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής Καλαβρύτων το 1885. Διετέλεσε πρόεδρος της Βουλής (1895–1898), πρωθυπουργός (1897, 1901, 1915, 1916, 1917, 1926, 1927, 1928) και Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1929, 1934).

119. Ο πρόεδρος της Β΄ Συντακτικής Κρητικής Συνέλευσης (1906–1907), Αντώνιος Μιχελιδάκης

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΖ΄, σ 283

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης (Ηράκλειο 1844–1923) ήταν αγωνιστής και πολιτικός. Εξελέγη πρόεδρος των Κρητικών Βουλών του 1901, 1903, 1905, της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης, που ψήφισε το Σύνταγμα του 1907 και της «Προσωρινής Επαναστατικής Κυβέρνησης» του 1912, η οποία παρέδωσε τη διοίκηση στον Στέφανο Δραγούμη. Διετέλεσε υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης (1915) στην κυβέρνηση του Στέφανου Σκουλούδη.

118

120. Ο πρόεδρος της Α΄ Συντακτικής Κρητικής Συνέλευσης (1899), Ιωάννης Σφακιανάκης

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Εθνικόν Ημερολόγιον του Σκόκου του 1900*, σσ. 144-145

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο Ιωάννης Σφακιανάκης (Βραχάσι Μιραμπέλλου 1848–Αθήνα 1924) ήταν αγωνιστής και πολιτικός. Το 1897 εξελέγη πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης, που ψήφισε την αυτονομία του νησιού, και το 1899 πρόεδρος της Συντακτικής Συνέλευσης, που ψήφισε το πρώτο σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας. Μετά την άρνησή του να λάβει μέρος στην πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική, και από το 1899 έως το 1919 διηύθυνε την Κρητική Τράπεζα στο Ηράκλειο. Το 1905 τάχθη-

κε υπέρ της Επανάστασης του Θερίσου στο πλευρό του Βενιζέλου.

121. Οι διαδηλωτές της 14ης Σεπτεμβρίου 1909 μπροστά στα Ανάκτορα, όπου αντιπροσωπεία τους επέδωσε ψήφισμα στον βασιλιά

Έγχρωμη λαϊκή λιθογραφία
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 οργανώθηκε στο Πεδίον του Άρεως, από τις συντεχνίες και τους επαγγελματικούς συλλόγους, παλλαϊκό συλλαλητήριο με τη συμμετοχή περίπου 70.000 πολιτών για την υποστήριξη της Επανάστασης του Γουδί και την προβολή πο-

121

λιτικών και οικονομικών αιτημάτων. Οι διαδηλωτές έκαναν πορεία προς τα Ανάκτορα, όπου επέδωσαν ψήφισμα.

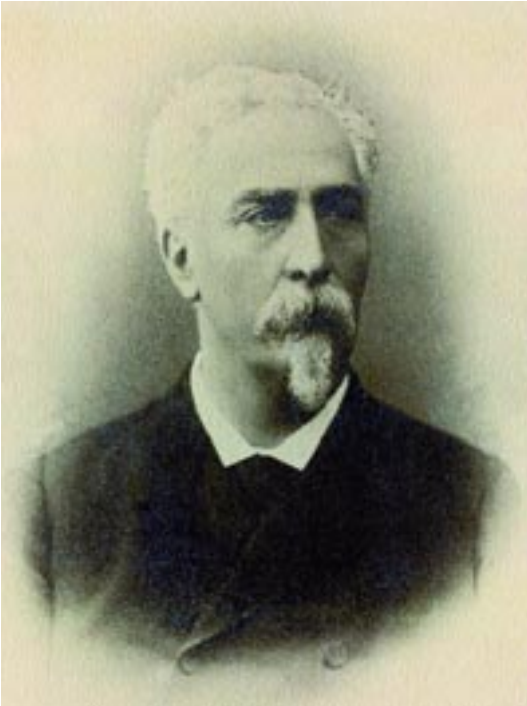
122. Εκ του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1912
Έγχρωμη λιθογραφία
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

123. Μέλη της Επιτροπής που εξουσιοδοτήθηκε από την Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή για να επεξεργαστεί το σχέδιο της κυβέρνησης Βενιζέλου για την ανα-

θεώρηση του Συντάγματος του 1864
Φωτογραφία, 22,5x29 εκ.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Στις 26 Ιανουαρίου 1911 η κυβέρνηση Βενιζέλου υπέβαλε στη Βουλή σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος και η Βουλή εξέλεξε Επιτροπή από τριάντα τακτικά μέλη και έξι αναπληρωματικά, με πρόεδρο τον Στέφανο Δραγούμη, εισηγητή τον Κωνσταντίνο Ρακτιβάν και γραμματέα τον Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο για να το επεξεργαστεί. Στις 23 Μαΐου 1911 ο εισηγητής υπέβαλε την έκθεση της «επί της αναθεωρήσεως του Συντάγματος Επιτροπής» και η Βουλή ψήφισε το Σύνταγμα στο σύνολό του.

126

124. Η πρώτη σελίδα του Συντάγματος του 1911 και η τελευταία με τις υπογραφές του προέδρου, των γραμματέων και μερικών βουλευτών της Β' Αναθεωρητικής Βουλής
Χειρόγραφο, 55x39,5 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η Β' Αναθεωρητική Βουλή ολοκλήρωσε τις εργασίες της με την ψήφιση του Συντάγματος στις 23 Μαΐου 1911.

125. Στέφανος Αλμαλιώτης (1910–1987)
Νικόλαος Στράτος (1872–1922),
Πρόεδρος Β' Αναθεωρητικής Βουλής

Ελαιογραφία, 64x53 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

Ο Νικόλαος Στράτος (Αθήνα 1872–1922), πολιτικός, εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1902. Διετέλεσε υπουργός των Εσωτερικών το 1909 και το 1911 εξελέγη πρόεδρος της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής. Στις 3 Μαΐου 1922 σχημάτισε κυβέρνηση, αλλά παραιτήθηκε στις 9 Μαΐου, διότι δεν συγκέντρωσε πλειοψηφία. Συμμετείχε ως υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη το 1922. Καταδικάστηκε σε θάνατο και ήταν ένας από τους έξι που εκτελέστηκαν στο Γουδί ως υπεύθυνοι για την Μικρασιατική Καταστροφή.

126. Παντελής Χανδρής (1963–)
Στέφανος Δραγούμης (1809–1879),
Πρόεδρος της Συντακτικής Επιτροπής
Ελαιογραφία 64x53 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

Ο Στέφανος Δραγούμης (Βογατοικό Μακεδονίας 1809–Κηφισιά 1879) ήταν πολιτικός, γιος του ιστορικού Νικόλαου Δραγούμη. Εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1879. Διετέλεσε υπουργός των Εξωτερικών (1886–1890 και 1892–1893), προσωρινά της Δικαιοσύνης (1886, 1890), των Ναυτικών (1886, 1887, 1888) και των Εσωτερικών (1888). Το 1907 ηγήθηκε της κοινοβουλευτικής ομάδας των «Ιαπώνων» βουλευτών. Στις 18 Ιανουαρίου 1910 σχημάτισε κυβέρνηση για τη διενέργεια εκλογών ανάδειξης της Α' Αναθεωρητικής Βουλής. Στις 26 Ιανουαρίου 1911 εξελέγη πρόεδρος της Συντακτικής Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος. Το 1912–1913 ανέλαβε τη Γενική Διεύθυνση της Κρήτης, και το 1913 της Μακεδονίας.

127

127. Χρόνης Μπότσογλου (1941–)
Κωνσταντίνος Ρακτιβάν (1865–1935), εισηγητής της Συντακτικής Επιτροπής
Ελαιογραφία 64x53 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

Ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν (Μάντσεστερ 1865–Αθήνα 1935) ήταν νομικός και πολιτικός. Εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1910 με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το 1911 ορίστηκε εισηγητής της «επί της αναθεώρησης του συντάγματος Επιτροπής». Διετέλεσε υπουργός της Δικαιοσύνης (1912–1915) – οργάνωσε τότε τη διοίκηση της Μακεδονίας – και των Εσωτερικών (1918–1920). Το 1924 εξελέγη πρόεδρος της Δ' Εθνοσυνέλευσης. Διετέλεσε πρώτος πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας (1929–1935) και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών (1933).

128. Θεόδωρος Δρόσος (1919–1996)
Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Γραμματέας της Συντακτικής Επιτροπής
Ελαιογραφία 64x53 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

Ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος (Κέρκυρα 1878–Αθήνα 1951) ήταν νομικός και πολιτικός. Εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής το 1910 και το 1911 γραμματέας της «επί της αναθεώρησης του Συντάγματος Επιτροπής». Εξελέγη πρόεδρος της Βουλής (1915) και διετέλεσε υπουργός των Εσωτερικών (1928–1929) και των Οικονομικών (1936). Ανέλαβε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας από το 1941 έως το 1943.

129. Ηλία Λιακόπουλου, *Σύνταγμα της Ελλάδος*, Εν Αθήναις, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, 1911
Βιβλιοθήκη της Βουλής

130. Η ελληνική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι, τον Ιανουάριο του 1919.
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Μουσείο «Ιστορική Μνήμη Ελευθερίου Βενιζέλου»

Στη Διάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, έλαβαν μέρος οι νικήτριες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Η διάσκεψη διήρκεσε πάνω από ενάμιση χρόνο και κατέληξε στην υπογραφή πέντε διαφορετικών συνθηκών, των Βερσαλιών, του Αγίου Γερμανού, του Τριανόν, του Νείγι και των Σεβρών.

132

131. Η ελληνική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο στη Διάσκεψη των Σεβρών στις 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Μουσείο Μπενάκη

Η ελληνική αντιπροσωπεία σε αναμνηστική φωτογραφία μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, η οποία δημιουργούσε «την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Διακρίνονται, εκτός του Βενιζέλου, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ο Νικόλαος Πολίτης, ο Άθως Ρωμανός, ο Λάμπρος Κορομηλάς κ.ά.

132. Πρόσφυγες συνωθούνται στην προκουμαία της φλεγόμενης Σμύρνης, προσπαθώντας να διαφύγουν μετά την εισβολή του τουρκικού στρατού το 1922.

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

133. Η ελληνική αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο στη Διάσκεψη της Ειρήνης στη Λωζάννη τον Ιούλιο του 1923.

134

Φωτογραφική αναπαραγωγή Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στη Λωζάνη υπεγράφη στις 24 Ιουλίου 1923 η ομώνυμη συνθήκη –καθώς και οι σχετικές συμβάσεις και τα πρωτόκολλα– με την οποία καθορίστηκαν και τα ελληνοτουρκικά σύνορα και συμφωνήθηκε η ανταλλαγή των ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών, με εξαίρεση τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και τους μουσουλμάνους της Ανατολικής Θράκης.

134. *Η Νέα Ελλάδα*. Χάρτης σχεδιασθείς υπό Νικολάου Μεταξά, συμφώνως τη Συνθήκη της Λωζάννης, 1923. Αθήναι, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι. Δ. Κολλάρου, 1923
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Χάρτης της Ελλάδας μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης παραχωρήθηκε η Ανατολική Θράκη στην Τουρκία και αναγνωρίστηκε η ελληνική κυριαρχία στη Λήμνο, τη Σαμοθράκη, τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο και την Ικαρία, ενώ η Τουρκία παραιτήθηκε από τα δικαιώματά της στα Δωδεκάνησα υπέρ της Ιταλίας και αναγνώρισε την προσάρτηση της Κύπρου στην Μεγάλη Βρετανία. Μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης και την ανταλλαγή των πληθυσμών σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928, οι κάτοικοι της χώρας έφθασαν τα 6.204.684 από 5.016.888, δηλαδή αυξήθηκαν κατά 1.187.795 (ποσοστό 23,68%) και η έκτασή της τα 129.281 τ.χμ. από 63.211 τ.χμ.

135. Το Πρωτόκολλο της Ορκωμοσίας του βασιλιά Κωνσταντίνου στις 8 Μαρτίου 1913

135

Χειρόγραφο, 53x38 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

136. Το Πρωτόκολλο της Ορκωμοσίας του βασιλιά Αλέξανδρου τον Ιούλιο του 1917

Χειρόγραφο, 49,5x40 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

137. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

139

Κωνσταντίνος Α΄ (Αθήνα 1868–Παλέρμο 1923). Πρωτότοκος γιος του Γεωργίου Α΄. Στους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν αρχηγός του στρατού. Με την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου ήρθε σε σύγκρουση με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, η οποία οδήγησε στον διχασμό. Μετά το κίνημα της Θεσσαλονίκης του Βενιζέλου, το 1917, απομακρύνθηκε από τον θρόνο με επέμβαση των Δυνάμεων της Αντάντ, και επανήλθε με δημοψήφισμα μετά την ήττα του

Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή εκθρονίστηκε από την Επανάσταση του 1922 και πέθανε στο Παλέρμο το 1923.

138. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος Α΄ Φωτογραφική αναπαραγωγή Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Αλέξανδρος Α΄ (Αθήνα 1893–Τατόι 1920). Δευτερότοκος γιος του βασιλιά Κωνσταντίνου. Το 1917 ανήλθε στον θρόνο μετά την εκθρόνιση του πατέρα του και τον αποκλεισμό του διαδόχου Γεωργίου. Το 1920 πέθανε στο Τατόι από σηψαιμία μετά από δάγκωμα πιθήκου.

139. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ Φωτογραφική αναπαραγωγή Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Γεώργιος Β΄ (Τατόι 1890–Αθήνα 1947). Πρωτότοκος γιος του Κωνσταντίνου Α΄. Το 1922 μετά την εκθρόνιση του πατέρα του τον διαδέχθηκε, αλλά υποχρεώθηκε από την Επανάσταση του 1922 σε αναγκαστική άδεια και έφυγε στη Ρουμανία. Επανήλθε στην Ελλάδα το 1935 μετά το πραξικόπημα του στρατηγού Γεωργίου Κονδύλη. Στις 4 Αυγούστου 1936 υπέγραψε τα διατάγματα για την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά. Μετά την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα το 1941 εγκατέλειψε τη χώρα μαζί με την κυβέρνηση Τσουδερού και κατέφυγε στη Μέση Ανατολή και από εκεί στο Λονδίνο. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1946 με δημοψήφισμα. Πέθανε την 1η Απριλίου 1947 και τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Παύλος.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
(1923–1935)

ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ
(1935–1941)

Ελληνική Δημοκρατία (1923–1935)

Το Σύνταγμα του 1927

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ

*«Με το οριστικόν Σύνταγμα του 1927
η Δημοκρατία απέβη εμπράκτως,
πολίτευμα της μεγάλης πλειονοψηφίας του λαού»*

Αλ. Σβώλος

Το Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 3ης Ιουνίου 1927, ο πρώτος Καταστατικός Χάρτης του δημοκρατικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον: Όχι μόνο για το περιεχόμενο των 127 άρθρων του και την πολιτειακή φιλοσοφία που το διέπει (I) αλλά και γιατί είναι συνδεδεμένο με το εγχείρημα της κατάλυσης της βασιλείας και την ιστορική σημασία του (II). Παράλληλα, οι περιπέτειες και οι χαρακτηριστικές αντιφάσεις της κατάρτισης και της ψήφισης του Συντάγματος που κάλυψαν 3 χρόνια και 5 μήνες (άρχισαν στις 29 Ιανουαρίου του 1924 και τελείωσαν στις 3 Ιουνίου 1927) προσδιορίζουν την ιστορική φυσιογνωμία του (III). Η συνολική εικόνα του Συντάγματος συμπληρώνεται από τις παραβιάσεις του αλλά και τον θετικό παιδαγωγικό του ρόλο στα 8 χρόνια (1927–1935) της «εφαρμογής» του (IV).

I. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Τα βασικά χαρακτηριστικά του Συντάγματος του 1927, που διακρίνεται για την μετριοπάθειά του όχι όμως και για την πρωτοτυπία του (περιείχε αρκετές διατάξεις του Συντάγματος 1864/1911 ενώ οι νέες ρυθμίσεις του ήταν επηρεασμένες από το γαλλικό σύνταγμα του 1875 και τα πρόσφατα συντάγματα Γερμανίας, Τσεχοσλοβακίας και Πολωνίας), ήταν τα εξής:

(α) Εγκαθιδρύει το πολίτευμα της («προεδρευομένης») Κοινοβουλευτικής Δη-

μοκρατίας, καθιερώνοντας ρητά την δημοκρατική αρχή: «Το Ελληνικόν Κράτος είναι Δημοκρατία. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν από το Έθνος, υπάρχουν υπέρ αυτού και ασκούνται καθ' όν τρόπον ορίζει το Σύνταγμα» (Άρθρο 2).

(β) Καθιερώνει τον θεσμό του αιρετού αρχηγού του Κράτους (100 χρόνια μετά το σύνταγμα της Τροιζήνας).

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκλεγόταν για 5ετή θητεία από τη Βουλή και τη Γερουσία σε κοινή συνεδρίασή τους (άρθρο 67).

Επί συνόλου 370 εκλεκτόρων (250 βουλευτές και 120 γερουσιαστές) ήταν απαραίτητη η παρουσία 315. Ο υποψήφιος έπρεπε να συγκεντρώσει 186, τουλάχιστον, ψήφους.

Παρά την διευρυμένη βάση εκλογής—«νομιμοποίησής» του από δύο νομοθετικά σώματα, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είχε κυρίως συμβολικό και όχι ουσιαστικό θεσμικό ρόλο στη λειτουργία του πολιτεύματος:

- Δεν έφερε καμμία πολιτική ευθύνη «διά πράξεις εκτελεσθείσας κατά την εξάσκησιν των καθηκόντων του».
- Ως «ρυθμιστής του πολιτεύματος» μπορούσε να διαλύει τη Βουλή, μόνο ύστερα από σύμφωνη απόφαση της Γερουσίας. Διόριζε και έπαυε τον πρωθυπουργό (και με πρότασή του τους υπουργούς), τηρώντας τους όρους του άρθρου 89, το οποίο καθιέρωνε ρητά το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβερνήσεως.
- Δεν ήταν παράγοντας της νομοθετικής λειτουργίας και δεν είχε δικαίωμα ούτε να προτείνει ούτε να κυρώνει νόμους.
- Σύμφωνα, τέλος, με το άρθρο 86 («τεκμήριο αρμοδιότητας») ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν είχε άλλες εξουσίες «ειμή όσας του απονέμει ρητώς το Σύνταγμα...».

Είναι προφανές ότι ο συντακτικός νομοθέτης θέλησε από την αρχή (βλ. ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης της 24.5.1924 που χαρακτηρίζει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας ως «προϊστάμενο της Δημοκρατίας» και «ανώτατο δημόσιο λειτουργό» ο οποίος ρυθμίζει τη λειτουργία του πολιτεύματος), να περιορίσει το νομικό και πολιτικό βάρος του θεσμού, που τον έβλεπε (κι αυτή ήταν μια γενικότερη τάση στην Ευρώπη της εποχής...) και ως ένα υποκατάστατο του θρόνου. Έπρεπε, συνεπώς, να περισταλεί κάθε δυνατότητα εξουσιαστικών παρεμβάσεων του στο σύστημα διακυβερνήσεως.

(γ) Θεσμοθετεί το σύστημα των 2 νομοθετικών σωμάτων, προβλέποντας ότι σε περίπτωση διαφωνίας υπερίσχυε η γνώμη της Βουλής.

Το νέο νομοθετικό σώμα, η Γερουσία (ονομασία που θα 'πρεπε ίσως να απο-

φρευχθεί, καθώς παρέπεμπε αρνητικά στη «Γερουσία της Συνταγματικής Μοναρχίας» επί Όθωνα, με την οποία όμως δεν υπήρχε καμμία σχέση) ήταν κατά βάση αιρετό: Από τους 120 γερουσιαστές οι 92 αναδεικνύονταν από τον λαό μετά από (γερουσιαστικές) εκλογές. Οι 10 γερουσιαστές επιλέγονταν («αριστίνδην») από τη Βουλή και τη Γερουσία σε κοινή συνεδρίαση. Τα 18 μέλη της Γερουσίας για τα οποία το Σύνταγμα παρέπεμπε στον κοινό νομοθέτη, εκλέγονταν από επαγγελματικές οργανώσεις για ζετή θητεία, σύμφωνα με τον περί συγκροτήσεως της Γερουσίας οργανικό νόμο 3786/29 που εισήγαγε έτσι, με αρκετή φειδώ, τον θεσμό της «επαγγελματικής αντιπροσωπείας» (Ο αριθμός των γερουσιαστών που θα υπεράσπιζαν τα συμφέροντα των επαγγελματικών οργανώσεων θεωρήθηκε από τον Αλ. Σβώλο πολύ μικρός, «ωσάν να επρόκειτο περί της δόσεως ιδιαζόντως επικινδύνου φαρμάκου»). Η θητεία των γερουσιαστών ήταν 9ετής αλλά η σύνθεση του σώματος ανανεωνόταν κατά το 1/3 κάθε 3 χρόνια.

Η Γερουσία που μπορούσε να συγκροτηθεί σε «Ειδικό Δικαστήριο» (για να δικάσει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τους υπουργούς και «παν πρόσωπον, κατηγορούμενον δι' αδίκημα εσχάτης προδοσίας» κ.λ.π.), εγκαθιδρύθηκε «ως αντίρροπος δύναμις της Βουλής αλλά και ως φραγμός για πολιτικές ανωμαλίες [...]», δεν πρόλαβε όμως να δοκιμαστεί στον χρόνο και να δικαιώσει έτσι τις προσδοκίες του Ελ. Βενιζέλου, του Αλ. Παπαναστασίου και όσων είχαν πιστέψει στον εποικοδομητικό της ρόλο.

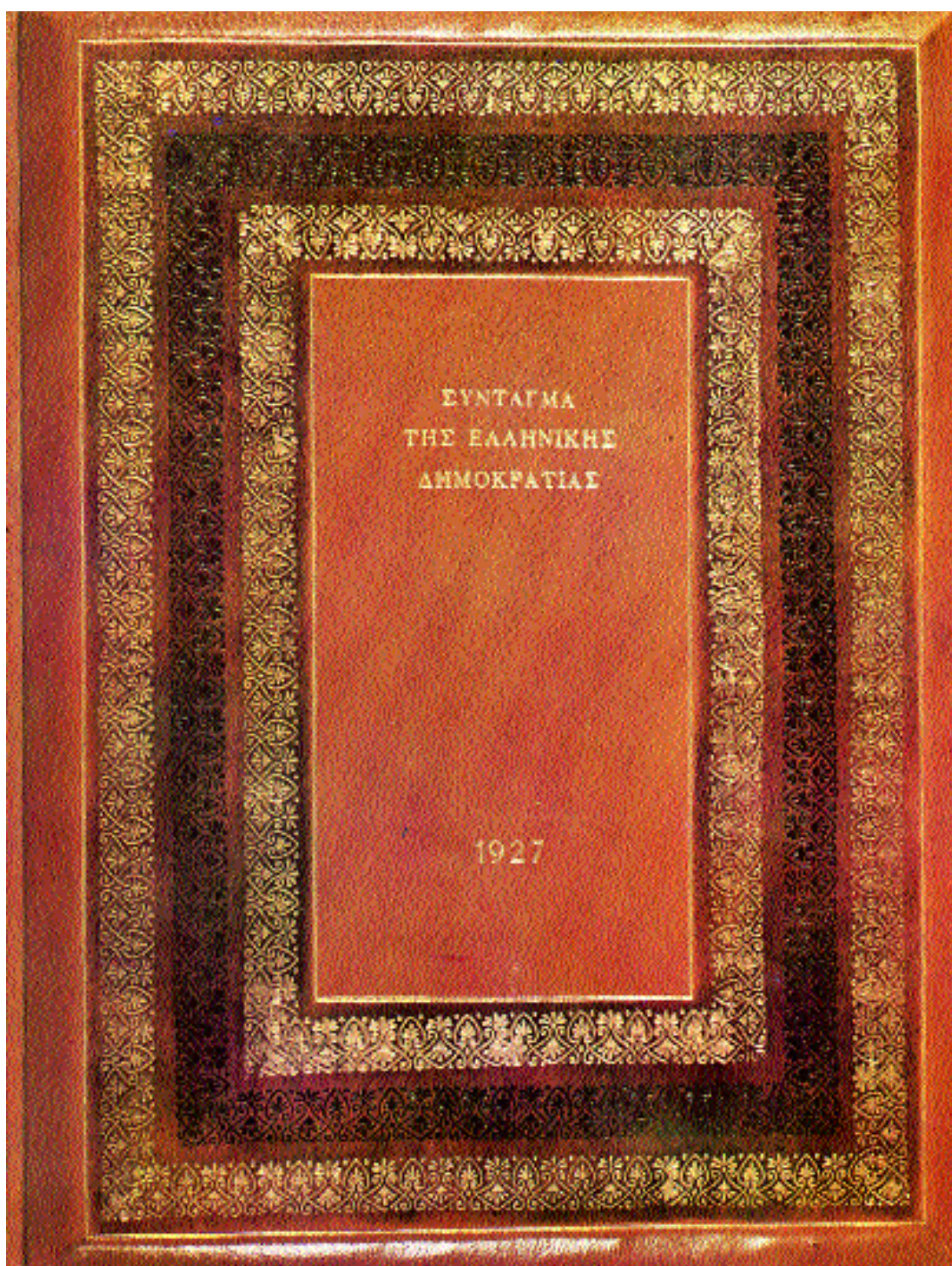
(δ) Θεσπίζει ρητά, για πρώτη φορά στην συνταγματική μας ιστορία, το «κοινοβουλευτικό σύστημα»:

Το άρθρο 89 προέβλεπε ότι:

«Η κυβέρνηση πρέπει να απολαύη της εμπιστοσύνης της Βουλής. Οφείλει μόλις καταρτισθή και δύναται οποτεδήποτε άλλοτε να ζητήση ψήφον εμπιστοσύνης από την Βουλή».

Αξιοσημείωτη είναι, στο πλαίσιο της μέριμνας για την εξασφάλιση «κυβερνητικής σταθερότητας», και η καθιέρωση του θεσμού της προτάσεως δυσπιστίας.

Είναι ενδιαφέρον ότι στην εισηγητική έκθεση της 30μελούς επιτροπής του 1926 τονίζεται ότι: «[...] όσον και αν ο Κοινοβουλευτισμός αποτελεί κατά τινάς απηρχαιωμένον και ασύγχρονον πολιτειακόν σύστημα και δυσκίνητον μηχανισμόν, ανίκανον να ανταποκριθεί εις την ταχείαν θεραπείαν των λαϊκών αναγκών και επίλυσιν των πολλών κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων άτινα εκληροδότησε εις ημάς ο μεγάλος πόλεμος, είναι όμως κοινή συνείδησις του Ελληνισμού ότι το μάλλον προσαρμοζόμενον εις την Ελλάδα σύστημα είναι το κοινοβουλευτικόν. Ουδείς δε ποτέ εσκέφθη ουδ' έθεσε προς τον λαόν ζήτημα ριζικής μεταβολής των κοινοβουλευτικών μας θεσμών».

*Το εξώφυλλο του Συντάγματος
της Ελληνικής Δημοκρατίας τον 1927.*

(ε) Εγκαθιδρύει τον θεσμό της «νομοθετικής εξουσιοδότησης», προβλέποντας στο άρθρο 77 ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας (ουσιαστικά η κυβέρνηση που αναλάμβανε και την πολιτική ευθύνη) μπορούσε «κατόπιν ειδικών εξουσιοδοτήσεων των Βουλών, διά τον χρόνον της διακοπής των εργασιών της» να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα προσωρινής ισχύος, με σύμφωνη γνώμη ειδικών μικτών επιτροπών από βουλευτές και γερουσιαστές.

(στ) Καθιερώνει την καινοτόμο διάταξη του άρθρου 35 για τη σύσταση «μικτής μόνιμης επιτροπής επί των εξωτερικών υποθέσεων», στην οποία μετέχουν απαραίτητως όσοι από τους βουλευτές και γερουσιαστές διετέλεσαν πρωθυπουργοί.

(ζ) Απλουστεύει την «αναθεωρητική διαδικασία» (άρθρο 125), προβλέποντας την αποδοχή της πρότασης προς αναθεώρησιν (των μη θεμελιωδών διατάξεων του συντάγματος) και αφού, βέβαια, παρέλθει η απαιτούμενη 5ετία «από κοινού υπό των δύο νομοθετικών σωμάτων, συνεργομένων επί τούτω εις Εθνικήν Συνέλευσιν», με πλειοψηφία τουλάχιστον των 3/5 του όλου αριθμού των μελών της.

Για πρώτη φορά το Σύνταγμα προβλέπει τον θεσμό του «προαιρετικού συνταγματικού δημοψηφίσματος» («Η Εθνική Συνέλευσις δύναται να υποβάλη την περί αναθεώρησεως απόφασίν της εις δημοψήφισμα, οπότε αι αναθεωρητέαι διατάξεις τίθενται εις εφαρμογήν εάν εγκριθώσι παρά του λαού»).

(η) Επανιδρύει το «Συμβούλιο της Επικρατείας», κυρίως ως ανώτατο διοικητικό δικαστήριο, (άρχισε να λειτουργεί από το 1929). Προβλέπει επίσης τη σύσταση «μικτού» δικαστηρίου (που προαναγγέλει το Ανώτατο Ειδικό του ισχύοντος Συντάγματος), για την άρση των συγκρούσεων ανάμεσα στο Σ.τ.Ε. και τον Άρειο Πάγο.

(θ) Καθιερώνει, με την ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 5, την «αρχή του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων».

(ι) Προστατεύει την Τοπική Αυτοδιοίκηση και το αποκεντρωτικό σύστημα Διοικήσεως.

(ια) Κατοχυρώνει πληρέστερα ορισμένες ατομικές ελευθερίες (Ελευθερία του Τύπου, Απόρρητο των επιστολών που επεκτάθηκε και στα τηλεφωνήματα και στα τηλεγραφήματα κ.ά.).

(ιβ) Θεσπίζει –για πρώτη φορά στην ελληνική συνταγματική ιστορία– ορισμένα κοινωνικά δικαιώματα: ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης (άρθρο 21), ελευθερία και προστασία της εργασίας (άρθρο 22), προστασία γάμου και πολυμελών οικογενειών (άρθρο 24) κ.λ.π.

(ιγ) Αναγνωρίζει –εμμέσως πλην σαφώς– τον θεσμό του πολιτικού κόμματος ως οργανικού στοιχείου του πολιτεύματος: Η διάταξη του άρθρου 55, κατοχυρώνοντας το δικαίωμα των κομμάτων να συμμετέχουν, κατ' αναλογίαν της δυνάμεώς

των, στη σύνθεση των κοινοβουλευτικών επιτροπών, προωθεί τις διαδικασίες συγκρότησης και λειτουργίας οργανωμένων κομμάτων.

Αποτιμώντας το Σύνταγμα του 1927, ο Αλ. Σβώλος θεωρεί ότι είναι πολύτιμο γνώρισμά του ο εντονώτερος φιλελεύθερος χαρακτήρας του και διατυπώνει την σκέψη ότι «και μόνη η κατάργηση της διατάξεως περί προστασίας της “επισήμου γλώσσας”, θα αρκούσε για να αποτελέσει τιμή για το Σύνταγμα».

«Οι κοινωνικοί όροι της συγκυρίας», διερωτάται ο Αλ. Σβώλος, «δικαιολογούσαν, άραγε, βαθύτερες μεταβολές;». Ο έγκριτος συνταγματολόγος φρονεί ότι ενώ υπήρχε η «ατμόσφαιρα» για να επιβληθεί η λαϊκή αξίωσις ριζικών αλλαγών, δεν υπήρξε όμως τέτοια συνείδηση έστω και σε μια «φωτισμένη ηθικώς ισχυρά μειοψηφία». Αντίθετα, στη Βουλή του '26 φαίνεται ότι περίσσεισαν οι συντηρητικές αντιστάσεις...

II. Η Δ' ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ

«Ο κόσμος εξακολουθούσε να 'ναι χαμένος. Δεν ήξερε πώς να επουλώσει το πλήγμα από τη Μικρασιατική Καταστροφή, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Όλοι ζητούσαν να πιαστούν από κάτι καινούργιο. Το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα είχε εξελιχθεί απερίφραστα σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Για κάποιους ήταν η μόνη προοπτική. Όμως, απ' όλα πιο επιτακτικό ήταν η ένταξη όλης της προσφυγιάς –πάνω από ένα εκατομμύριο κόσμος– στην καθημερινή ζωή του τόπου. Στέγη, δουλειά, ψωμί για όλους και λίγη γη απ' αυτήν που είχαν αφήσει με την ανταλλαγή των πληθυσμών οι Τούρκοι. Έργο πιο δύσκολο «και από τους άλλους του Ηρακλέους [...]». Όλοι αναζητούσαν δρόμους που θα τους οδηγούσαν σε μια ανάταση ψυχική και θα τους βοηθούσαν να ξεπεράσουν το μεγάλο τραύμα.

«Και η Δημοκρατία;», ρώτησε ο Στέφανος, «Η αλλαγή του πολιτεύματος;». «Για κάποιους», αποκρίθηκε ο Χαράλαμπος, «επετεύχθη με την τυπική αλλαγή του πολιτεύματος κι ας έχουμε τον Πάγκαλο στο σβέρκο, ενώ άλλοι με δημοκρατικά διαπιστευτήρια ούτε γνωρίζουν τι σημαίνει.

Από την άλλη όχθη, αμετανόητοι την αμφισβητούνε κατηγορηματικά, σχεδόν με λύσσα, και βεβαιώνουνε σε κάθε κατεύθυνση ότι θα φέρουν τον βασιλιά στο θρόνο που του ανήκει».

Για τον Στέφανο το πρωτεύον ήταν η ηγεσία του τόπου –η πολιτική και πνευματική– να αφοσιωθεί στην εγκαθίδρυση και την εμπέδωση μιας πραγματικής πολιτικής δημοκρατίας [...], που θα 'δινε ευκαιρίες και δυνατότητες, θα επέτρεπε ισορροπίες, θα ανταποκρινόταν στα κάθε λογής αιτήματα ελευθερίας, ισότητας, αλληλεγγύης και δικαιοσύνης. Πίστευε ότι αυτός ήταν ο μόνος δρόμος που είχε η πατρίδα για την προκοπή της και τούτη τη σημασία έπρεπε η φιλελεύθερη δημοκρατική παράταξη να υψώσει.

Για την ακρίβεια, αυτή ήταν πρωτίστως η ευθύνη της αστικής τάξης και όχι πώς να ταμπουρωθεί απέναντι στα φληναφήματα των μπολσεβίκων. Οι ιδέες του Βενιζέλου και του Παπαναστασίου ήταν η μαγιά και το προζύμι. Η εσωτερική ανόρθωση το ίδιο. Πώς τα 'χαν καταφέρει κι είχαν χωρίσει πάλι τους δρόμους τους στα δύο [...];

Ν. Θέμελης, *Η Αναλαμπή*, 2003

*Μικρασιάτες πρόσφυγες βρήκαν καταφύγιο
στο Δημοτικό Θέατρο Αθηνών.*

Το Σύνταγμα του 1927 είναι στενά συνδεδεμένο με την προσφυγική Ελλάδα, την ιστορική ταυτότητα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας (25.3.1924) και το δημοψήφισμα της 13.4.1924 που «επικύρωσε» την κατάλυση της βασιλείας.

(Α) Η Μικρασιατική Τραγωδία έθεσε ένα νέο κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο στη λειτουργία των θεσμών και μετατόπισε σημαντικά τους άξονες της πολιτικής ζωής στη χώρα, με την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση εκατοντάδων χιλιάδων, εξαθλιωμένων στην πλειονότητά τους, προσφύγων.

Για να καλυφθεί το κενό και η κρίση ταυτότητας από το ναυάγιο της Μεγάλης Ιδέας, μια μεγάλη μερίδα του πολιτικού κόσμου προσπάθησε να βρει στην (αβασίλευτη) δημοκρατία και στην καταπολέμηση του «εσωτερικού εχθρού» το φάρμακο της λησμονιάς για να ξεπεράσει έτσι τα «ψυχολογικά συμπτώματα πειναλέων ναυαγών σε μια σχεδία» (Γ. Σεφέρης).

(Β) Η φυσιογνωμία και το έργο της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης (που αναδείχθηκε από τις εκλογές της 16.12.1923, στις οποίες, όμως, δεν έλαβαν μέρος τα αντιβενιζελικά κόμματα) προσδιορίστηκαν κυρίως από τις τραυματικές μνήμες των πληρεξουσίων της.

Το βαρύ ιστορικό φορτίο μιας οκταετίας (μετά την κρίση του 1915) δεν επέτρεψε στην πολιτικά μονόπλευρη Συνέλευση (μόνο 7 φιλοβασιλικοί βουλευτές είχαν εκλεγεί επί συνόλου 398) να αντιμετωπίσει με την απαιτούμενη ψυχραιμία και με αντιλήψεις που να υπερβαίνουν τις προσωπικές και παραταξιακές ιδιοτέλειες, τις προκλήσεις των καιρών.

Η Συνέλευση που ανακήρυξε τη «Δημοκρατία» ήταν «όμηρος» του τραυματικού ιστορικού παρελθόντος, ίσως όσο κανένα άλλο σώμα πληρεξουσίων στην συνταγματική μας ιστορία. Χωρίς αναγωγή, λοιπόν, στα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα του θεσμικού και πολιτικού λόγου της Συνέλευσης δεν μπορεί να εξηγηθεί αυτή η τελική επικράτηση της «αδιάλλακτης» τάσης, που με επικεφαλής τον Αλ. Παπαναστασίου υποστήριζε ότι η Δημοκρατία πρέπει να ανακηρυχθεί με ψήφισμα από την «συνταγματικά αδέσμευτη» Εθνοσυνέλευση και στη συνέχεια να κληθεί το εκλογικό σώμα να «ολοκλη-

Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου
(Τρίπολη 1876–Αθήνα 1939).

ρώσει–επιβεβαιώσει» την πολιτειακή μεταβολή με δημοψήφισμα. Στην άλλη όχθη είχαν ταχθεί οι πιο μετριοπαθείς πληρεξούσιοι και ο Ελ. Βενιζέλος, που πίστευαν ότι η Συνέλευση δεν έπρεπε να προδικάσει–επηρεάσει με απόφασή της την βούληση του ελληνικού λαού, στην οποία και μόνο έπρεπε να στηριχθεί κάθε πολιτειακή μεταβολή.

Η «τελική λύση» δόθηκε στις 25.3.1924. Με ψήφισμα που υπέβαλε η κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου και εγκρίθηκε από την πλειοψηφία των πληρεξουσίων, η Δ' Συντακτική Συνέλευση κήρυξε «οριστικώς έκπτωτον την δυναστείαν [...]» και αποφάσισε να «συνταχθεί η Ελλάδα εις “Δημοκρατίαν κοινοβουλευτικής μορφής”, υπό τον όρον εγκρίσεως της αποφάσεως αυτής υπό του λαού διά δημοψηφίσματος».

Ο Αλ. Παπαναστασίου πίστευε ότι η πολιτειακή μεταβολή δεν είναι ουσιαστική εάν μείνει μόνο στην αντικατάσταση του κληρονομικού από τον αιρετό αρχηγό του κράτους. Υποστήριζε ότι έπρεπε, επιπλέον, να εγκαθιδρυθούν ορισμένοι θεμελιώδεις «δημοκρατικοί θεσμοί», όπως π.χ. το δεύτερο νομοθετικό σώμα (Γερουσία), το αναλογικό εκλογικό σύστημα, η αυθεντική Τοπική Αυτοδιοίκηση κ.ά., που θα λειτουργούσαν ως θεσμικά αντίβαρα για την ενισχυμένη εκτελεστική εξουσία και ως ασφαλιστικές δικλίδες, που όχι μόνο θα απέτρεπαν την παραχάραξη του πολιτεύματος αλλά και θα του προσέδιδαν την απαιτούμενη ιστορική αντοχή, αρκεί βέβαια οι πολίτες «αμφοτέρων των φύλων» να είχαν την δυνατότητα να εξυψωθούν σε επίπεδο μόρφωσης, ικανής να τους καταστήσει συνειδητά και αλληλέγγυα μέλη μιας δημοκρατικής πολιτείας, «το ασφαλέστερον θεμέλιον της οποίας», όπως διακήρυσσε, «θα δημιουργηθεί εις τας ψυχάς των».

Στο δημοψήφισμα της 13.4.1924 που διεξήχθη όχι κατά τρόπο ανεπίληπτο, ψήφισαν υπέρ του «να συνταχθεί η Ελλάς εις Δημοκρατίαν» δηλαδή υπέρ του «Ναι» 69,95%. Υπέρ της «Συνταγματικής Βασιλείας», δηλαδή «Όχι», ψήφισαν 30,05%.

Η ιστορική και κοινωνική σημασία της κατάλυσης της βασιλείας συνοψίζεται στις καίριες επισημάνσεις του Αλ. Σβώλου (στο «κλασικό» έργο του *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, 1929):

Εξώφυλλο του: Αλ. Σβώλου, Το Νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, Αθήνα, 1928.

«...Η κληρονομική ιδιότης του Ανωτάτου Άρχοντος ευρίσκετο παρ' ημίν εις βαθυτέραν παρά εις άλλας χώρας αντίθεισιν, διότι η βασιλεία εις την Ελλάδα ούτε παράδοσιν, ούτε μακρόν βίον είχε, ούτε υπηρεσίας εις την διαμόρφωσιν του Έθνους προσέφερε, ούτε την ένωσιν αυτού απειργάσθη, ούτε είχε κοινωνικήν τάξιν συνδεμένην προς αυτήν, επί της οποίας να στηρίζεται, και επί πλέον υπήρξεν ιδιαζόντως συμφεροντολόγος, αναμιχθείσα εις κομματικούς αγώνας και διαφθείρασα ουσιαστικώς το πολίτευμα. Η δημοκρατική μεταβολή του 1924 δύναται να θεωρηθεί κατά βάθος ως γεγονός ανταποκρινόμενον εις την κοινωνικήν εξέλιξιν της χώρας και όχι ως έργον βιαίας κινήσεως μιας μειοψηφίας. Η δε περί της ανάγκης της αντικαταστάσεως της βασιλείας συνείδησις της λαϊκής πλειοψηφίας απεδείχθη, και διά του δημοψηφίσματος του 1924 και διά των εκλογών του 1926, ότι ωρίμασε ραγδαίως υπό την επήρρειαν των γεγονότων αλλά και της παγκοσμίου φόρας των ιδεών...».

III. ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ (1924–1927)

Το Σύνταγμα «ετέθη εις ενέργειαν» ευθύς ως υπεγράφη, την 3η Ιουνίου 1927 από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τον Πρόεδρο της Βουλής και τον πρωθυπουργό, και εδημοσιεύθη αυθημερόν εις την *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

Μέχρι να φθάσει σ' αυτό το πολυπόθητο «τέρμα», η πορεία του συντακτικού έργου θα σηματοδευτεί από παλινδρομήσεις, αναλαμπές, ανατροπές και χαρακτηριστικές αντιφάσεις.

Κυριότερες φάσεις αυτής της διαδρομής υπήρξαν:

(α) Η συζήτηση στην Δ' Συντακτική και η επεξεργασία του συνταγματικού κειμένου στην 36μελή επιτροπή.

(β) Το συντακτικό έργο της 30μελούς υπό τον Αλ. Παπαναστασίου και το «προς δημοσίευσιν» Σύνταγμα της 10.9.25 που υπεβλήθη στην κυβέρνηση Θ. Παγκάλου.

(γ) Το «Νέον Σύνταγμα» που δημοσίευσε στην Ε.τ.Κ. (29.9.25) η κυβέρνηση Παγκάλου, αφού αυθαίρετα μετέβαλε βασικές διατάξεις του.

(δ) Το Σύνταγμα της 30μελούς, όπως το δημοσίευσε στην Ε.τ.Κ. έναν χρόνο μετά (22.9.1926), η μεταβατική–υπηρεσιακή κυβέρνηση Γ. Κονδύλη.

(ε) Το συντακτικό έργο στην «αναθεωρητική» Βουλή που αναδείχθηκε από τις εκλογές της 7.11.1926 και η επεξεργασία του τελικού συνταγματικού κειμένου από

την 30μελή επιτροπή της (που άρχισε τις εργασίες της στις 14.12.1926 και τις ολοκλήρωσε στις 13.4.1927).

α) Όλα θα αρχίσουν από το ψήφισμα της 29ης Ιανουαρίου 1924, με το οποίο η Δ΄ Συντακτική Συνέλευση συνέστησε «Επιτροπήν εκ 36 μελών εις την οποίαν θα παρεπέμποντο πάντα τα υποβαλλόμενα σχέδια περί αναθεώρησης ή προσθήκης συνταγματικών διατάξεων», χρησιμοποιώντας ως βάση του συντακτικού έργου το Σύνταγμα της 1864/1911 την ισχύ του οποίου «παραδόξως» –όπως παρατηρεί ο Ν. Αλιβιζάτος– «δεν ανέστειλε ούτε μετά την επιβολή της αβασίλευτης Δημοκρατίας».

Η επί του Συντάγματος Επιτροπή που συγκροτήθηκε την 1.2.1924 με απόφαση του προέδρου της Συνελεύσεως Κ. Ρακτιβάν (Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν ο Ανδ. Μιχαλακόπουλος που όταν έγινε πρωθυπουργός [7.10.1924] αντικαταστάθηκε στα καθήκοντά του από τον Ιω. Τσιριμώκο) άρχισε τις εργασίες της στις 13.5.1924.

Η πρώτη συζήτηση για το Σύνταγμα στην Εθνοσυνέλευση έγινε στις 9.12.1924 όταν ο γενικός εισηγητής, Γ. Παπανδρέου, αιτιολόγησε την επιλογή της (προεδρευόμενης) κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, υποστηρίζοντας ότι είναι το πολίτευμα που παρέχει την πληρέστερη εγγύηση για τις δημοκρατικές ελευθερίες, συνδέεται με την μακρά συνήθεια κοινοβουλευτικού βίου στην χώρα μας και δεν προϋποθέτει άμεση εκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας (η οποία θα οδηγούσε, ενδεχομένως, στην αναζωπύρωση του διχασμού).

«Δημιουργούμεν», υποστήριξε, «δύο θεσμούς στον χώρο της νομοθετικής εξουσίας: Η Γερουσία θα εκπροσωπεί την περίσκεψιν, την ειδικότητα, το πνεύμα της συνέχειας, την παράδοσιν, η Βουλή την ορμήν, το πνεύμα της μεταβολής και της προόδου».

Η επί του Συντάγματος επιτροπή, η οποία επεξεργάσθηκε συνολικά 62 άρθρα, υπέβαλε τέσσερις «εισηγητικές εκθέσεις» (30.10.24, 8.11.24, 10.1.25, 11.5.25) (Βλ. *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τομ. Β΄, σ. 32 επ., 42 επ., 57 επ. και 75 επ.).

Η Συνέλευση από την πρώτη περί Συντάγματος συζήτηση (9.12.24) μέχρι την διακοπή των εργασιών της (30.6.25) είχε συζητήσει πολλά άρθρα του σχεδίου της επιτροπής και είχε ψηφίσει 36 από τα πρώτα 39 άρθρα.

«Η εργασία της επί του Συντάγματος Επιτροπής», γράφει ο Αλ. Σβώλος, «και αι συζητήσεις της Συνελεύσεως είναι αξιόλογοι και εις πολλά σημεία επιστημονικώς ανώτεροι των της Γ΄ Συντακτικής Συνελεύσεως, πολύ δε περισσότερο των της κατόπιν «Αναθεωρητικής Βουλής» του 1926–27. Εξ άλλου, το διέπον αυτές πνεύμα είναι σαφώς προοδευτικόν. Κατ' αντίθεσιν δε προς τας πολιτικές συζητήσεις, η επί του συνταγματικού έργου απασχόλησις της Συνελεύσεως εμποιεί εντύπωσιν μεγαλυτέρας σοβαρότητος και ειλικρινείας».

Ο Σβώλος, όμως, είναι σαφώς επικριτικός σ' ό,τι αφορά στους αργούς ρυθμούς του συντακτικού έργου:

«Το σφάλμα της Δ' Συνελεύσεως υπήρξεν η βραδύτης περί την διεκπεραίωσιν της συντακτικής εργασίας, η οποία οφείλεται κυρίως εις την προτίμησιν τής διά του κοινοβουλευτικού ελέγχου διεξαγωγής των κομματικών διαμαχών, και εις την απασχόλησιν με νομοθετικήν εργασίαν επί θεμάτων πολλάκις ασημάντων ή μη επειγόντων [...].

Αν η Συνέλευσις ετερμάτιζεν εγκαίρως τας συνταγματικές εργασίας, θα είχε προφθάσει να δώσει εις την χώραν Σύνταγμα με πολλήν επιμέλειαν παρεσκευασμένον και θα διέφευγε πιθανώτατα τον βίαιον θάνατον».

β) Το πραξικόπημα του Θ. Πάγκαλου (25.5.1925) και η εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος θα ανακόψει το ημιτελές συντακτικό έργο της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης.

Η Συνέλευση, με ψήφισμα που υιοθέτησε στις 30.5.25 (εκφράζουσα έτσι την «συνθηκολόγησίν» της η οποία έφτασε μέχρι του σημείου να περιβάλει τον δικτάτορα Θ. Πάγκαλο με τον περιβόητο «κοινοβουλευτικό μανδύα»), συγκρότησε νέα

30μελή «κοινοβουλευτική επιτροπή» την οποία εξουσιοδότησε «να ψηφίσει τον καταστατικόν χάρτην, όστις θέλει μεν δημοσιευθή και αποκτήσῃ αμέσως ισχύν αλλά θέλει υποβληθῆί προς οριστικήν κύρωσιν εις την Συντακτικήν Συνέλευσιν [...] ήτις εντός 15 ημερών θέλει επιφέρει οιασδήποτε τροποποιήσεις κρίνει αναγκαίας».

Η κοινοβουλευτική επιτροπή υπό την προεδρία του Αλ. Παπαναστασίου άρχισε τις εργασίες της στις 7.7.1925 και τελείωσε την επεξεργασία του συνταγματικού κειμένου στις 9.9.1925, «συναρμολογήσασα», όπως γράφει ο Α. Σβώλος, «εις έν κείμενον τα υπό της Συνελεύσεως εψηφισμένα ήδη άρθρα, ως και τα υπ' αυτής της ίδιας διατυπωθέντα, εν μέρει μεν επί τη βάσει της προεργασίας της προηγουμένης συνταγματικής επιτροπής, εν μέρει δε κατ' ιδίαν έμπνευσιν».

Το «σχέδιο Συντάγματος» που υπέβαλε στις 10.9.1925 η Επιτροπή στην κυβέρνηση Πάγκαλου, για να το δημοσιεύσει στην Ε.τ.Κ., περιελάμβανε

Ο Θ. Πάγκαλος
(Σαλαμίνα 1878–Κηφισιά 1952).

125 άρθρα και εγκαθίδρυε το πολίτευμα της (προεδρευόμενης) κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Οι πιο πολλές ρυθμίσεις που περιείχε το συνταγματικό κείμενο της επιτροπής Παπαναστασίου διατηρήθηκαν και στο Σύνταγμα του 1927. Απ' αυτές που έμειναν, τελικά, μόνο στο συνταγματικό κείμενο του 1925, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν:

1) Η καθιέρωση με ρητή συνταγματική διάταξη του αναλογικού εκλογικού συστήματος.

2) Η πρωτοφανής στην ελληνική συνταγματική παράδοση διάταξη, σύμφωνα με την οποία «κανένας δεν μπορούσε να ασκήσει καθήκοντα πρωθυπουργού πλέον του έτους κατά συνέχειαν [...]».

γ) Ο Θ. Πάγκαλος με την «πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου περί τροποποιήσεως και δημοσιεύσεως του Συντάγματος του παρά της τριακονταμελούς επιτροπής ψηφισθέντος» (28.9.1925) έκρινε σκόπιμο να δημοσιεύσει στις 29.9.1925 το Σύνταγμα, επιφέροντας αυθαίρετα αρκετές τροποποιήσεις (απάλειψη άρθρων 106–110, 115, 118, 120, 122, 125 και διατάξεων των άρθρων 35, 57, 84, 97 κ.λ.π.) και ταυτόχρονα να διαλύσει, παραβιάζοντας θεμελιώδη συνταγματική αρχή, την Συνέλευση, χωρίς να προκηρύξει συγχρόνως εκλογές.

δ) Μετά την ανατροπή της δικτατορίας Παγκάλου η de facto κυβέρνηση του στρατηγού Κονδύλη δημοσιεύει στην Ε.τ.Κ. (22.9.26) το «Σύνταγμα της τριακονταμελούς επιτροπής» με την διευκρίνιση ότι θα υποβληθεί «εις την εκ των προσεχών εκλογών συγκροτηθησομένην Βουλήν, η οποία εντός δέκα πέντε ημερών από του καταρτισμού αυτής εις Σώμα θέλει επιφέρει οιασδήποτε τροποποιήσεις κρίνει αναγκαίας».

Το «θνησιγενές» Σύνταγμα του 1925/26 ίσχυσε τυπικά ως τις 3 Ιουνίου 1927, οπότε τέθηκε σε ισχύ το εν πολλοίς ταυτόσημο σε περιεχόμενο Σύνταγμα της Β' Δημοκρατίας.

ε) Πριν σχηματιστεί (στις 26.12.26) η λεγόμενη «οικουμενική» κυβέρνηση υπό τον εξωκοινοβουλευτικό και «υπερκομματικό» Αλ. Ζαΐμη, η Βουλή με ψήφισμά της (9.12.1926) παρ' όλο που ουσιαστικά (με εξαίρεση την αβασίλευτη μορφή του πολιτεύματος) ήταν «Συντακτική Συνέλευση» με ιδιόρρυθμη αναθεωρητική αρμοδιότητα, διόρισε 30μελή «Συνταγματική Επιτροπή» (με πρόεδρο τον Π. Μερλόπουλο) για την επεξεργασία του νέου Συντάγματος.

Η Επιτροπή στην οποία μετείχαν όλα τα κόμματα, κατά την αναλογία της

κοινοβουλευτικής τους δύναμης, χρειάστηκε 53 συνεδριάσεις ως τις 13 Απριλίου 1927 για να υποβάλει τμηματικά στην ολομέλεια του σώματος τις εισηγητικές εκθέσεις της, βασισμένες και στις εργασίες των προηγούμενων επιτροπών (5.1.27, 11.1.27, 7.2.27, 3.4.27. [Βλ. *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*, τομ. Β', σ. 154 επ., 166 επ., 194 επ., 226 επ.]).

Η Βουλή ασχολήθηκε με συντακτική εργασία σε 27 συνεδριάσεις της (από την συνεδρία ΙΣΤ' της 23.1.1927 έως τη συνεδρία ΠΓ' της 27.5.27) προσπαθώντας να επιταχύνει τους ρυθμούς της και να ξεπεράσει τις ποικίλες περιστάσεις της πολιτικής και οικονομικής ζωής. Χρειάστηκε, πάντως, για να ολοκληρωθεί το συντακτικό της έργο, η παρέμβαση του Προέδρου της Δημοκρατίας, Π. Κουντουριώτη, ο οποίος με 3 επιστολές (25.1.1927, 1.4.27 και 19.4.27) προς τον πρωθυπουργό ζήτησε την επίσπευση της συντακτικής διαδικασίας, θεωρώντας, όχι αβάσιμα, ότι μια επιπλέον καθυστέρηση της επιψήφισης του συντάγματος «ενέκλειε κινδύνους διά τον ομαλόν κοινοβουλευτικόν βίον του τόπου».

Το Σύνταγμα της 3.6.1927 δεν έφερε τις υπογραφές όλων των μελών του υπουργικού συμβουλίου αλλά μόνο του πρωθυπουργού. Το «Λαϊκόν Κόμμα» (που είχε αναδειχθεί στις εκλογές του '26 δεύτερη, μετά την «Ένωση Φιλελευθέρων», κοινοβουλευτική δύναμη με 20,27% και 60 έδρες) δεν «αναγνώρισε» την πολιτική μεταβολή και δεν ήθελε το Σύνταγμα της Δημοκρατίας να φέρει τις υπογραφές των υπουργών του που μετείχαν στην κυβέρνηση, για να μη θεωρηθεί ότι αναγνωρίζει έτσι εμμέσως το νέο, συνταγματικά πλέον κατοχυρωμένο, πολίτευμα.

Χρειάστηκε να έρθει η 3η Οκτωβρίου 1932 για να προβεί το Λαϊκό Κόμμα, με επιστολή του αρχηγού του, Π. Τσαλδάρη, προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, στην «ανεπιφύλακτον αναγνώρισιν του δημοκρατικού πολιτεύματος».

IV. ΟΙ ΠΑΡΑΒΙΑΣΕΙΣ, Η «ΑΝΑΙΡΕΣΗ» ΚΑΙ Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ (1927–1935)

Η δυσμενής για τους συνταγματικούς θεσμούς ευρωπαϊκή συγκυρία με την «πρόκληση των άκρων» να δοκιμάζει τις αντοχές του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους και η πολιτική διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας σε «βενιζελικούς» και «φιλομοναρχικούς αντιβενιζελικούς» δεν ευνόησε την απρόσκοπτη λειτουργία του πολιτεύματος και υπονόμησε το κύρος του Συντάγματος. Και οι δύο παρατάξεις,

προκειμένου να ελέγξουν, να κατακτήσουν και να διατηρήσουν την εξουσία, διέβησαν επανειλημμένως τον «Ρουβίκωνα της νομιμότητας» με αποτέλεσμα, οι συνταγματικοί θεσμοί να χάσουν βαθμιαία ένα σημαντικό μέρος από τη νομιμοποίησή τους.

1) Σημαντικές ήταν οι παραβιάσεις και οι διαστρεβλώσεις του Συντάγματος του 1927, στο πλαίσιο της «αντισυνταγματικής» ενίσχυσης της Εκτελεστικής Εξουσίας και της πλημμελούς λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος. Όπως παρατηρεί ο Ν. Αλιβιζάτος:

«Τον κρατικό παρεμβατισμό που επέβαλαν οι νέες συνθήκες δεν μπορούσε να τον εξασφαλίσει το Σύνταγμα του 1927 που ακολουθούσε κατά βάση το θεσμικό πρότυπο του 19ου αιώνα».

Τα προβλήματα που εγέννησεν η μεταπολεμική εποχή», γράφει το 1934 ο Ελ. Βενιζέλος, «και η επακολουθήσασα μετά το 1929 παγκόσμιος κρίσις επέβαλαν την ανάμιξιν του κράτους εις την διεύθυνσιν της εθνικής οικονομίας. Διά την διεύθυνσιν αυτήν το κοινοβουλευτικόν κράτος ήτο ήκιστα παρασκευασμένον [...]. Η σημερινή εκτελεστική εξουσία είναι ανίκανος να ανταποκριθεί προς τα καθήκοντά της διότι είναι ανίσχυρος, ευρισκομένη υπό την πλήρη εξάρτησιν της νομοθετικής εξουσίας η οποία επηρεάζεται από την ανάγκη να μη δυσαρεστήσει τας διαφόρους εκλογικάς ομάδας διά να μη διακινδυνεύσει η επανεκλογή των αποτελούντων αυτάς βουλευτών».

Σ' αυτό το κλίμα ένα μεγάλο μέρος της νομοθετικής λειτουργίας διολίσθησε από τα νομοθετικά σώματα και περιήλθε στην εκτελεστική εξουσία.

Στο επίπεδο της σχέσης Νομοθετικής και Εκτελεστικής Εξουσίας την παθολογία των θεσμών σηματοδοτούν:

α) Ο σχηματισμός της κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου (4.7.1928), χωρίς ο πρωθυπουργός να διαθέτει την «δεδηλωμένη» εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών, και η διάλυση της Βουλής, έτσι ώστε η κυβέρνηση Βενιζέλου να μην χρειαστεί να εμφανιστεί ενώπιον της λαϊκής αντιπροσωπείας και να παρακάμψει έτσι την αδυναμία συμπράξεως της Γερουσίας η οποία δεν είχε ακόμα συσταθεί.

β) Η πραξικοπηματική αλλαγή του εκλογικού νόμου με το ν.δ. της 11.7.1928 για να επαναφερθεί από την κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα.

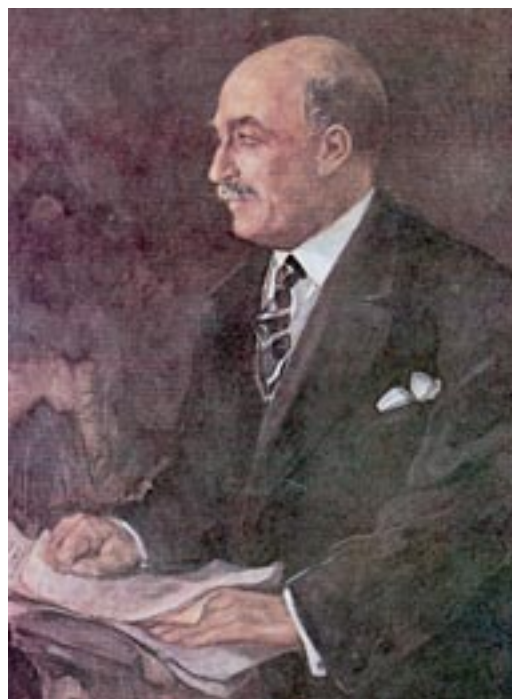
γ) Η αντισυνταγματική μεθόδευση που οδήγησε στη διάλυση της Βουλής (Ιανουάριος 1933). Ο Ελ. Βενιζέλος ανέτρεψε την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη, αποσύροντας την εμπιστοσύνη της κοινοβουλευτικής ομάδας των Φιλελευθέρων, σχημάτισε κυβέρνηση (16.1.33) αλλά δεν εμφανίστηκε στη Βουλή. Ζήτησε –και πέτυχε– την πρόωρη διάλυση της Βουλής που είχε αναδειχθεί από τις εκλογές της 25.9.32.

Την αντισυνταγματικότητα αυτού του εγχειρήματος, απέδειξε ο Αλ. Σβώλος

με εμπειριστατωμένο άρθρο του (*Ελεύθερον Βήμα*, 23.1.1933).

Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα:

«Η κυβέρνησις υποχρεούται πάντοτε, κατά το άρθρον 89 του Συντάγματος, να εμφανίζεται εις την Βουλήν. Δεν πρόκειται μόνον περί τύπου αλλά περί ουσιαστικού και ολοκληρωτικού στοιχείου του συστήματος της κοινοβουλευτικής κυβερνήσεως [...]. Είναι επικίνδυνον να διαβλέπη κανείς απλούς τύπους εις τας διατάξεις του Συντάγματος. Διότι με μιαν τοιαύτην απλοποίησιν όλοι οι θεσμοί ημπορούν να αχρηστευθούν. Ημπορούμεν να είμεθα όσον θέλομεν σκεπτικισταί ως προς την αξίαν πολλών θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και διότι η δυναμική επικράτησις του κόμματος μετέβαλεν ουσιαστικώς το περιεχόμενον αυτών. Αλλά εφ' όσον διατηρείται το πολίτευμα αυτό, είναι υποχρέωσις των συντεταγμένων εξουσιών να σέβωνται το σχήμα του και να προσπαθούν να το εφαρμόσουν και όχι να το προσαρμόσουν εις τας μεταβλητάς των κομματικών αναγκών».

Ο Παναγής Τσαλδάρης
(Καμάρι Κορινθίας 1868–Αθήνα 1936).

2) Στο πεδίο των ατομικών ελευθεριών, η εφαρμογή του συντάγματος του 1927 αποδείχθηκε ακόμη πιο προβληματική, καθώς οι εκάστοτε κυβερνώντες υιοθέτησαν νομοθετήματα και πρακτικές που ήταν αμφίβολης συνταγματικότητας ή παραβίαζαν κραυγαλέα το φιλελεύθερο πνεύμα του Συντάγματος:

α) Προηγήθηκε το περιβόητο ν.δ. της 24.4.1924 «περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος» (γνωστό ως «κατοχυρωτικό») με το οποίο η πρώτη κυβέρνηση της Δημοκρατίας στο πλαίσιο της «ανασφάλειας» που είχε δημιουργηθεί από την κατάλυση της βασιλείας, θέλησε να τιμωρήσει αμείλικτα κάθε «προσβολή», «δυσφήμιση», «εξύβριση», «αποδοκιμασία» ή «αμφισβήτηση των ιδρυτικών του δημοκρατικού πολιτεύματος πράξεων».

β) Θεσμοθετήθηκε σε μόνιμη βάση η διοικητική εκτόπιση πολιτών «υπόπτων» για πράξεις «αντικειμένας εις την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν της χώρας».

Ο θεσμός αυτός που αναιρούσε τις βάσεις του συνταγματικού φιλελευθερισμού, ριζωμένου στη χώρα από τα χρόνια της εθνικής παλιγγενεσίας, εισήχθη από τον Πάγκαλο ως μέτρο για την δίωξη των πολιτικών του αντιπάλων (ν.δ. της 2.6.26) αλλά ίσχυσε στη χώρα μας (μ' ένα μικρό διάλειμμα μεταξύ 1929–31) συνεχώς ως το 1974.

γ) Το «κατοχυρωτικό» προετοίμασε το έδαφος για το διαβόητο «ιδιώνυμο» (ν. 4229/1925) που υιοθέτηθηκε με πρωτοβουλία της κυβέρνησεως Ελ. Βενιζέλου και τιμωρούσε με φυλάκιση όποιον επιδίωκε την «εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας» ή ενεργούσε «υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν».

3) Το σύνταγμα του 1927 δεν ευτύχησε κατά την εφαρμογή του ούτε στο επίπεδο της λειτουργίας και του κύρους του προεδρικού θεσμού. Οι δύο Πρόεδροι της Δημοκρατίας, ο 74ετής Π. Κουντουριώτης (εξελέγη στις 13.6.1929 με 259 ψήφους επί συνόλου 370 βουλευτών και γερουσιαστών και ζήτησε μετά από 6 μήνες να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του) και ο 75ετής Αλ. Ζαΐμης (εξελέγη στις 14.12.1929 με 257 ψήφους από την βενιζελική πλειοψηφία και επανεξελέγη στις 19.10.1934 από την αντιβενιζελική πλειοψηφία με 197 ψήφους) ανεξάρτητα από τις αγαθές τους προθέσεις, όχι μόνο δεν κατάφεραν να προσδώσουν πνοή και αξιοπιστία στον νομικά αποδυναμωμένο θεσμό του Προέδρου της Δημοκρατίας και κατ' επέκταση στο πολίτευμα (που τελούσε, εκ γενετής, υπό αμφισβήτηση) αλλά επί πλέον συνήργησαν, κατά τρόπο ανεπίτρεπτο, στην καταστρατήγηση και την υπονόμηση της συνταγματικής νομιμότητας.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Αλ.

Πρωτόκολλον Ορκωμοσίας του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας Παύλου Κουντουριώτου (5.6.1929).

Ζαΐμης δεν δίστασε όχι μόνο να υπογράψει την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου (την 1.3.1935) για λόγους μη προβλεπόμενους από το Σύνταγμα, αλλά και να υπογράψει τις συντακτικές πράξεις που οδήγησαν στην κατάλυση του πολιτεύματος που είχε ορκιστεί να προστατεύει. Συγκεκριμένα: έθεσε την υπογραφή του στην κατάργηση του θεσμού της Γερουσίας και στην αναστολή της ισοβιότητας των δικαστών και της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τον διασυρμό των κοινοβουλευτικών θεσμών και τελικά για την κατάργηση του πολιτεύματος της αβασίλευτης Δημοκρατίας (από τον στρατηγό Γ. Κονδύλη), την επαναφορά του Συντάγματος 1864/1911 (10.10.35) και τελικά την μοναρχική παλινόρθωση.

4) Το πολίτευμα του 1927 κλονίστηκε και από το αναθεωρητικό διάβημα του κόμματος των Φιλελευθέρων (Μάιος 1932) που έμενε τελικά μετέωρο: Δεν συζητήθηκε, λόγω της διάλυσης της Βουλής, η πρόταση αναθεώρησης (που υποβλήθηκε από τους βουλευτές του κόμματος Λ. Μακκά, Α. Βαρβαγιάννη και Σ. Κωστόπουλο) και η οποία επιδίωκε την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, παρέχοντας στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας την εξουσία να λαμβάνει «έκτακτα μέτρα» – κατά το πρότυπο του Προέδρου της Δημοκρατίας στο «Σύνταγμα της Βαϊμάρης».

Ο Εθνικός Διχασμός που είχε σφραγίσει την ανακήρυξη της Δημοκρατίας το 1924 θα σημαδέψει και το τέλος της Β' Δημοκρατίας και του Συντάγματος του 1927, με την απόπειρα πραξικοπήματος του Ν. Πλαστήρα (την επομένη των εκλογών της 5.3.1933), την απόπειρα κατά της ζωής του Βενιζέλου (6.6.33) και τις καταλυτικές για τη συνταγματική νομιμότητα επιπτώσεις μετά την καταστολή του βενιζελικού κινήματος της 1.3.35.

Δεν θα πρέπει, πάντως, να μείνουμε μόνο στην «γκρίζα» εικόνα της εφαρμογής του Συντάγματος. Στα λίγα χρόνια και στα περιορισμένα περιθώρια που το άφησαν να λειτουργήσει οι εγγενείς—«αντικειμενικές» δυσχέρειες, ο φανατισμός και οι ξεπερασμένες αντιλήψεις των πολιτικών φορέων, οι επεμβάσεις των στρατιωτικών φατριών και οι συνεχείς παρασκηνιακές πιέσεις τους προς την πολιτική εξουσία, το Σύνταγμα υπήρξε χρήσιμο «εργαλείο» για την προώθηση διεκδικήσεων και τη δημιουργία δημοκρατικών και φιλελεύθερων ευαισθησιών και αντιστάσεων.

Υπήρξαν βήματα προς τα εμπρός και για τον εργατικό και δημοσιοϋπαλληλικό συνδικαλισμό και για τις εγγυήσεις του Κράτους Δικαίου. Θετικά ήταν επίσης τα «δείγματα γραφής» που έδωσε το Συμβούλιο της Επικρατείας από τον Μάιο του 1929, προσπαθώντας να επιβάλει την ισονομία και την ισοπολιτεία (έστω και αν, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε θέματα ισότητας των δύο φύλων, αποδείχθηκε άτολμο και συντηρητικό).

Η Ελευθερία του Τύπου κέρδισε έδαφος αλλά υπέστη και αρκετές δοκιμασίες στη δεκαετία 1925–1935. (Ο νέος νόμος περί Τύπου του 1931 ήταν πιο αυστηρός αλλά δεν αναιρούσε τις ουσιαστικές αρχές της ελευθεροτυπίας). Δεν θα πρέπει, τέλος, να υποτιμηθεί η συνεισφορά του Συντάγματος στον τρόπο με τον οποίο στην αντίληψη μεγάλου τμήματος του εκλογικού σώματος η προσέλευση στις κάλπες, οι αντιπροσωπευτικές–εκλογικές διαδικασίες προσέλαβαν ακόμη πιο μεγάλη θεσμική και πολιτική αξία.

Τη θετική διάσταση του Συντάγματος του 1927 είχε επισημάνει ο Αλ. Σβώλος:

«Διά του νέου Συντάγματος η χώρα απέκτησε –μετά την ανατροπή των θεμελιωδών πολιτικών θεσμών υπό της Δικτατορίας– νόμιμον βάθρον κανόνων, ρυθμιζόντων τον πολιτειακόν βίον και τα δικαιώματα των ατόμων. Η αποκατάστασις αυτή της λαϊκής πηγής των εξουσιών, οσονδήποτε και αν είναι συμβολική, αποτελεί ηθικὴν πρόοδον διὰ την χώραν, διότι συνιστά μιαν σχετικὴν ανύψωσιν της αξιοπρέπειας του Λαού ως συνόλου ελεύθερων πολιτών [...]. Ως προς το πολιτικόν περιεχόμενον, εάν το νέον Σύνταγμα εφαρμοσθῆ με το πνεύμα της «δημοκρατικῆς αρχῆς», εγγυάται την πολιτικὴν ἐπάρκειαν την οποίαν ζητούμεν συνήθως ἀπὸ τον τύπον της αστικής δημοκρατίας [...]. Ἀσχέτως προς τας εσωτερικὰς αντινομίας της δημοκρατίας [...] δεν θα πταίουν οι διατάξεις του Συντάγματος αν η εξέλιξις της πολιτικῆς μας ζωῆς καταστῆ αντιδημοκρατικῆ».

Σε τελική ανάλυση: Το Σύνταγμα του 1927 μπορεί να υπήρξε φειδωλό σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις και να απαξιώθηκε από τις περιπέτειες της κατάρτισης και ψήφισής του και από τις ποικίλες παραβιάσεις του, αλλά αποτελεί ασφαλώς σημαντική ψηφίδα στο ιστορικό κεκτημένο της νεοελληνικῆς συνταγματικῆς συνείδησης και έκφρασης: Η Ελληνική Δημοκρατία τού οφείλει πολλά από τα βασικά στοιχεία που συγκροτούν το σύγχρονο πολιτειακό και ιδεολογικό περιβάλλον της και τον δημοκρατικό και φιλελεύθερο συνταγματικό πολιτισμό της.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 30 Ἰουνίου 1931

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς φύλλου 172

ΝΟΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ ἐντύπων ἐν γένει.

Ἄρθρον 4.—

Περὶ τύπου, προσβολῶν τῆς τιμῆς ἐν γένει καὶ ἄλλων σχετικῶν ἀδικημάτων.

Νόμος 5060

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὸ ἄρθρον 75 τοῦ Συντάγματος, ἐκδίδομεν τὸν ἑπόμενον νόμον, φηρισθέντα ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας:

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Γενικαὶ διατάξεις.

Ἄρθρον 1.

1. Ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου καὶ ἡ διάθεσις τῶν προϊόντων αὐτοῦ ὑπόκεινται μόνον εἰς τὰς διὰ τοῦ παρόντος νόμου τεθεσμένους περιορισμούς.

2. Αἱ περὶ τύπου καὶ ἐντύπων διατάξεις τοῦ νόμου τούτου ἐφαρμόζονται ἐπὶ παντός προϊόντος προερχομένου ἐκ τυπογραφίας ἢ οἰκονομικῶν ἄλλου μηχανικοῦ ἢ χημικοῦ μέσου χρησίμου πρὸς πολλαπλασιασμὸν ἢ διάδοσιν χειρογράφων, εἰκόνων, κτυπημάτων μετὰ ἢ ἄνευ σημειώσεων ἢ μουσικῶν ἔργων μετὰ κειμένων ἢ ἐπισημάνσεων ἢ φωνογραφικῶν πλινκῶν.

3. Τὰ τοῦ κινηματογράφου βῆν εἰσπένονται ὑπὸ τοῦ παρόντος νόμου.

Ἄρθρον 2.

1. Ὡς δημοσίαισι ἐντύποι θεωρεῖται ἡ δικτυομή, πώλησις, καθὼς καὶ ἡ εἰς δημόσιον μέρος ἢ ἐν δημοσίᾳ συναθροίσει ἢ εἰς μέρος προσιτὸν εἰς τὸ κοινὸν τοιχοκόλλησις ἢ ἐκθεσις παντὸς ἐντύπου.

2. Ἀδίκημα τοῦ τύπου ὑπάγχει ὅταν λάθῃ χάριον ἢ κατὰ τὴν προηγουμένην παράγραφον δημοσίευσις.

Ἄρθρον 3.

Ἡ κατάχρησις τῆς ἐλευθερευτικῆς πρὸς ἐκτέλεσιν κινουρήματός τινος ἢ ἀκροατήματος ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν ἐπιθεσυντικὴν ἐπίτιμν. Εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ὅσοκις ὁ νόμος ἐπιβάλλει διαδικοτικῶς σταθρικὴν τῆς ἐλευθερίας ἢ χρηματικὴν ποινὴν, ἡ διὰ τοῦ τύπου τέλεσις τοῦ ἀδικήματος ἐπιτίμει ἀμετάκλητος τὰς ποινάς.

1. Παν ἐντυπον δημοσιευόμενον κατὰ τὸ ἄρθρον 2 πρέπει νὰ περιέχῃ τὸ ὄνομα καὶ τὴν κατοικίαν τοῦ τυπογράφου ἐπὶ χρηματικῇ ποινῇ κατ' αὐτὸ ἔργ. 5,000—10,000.

2. Ἐν ὑποτροπῇ ἐντὸς 25 μηνῶν ἀπὸ τῆς προηγουμένης καταδίκης δύναται νὰ ἐπιβληθῇ καὶ φυλάκισις μέχρι δύο μηνῶν.

3. Ἡ ἐν γνώσει βήλων φευδὸς ὀνόματος λογίζεται ὡς ἰδιαιτέρα ἐπιθεσυντικὴ περίπτωση.

4. Αἱ ἀνωτέρω διατάξεις δὲν ἐφαρμόζονται ἐπὶ τῶν ἐντύπων ἄνευ χρησιμεύοντι εἰς τὴν ἀσκίην τοῦ ἐπαγγέλματος ἢ ἐμπορίου, εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ οἰκονομικοῦ ἢ πολιτικοῦ ἢ κοινωνικοῦ βίου, οἷον ἀγγελιῶν, τιμολογιῶν, ἐμπορικῶν ἐγκυκλίων, ἐπισκευτηρίων κλπ. ὡσαύτως δὲ ἐκλογικῶν καὶ πολιτικῶν δελτίων ἢ διαγγελλμάτων, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον τὰ τελευταῖα ταῦτα φέρουσι γνησίαν τὴν ὑπογραφήν ἐνὸς τῶν ὑποψηφίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περιοδικὸς τύπος.

Ἄρθρον 5.

1. Αἱ ἐφημερίδες καὶ πάντα ἐν γένει τὰ εἴτε κατὰ μῆνα εἴτε ἐν βουρνεύσει, εἴτε καὶ μὴ τακτικαῖς, δημοσίαισι ἐκδιδόμενα ἐντυπα πρέπει νὰ περιέχωντι εἰς ἕκαστον φύλλον ἢ ἐντύπον ἐν γένει, πλὴν τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 4 ὀνόματος καὶ τῆς κατοικίας τοῦ τυπογράφου, καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὴν κατοικίαν τοῦ ἐκδότης ἢ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς ἐφημερίδος ἢ τοῦ περιοδικοῦ.

2. Διὰ πάντων παρόντων ἐπιβάλλεται εἰς τὸν τυπογράφον χρηματικὴ ποινὴ 100—5000 δραχμῶν. Διὰ τὴν ἐν γνώσει βῆλων φευδὸς ὀνόματος ἐπιβάλλεται φυλάκισις μέχρι δύο ἑβδομάδων καὶ χρηματικὴ ποινὴ μέχρι 10000 δραχμῶν.

Ἄρθρον 6.

1. Διευθυντὴς ἢ ἐκδότης ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ τυπογράφματος δύναται νὰ εἶναι μόνον ὁ πολίτης Ἑλλήν οἰουθῆτατος φύλου ὁ συμπληρώσας τὸ 21 ἔτος τῆς ηλικίας του καὶ μὴ ἐστερημένος τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ δικαιωμάτων διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως.

2. Ὁ παραβάτης τιμωρεῖται διὰ χρηματικῆς ποινῆς 1000—30 χιλιάδων δραχμῶν.

3. Διὰ τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως διατάσσεται συγχρόνως καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς περαιτέρω ἐκδόσεως τῆς ἐφημερίδος.

4. Διευθυντὴς, κατὰ τὴν ἐνοικίαν τοῦ παρόντος νόμου, εἶναι ὁ Διευθύνων τὴν σύνταξιν τῆς ἐφημερίδος ἢ τοῦ περιοδικοῦ, ἐκδότης δὲ ὁ Διευθύνων τὴν ἐπιχείρησιν τῆς ἐκδόσεως.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ. Α', φ. 172, 30.6.1931. Νόμος 5060 Περί τύπου, ...

Παλινόρθωση και δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1935–1941)

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ

Μετά την καταστολή του κινήματος των βενιζελικών αξιωματικών της 1ης Μαρτίου 1935, η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Π. Τσαλδάρη εκδίδει, την 1η Απριλίου 1935, τέσσερις Συντακτικές Πράξεις, η πρώτη εκ των οποίων καταργεί τη Γερουσία, διαλύει τη Βουλή του 1933 και προκηρύσσει εκλογές εντός διμήνου για την ανάδειξη συντακτικής συνέλευσης (η κυβέρνηση αυτή εκδίδει, εν συνόλω, 46 Συντακτικές Πράξεις).

Με την έκδοση των Συντακτικών Πράξεων της 1ης Απριλίου 1935 επέρχεται θραύση του συνταγματικού πλαισίου της Δεύτερης Ελληνικής Δημοκρατίας και γεννάται ένα νέο πολίτευμα. Το πολίτευμα αυτό θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί μεικτό, διότι συνυπάρχουν στοιχεία τόσο δημοκρατικά (η κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη απολαμβάνει της εμπιστοσύνης μιας Βουλής που προέρχεται από εκλογές) όσο και αυταρχικά (οικειοποίηση συντακτικής εξουσίας από την κυβέρνηση με την έκδοση Συντακτικών Πράξεων).

Στις εκλογές, που διεξάγονται με πλειοψηφικό σύστημα σε ευρείες περιφέρειες την 9η Ιουνίου 1935, και αφού στο μεταξύ έχει αρθεί από τις 14 Μαΐου ο νόμος περί καταστάσεως πολιορκίας, δεν λαμβάνουν μέρος τα βενιζελογενή κόμματα. Έτσι, η Ε' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων (όπως ονομάζεται η συντακτική αυτή Βουλή) έχει μονομερή σύνθεση.

Η Ε' Εθνική Συνέλευση, που συνέρχεται την 1η Ιουλίου 1935, αφού με Ψήφισμά της (από 11 Ιουλίου 1935) κυρώνει όλες τις Συντακτικές Πράξεις και τους άλλους κανόνες δικαίου που έχουν εκδοθεί από την 1η Απριλίου 1935 και μετά με ευθύνη του Υπουργικού Συμβουλίου, αποφασίζει ότι μέχρι τη 15η Νοεμβρίου 1935 θα διεξαχθεί δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος και διακόπτει τις εργασίες της μέχρι την 10η Οκτωβρίου 1935. Με άλλα της Ψηφίσματα, η Ε' Εθνική Συνέλευση οργανώνει τη νομοπαραγωγική διαδικασία και προβλέπει ότι το Σύνταγμα του 1927 εξακολουθεί να ισχύει στο μέτρο που δεν είναι αντίθετο στους κανόνες δικαίου που έχουν εκδοθεί από 1ης Απριλίου και εφεξής.

Με τις εκλογές του Ιουνίου του 1935 γίνεται νέα θραύση του συνταγματικού πλαισίου. Παύουν να υπάρχουν τα αυταρχικά στοιχεία του προηγούμενου πολιτεύ-

ματος, αφού μεσολαβεί έκφραση της ελεύθερης βούλησης του εκλογικού σώματος. Το νέο πολίτευμα της Ε' Εθνικής Συνέλευσης είναι πλέον δημοκρατικό, με αιρετό αρχηγό κράτους (δεν είναι όμως συνέχεια της Δεύτερης Δημοκρατίας, αφού έχουν καταργηθεί καθοριστικά όργανα της τελευταίας, όπως η Γερουσία), κοινοβουλευτικό (αφού δεν έχει καταργηθεί το άρθρο 89 του Συντάγματος του 1927, που ορίζει ότι η Κυβέρνηση οφείλει να απολαύει της εμπιστοσύνης της Βουλής) και από τη φύση του μεταβατικό, αφού είναι πολίτευμα μιας συντακτικής συνέλευσης, σκοπός της οποίας είναι η σύνταξη ενός νέου Συντάγματος με ενδεχόμενη αλλαγή της πολιτειακής μορφής μέσω του δημοψηφίσματος.

Την ημέρα επανάληψης των εργασιών (10 Οκτωβρίου 1935) ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Γ. Κονδύλης εξαναγκάζει σε παραίτηση τον Πρωθυπουργό Π. Τσαλδάρη, αναλαμβάνει την πρωθυπουργία και αποσπά από την Εθνική Συνέλευση Ψήφισμα, με το οποίο:

- α) καταργείται το πολίτευμα της αβασιλευτής δημοκρατίας,
- β) επαναφέρεται προσωρινά σε ισχύ το Σύνταγμα του 1911 και
- γ) εξουσιοδοτείται ο Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου να ασκεί τη βασιλική εξουσία μέχρι το δημοψήφισμα.

Το Ψήφισμα αυτό δεν δημιουργεί πρόβλημα από άποψη συνταγματικού δικαίου, αφού προέρχεται από συντακτική συνέλευση η οποία έχει απεριόριστη εξουσία. Η έκδοση, όμως, Συντακτικών Πράξεων από την κυβέρνηση Γ. Κονδύλη, από την επόμενη ήδη ημέρα 11 Οκτωβρίου 1935, συνιστά χωρίς αμφιβολία νέα θραύση του συνταγματικού πλαισίου (αφού η Συνέλευση δεν είχε παραχωρήσει στην κυβέρνηση την αρμοδιότητα έκδοσης συντακτικών πράξεων) και χαρακτηρίζει το νέο πολίτευμα ως αυταρχικό.

Η δικτατορία του Γ. Κονδύλη διαρκεί μέχρι τις 30 Νοεμβρίου 1935. Στη διάρκεια αυτών των ημερών η κυβέρνηση εκδίδει δεκατρείς συνολικά Συντακτικές Πράξεις (έμεινε στην πολιτική μας ιστορία με τον σκωπτικό χαρακτηρισμό «Κοσμογονία») και διενεργεί, στις 3 Νοεμβρίου 1935, δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Και μόνον τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος (υπέρ της βασιλευμένης: 97,87%, υπέρ της αβασιλευτής: 2,13%) αρκούν για να καταδείξουν τις προ-

*Ο Γεώργιος Κονδύλης
(Προσός Ενρυντανίας 1878–Αθήνα 1936).*

βληματικές συνθήκες υπό τις οποίες εκφράζεται το εκλογικό σώμα.

Μετά το δημοψήφισμα, ο Γεώργιος Β΄ επανέρχεται στην Ελλάδα στις 25 Νοεμβρίου 1935 και αναλαμβάνει τα καθήκοντά του, όπως αυτά ορίζονται από το Σύνταγμα του 1911. Πέντε ημέρες αργότερα αποπέμπει από την πρωθυπουργία τον Γ. Κονδύλη. Έτσι λήγει το αυταρχικό καθεστώς και αρχίζει ένα νέο πολίτευμα, που μπορεί να αποκληθεί «βασιλευομένη δημοκρατία της παλινόρθωσης». Το πολίτευμα αυτό οφείλει τον δημοκρατικό του χαρακτήρα τόσο στην εφαρμογή του Συντάγματος του 1911 όσο και στις δύο εκφράσεις της λαϊκής βούλησης: το δημοψήφισμα του Νοεμβρίου 1935 και τις εκλογές του Ιανουαρίου 1936.

Συνεπώς, σε αυτό το εκπληκτικό, από συνταγματική άποψη, έτος 1935 ισχύουν διαδοχικά στην Ελλάδα πέντε (!) διαφορετικά πολιτεύματα: η Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία, το μεικτό πολίτευμα της κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη, το δημοκρατικό πολίτευμα της Ε΄ Εθνικής Συνέλευσης, η αυταρχική διακυβέρνηση του Γ. Κονδύλη και η βασιλευομένη δημοκρατία της παλινόρθωσης.

Πράγματι, ο Γεώργιος Β΄, σε μια κίνηση πολιτικής οξυδέρκειας, αφού διορίζει στην πρωθυπουργία τον καθηγητή της Νομικής Σχολής Κ. Δεμερτζή, διαλύει την Ε΄ Εθνική Συνέλευση και προκηρύσσει εκλογές για Αναθεωρητική Βουλή, στις 26 Ιανουαρίου 1936. Η κίνηση αυτή είναι σωστή, αφού δεν είναι δυνατόν να γίνει ένα νέο ξεκίνημα με μία Βουλή στην οποία δεν εκπροσωπείται μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού.

Από συνταγματική σκοπιά, ο Βασιλεύς, ως αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας, δεν μπορεί στα δημοκρατικά πολιτεύματα να διαλύσει μια συντακτική συνέλευση, αφού αυτή είναι εξ ορισμού κυρίαρχη. Δεδομένου όμως ότι έχει προηγηθεί θραύση του συνταγματικού πλαισίου και έναρξη νέου πολιτεύματος, η Συνέλευση έχει απωλέσει τον συντακτικό της χαρακτήρα. Έτσι, η πρωτοβουλία του Γεωργίου Β΄ δεν μπορεί να θεωρηθεί προβληματική, ιδίως όταν συνυπολογισθεί και η εξαιρετικά ταραγμένη πολιτική ζωή της περιόδου. Από την άλλη μεριά, η Βουλή που θα εκλεγεί δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι κατά νομική ακριβολογία Αναθεωρητική, αφού δεν έχουν τηρηθεί οι προβλεπόμενες από το άρθρο 108 του Συντάγματος του 1911 προϋποθέσεις.

Οι εκλογές του 1936 για την ανάδειξη της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής λαμβάνουν χώρα με το αναλογικό σύστημα του 1932. Ο λόγος επιλογής του αναλογικού συστήματος είναι η προσπάθεια να κατευνασθούν τα πολιτικά πάθη, που έχουν οξυνθεί σε όλη την προηγούμενη περίοδο, και να γίνει εφικτή μία –κατά το μέτρο της εκλογικής τους δύναμης– εκπροσώπηση όλων των πολιτικών δυνάμεων στη νέα Βουλή.

Τα αποτελέσματα της εκλογικής αυτής αναμέτρησης δεν επιτρέπουν την ανάδειξη κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Με μυστική συμφωνία του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Παλλαϊκού Μετώπου, δηλαδή του Κ.Κ.Ε. (Σύμφωνο Σοφούλη–Σκλάβαινα), καθίσταται εφικτή η εκλογή Προέδρου της Βουλής. Όμως, το πολιτικό κλίμα της εποχής δεν επιτρέπει ούτε καν την ιδέα συμμετοχής των κομμουνιστών στην κυβέρνηση. Έτσι, παραμένει στην πρωθυπουργία ο «υπηρεσιακός» πρωθυπουργός Κ. Δεμερτζής. Μετά τον θάνατο του τελευταίου, ο Γεώργιος Β΄ διορίζει πρωθυπουργό τον Ιω. Μεταξά, αρχηγό ενός μικρού κόμματος της Βουλής με αντικοινοβουλευτικές απόψεις, ο οποίος έχει ήδη διατελέσει διαδοχικά Υπουργός Στρατιωτικών και Αντιπρόεδρος στην κυβέρνηση Κ. Δεμερτζή. Ο Ιω. Μεταξάς λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή (27 Απριλίου 1936).

Την 4η Αυγούστου 1936 εκδίδονται δύο βασιλικά διατάγματα. Με το πρώτο

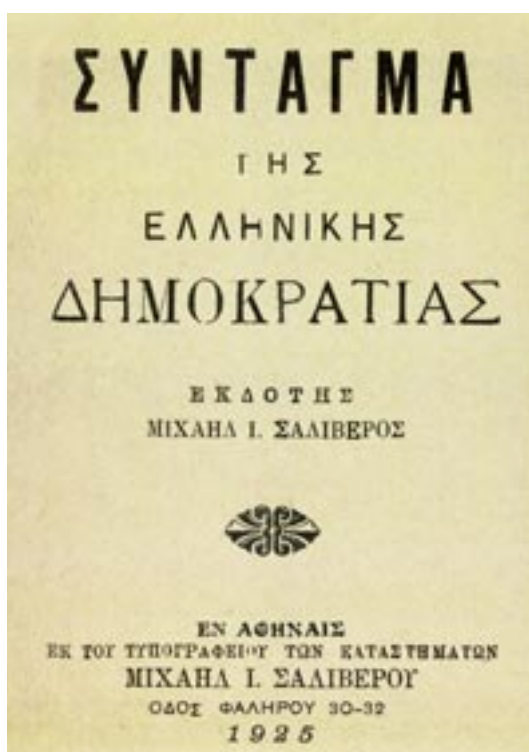

Ιωάννης Μεταξάς (1871–1941).

αναστέλλεται η ισχύς των συνταγματικών διατάξεων που προστατεύουν τις βασικότερες ατομικές ελευθερίες (το διάταγμα είναι, όμως, αντισυνταγματικό, αφού στηρίζεται στην ΚΔ΄ Συντακτική Πράξη του 1935, η οποία έχει πάψει να ισχύει μετά την επαναφορά του Συντάγματος του 1911) και με το δεύτερο διαλύεται η Γ΄ Αναθεωρητική Βουλή, χωρίς όμως να προκηρύσσονται εκλογές για νέα Αναθεωρητική Βουλή εντός των συνταγματικών προθεσμιών.

Πρόκειται για νέα θραύση του συνταγματικού πλαισίου, άρα για ένα νέο πολίτευμα, αναμφισβήτητα αυταρχικό. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου του Ιω. Μεταξά παραμένει στην εξουσία μέχρι την κατάρρευση του μετώπου και την κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα, τον Απρίλιο του 1941.

145

140. Στέφανος Αλμαλιώτης
(Κωνσταντινούπολη 1910–1987)
Αλέξανδρος Παπαναστασίου (Τρίπολη
1876–Αθήνα 1939)
Λάδι σε μουσαμά, 67x47 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Πολιτικός επιστήμονας και ιδρυτής της Δημοκρατικής Ένωσης, υπουργός σε πολλές κυβερνήσεις και πρωθυπουργός το 1924, οπότε και εγκαθίδρυσε το καθεστώς της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Στις 26.05.1932 σχηματίζει κυβέρνηση η οποία παραιτείται στις 3.6.1932 κατόπιν διαφωνίας με το κόμμα Φιλελευθέρων.

141. Ρέα
Αλέξανδρος Ζαΐμης (Αθήνα 1855–1936),
Πρόεδρος Βουλής 1895–1897,
Πρόεδρος Δημοκρατίας 1929–1935
Λάδι σε μουσαμά, 64x53 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

142. Ψήφισμα της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως περί εκπτώσεως της Δυναστείας και Ανακηρύξεως της Δημοκρατίας, εν Αθήναις τη 25 Μαρτίου 1924, *Εφημερίς των Συνζητήσεων*, τ. Α', σσ. 605, 607
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Με το ψήφισμα αυτό ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου εισηγήθηκε τη διενέργεια δημοψηφίσματος, το οποίο διεξήχθη στις 13 Απριλίου καταλήγοντας σε νίκη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.

143. Επιστολή του Αλ. Παπαναστασίου «Προς τον κ. Πρόεδρον της Συνελεύσεως» (Δ' εν Αθήναις Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις: Η επί της ψηφίσεως του Συντάγματος Τριακονταμελής Επιτροπή), 11.9.1925
Χειρόγραφο, 22x34 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

144. Η τελετή του αγιασμού κατά την εναρκτήρια συνεδρίαση της Δ' Εθνοσυνελεύσεως, λίγο πριν ο Ν. Πλαστήρας παραδώσει την εξουσία (3.1.1924)
Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,
τ. ΙΕ', 1978, σ. 279

145. *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας*, εκδ. Μ. Ι. Σαλίβερος, 1925
Βιβλιοθήκη της Βουλής

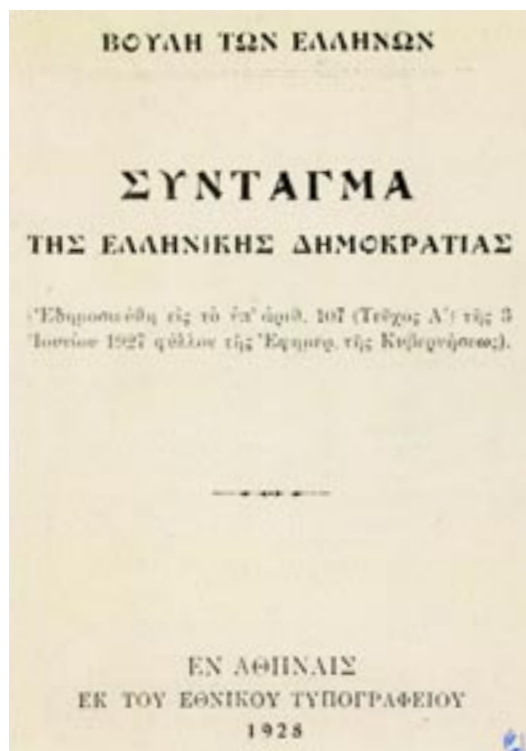
146. *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1928
Βιβλιοθήκη της Βουλής

147. Πρωτόκολλον Ορκωμοσίας του
Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας
Παύλου Κουντουριώτου (5.6.1929)
Περγαμινή, 50x40 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο Παύλος Κουντουριώτης διετέλεσε προσωρινός Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας το 1924–1929 και εκλέχθηκε τακτικός Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας το 1929. Λίγους μήνες αργότερα παρατήθηκε για λόγους υγείας.

148. Ο ναύαρχος Π. Κουντουριώτης
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,
τ. ΙΕ', 1978, σ. 307

149. Νικόλαος Νικολαΐδης (Αθήνα
1902–1985)
Παναγής Τσαλδάρης, (Καμάρι Κορινθίας
1868–Αθήνα 1936), πρωθυπουργός

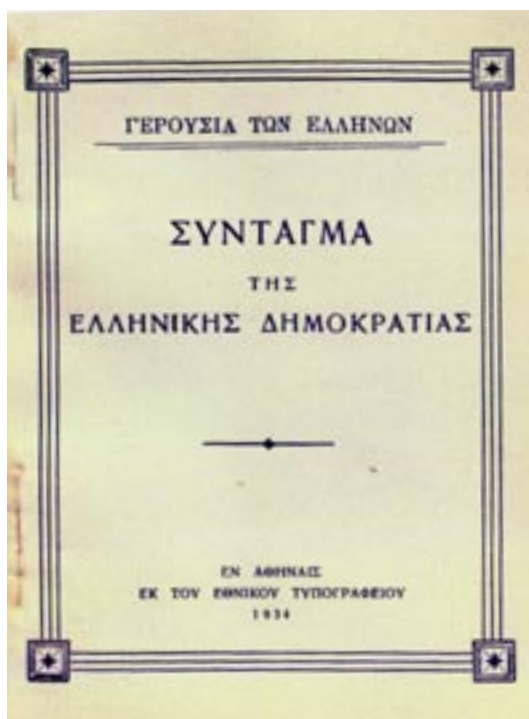

146

Λάδι σε μουσαμά, 67x47 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Πολιτικός και νομικός, ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και δύο φορές πρωθυπουργός (1932–33 και 1933–1935).

150. Ηλίας Φέρτης
(Λαμία 1906–1987),
Γεώργιος Κονδύλης (Προυσός
Ευρυτανίας 1878–Αθήνα 1936)
Λάδι σε μουσαμά, 67x47 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

152

Στρατιωτικός και πολιτικός, αντιβασιλέας το 1935. Το όνομά του συνδέεται με την εγκαθίδρυση της Αβασιλευτής Δημοκρατίας το 1924 αλλά και με την επαναφορά της βασιλείας το 1935 μετά την καταστολή του βενιζελικού κινήματος.

151. Διατάγματα περί παροχής εις τας γυναίκας δικαιώματος ψήφου κατά τας δημοτικές και κοινοτικές εκλογάς, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', φ. 40, 5.2.1930

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το πρώτο αυτό Διάταγμα που υπογράφηκε στις 30.1.1930 για τη δημοτική ψήφο των γυναικών δικαίωσε τους αγώνες των φεμινιστριών, που ξεκίνησαν δειλά το 1887, και έ-

δωσε νέα ώθηση στον γυναικείο αγώνα για χειραφέτηση.

152. Γερουσία των Ελλήνων, *Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1934
Βιβλιοθήκη της Βουλής

153. *Το Σύνταγμα του 1911 ως ετροποποιήθη υπό των από της 10 Οκτωβρίου 1935. Ο κανονισμός της Βουλής ως ισχύει μετά το Σύνταγμα του 1911*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1936
Βιβλιοθήκη της Βουλής

154. Γεώργιος Γουναρόπουλος (Σωζόπολη Βουλγαρίας 1889–Αθήνα 1977)

Η Παναγιά Μαζί του/Νίκη/Λευτεριά
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Το Έπος του '40. Λαϊκή Εικονογραφία*, ΙΕΕΕ, Αθήνα, 1987, σ. 45

155. Διάγγελμα της Α.Μ. του Βασιλέως προς τον Ελληνικόν Λαόν, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', φ. 1, 1.1.1936
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το διάγγελμα του Γεωργίου Β' για το νέο έτος μετά την επάνοδό του στις 25.11.1935.

156. *Ι. Μεταξάς* (Ιθάκη 1871–Αθήνα 1941)

157

Φωτογραφία από το αρχείο Ι. Μεταξά
20x27 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στρατιωτικός και πολιτικός, πρωθυπουργός και ηγέτης του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου (1936–1941). Το όνομά του έχει συνδεθεί με το «Όχι» της 28ης Οκτωβρίου 1940.

157. Σκηνή απο διαδήλωση του λαού της Αθήνας το πρωί της 28.10.1940 μετά την ανακοίνωση της απόρριψης του

ιταλικού τηλεσιγράφου από τον Ιωάννη Μεταξά

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', 1978, σ. 418

158. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', φ. 103, 6.4.1941

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Διάγγελμα του Γεωργίου Β' σχετικά με τη γερμανική εισβολή.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἔν. Ἀθήναις τῆς 17 Ἀπριλίου 1941

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀριθμὸς 4611

ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ Α.Μ. ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΑΟΝ,

Ἕλληνας.

Νίος ἔχθρῶς προσέβαλε σήμερον τὴν πατρίδα τὴν τιμὴν τῆς Πατρίδος μας. Χωρὶς καμμίαν προειδοποίησιν, τὴν ἰδίαν σφεγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπέδεδετο ἀπὸ τὴν Γερμανικὴν Κυβέρνησιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐν Ἑγγύρῳ ἀνεγγέλλον ἀπὸ τῆς ἐσχιστῆς τῆς γερμανικῆς στρατιᾶς ἐπιτίθενται τὰ σύνορά μας.

Ὁ ἕρωδός μας στρατός, φρουρός ἀσώφητος τοῦ ἱεροῦ μας ἔδαφους, τὸ προστατίζει ἤδη διὰ τοῦ αἵματός του.

Ἕλληνας.

Ὁ Ἕλληνας λαός, ὁ ὅσιος ἀπέδειξεν ἤδη εἰς τὸν πόλεμον ὅτι θέτει ἐπὶ τῶν ἄλλο τὴν Τιμὴν, θὰ τὴν ἀπερασπίσῃ καὶ ἔνσει τοῦ νέου ἔχθρου μέχρις ἐσχάτων. Ἡ Ἑλλάς, ἡ τίσιον μοῖρὰ, τὴν ὁποίαν προσέβαλε σήμερον μίᾳ ἀσώφῃ αὐτοκρατορίᾳ, εἶναι καὶ τὴν ἰδίαν τῶν ἰσχυρῶν ἐθνῶν ὡστε νὰ μὴ δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς κανένα νὰ τὴν ἄλῃ.

Ὁ ἀγὼν μας θὰ εἶναι πολυῶς, τραχὺ, ἀμετακτά. Δὲν θὰ ἐκφοδίσωμεν πρὸ οὐδενὸς πόνου, δὲν θὰ σταματήσωμεν πρὸ οὐδενὸς θανάτου. Ἀλλ' ἡ Νίσις μᾶς ἀναμένει εἰς τὸ τέλος τοῦ δρόμου μας διὰ νὰ στεφανώσῃ μίαν ἀσώφην καὶ ἀσπαστὴν φρονίαν τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὸ πλεονὸν μας ἴσχυεται, πανίσχυροι σήμερον, ἡ Βερσιτικὴ Αὐτοκρατορία μὲ τὴν ἀσπαστὴν ἑλληνικὴν τῆς καὶ οἱ Ἡνωμένοι Πολεμῆται τῆς Ἀμερικής μὲ τοὺς ἀνεξάντλητους πόρους των. Εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης ἀρπάζομεθα ἀγρόναι πρὸς ἀγρόναι, μὲ τοὺς ἀδελφούς μας Νοτιοσλαβούς, οἱ ὅσιον γένουν καὶ αὐτοὶ μαζί μας τὸ αἷμα των διὰ τὴν σωτηρίαν ἀσπαστῆς τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς ἀσπαστῆς.

Θὰ νικήσωμεν! Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν εὐλογίαν τῆς Πανογίας θὰ νικήσωμεν! Ἡ ἱστορία τῶν ἔθνων θὰ γράψῃ ἀσώφην μίαν φρονίαν ὅτι ἡ χώρα τὴν ὁποίαν λαμπρόναι ὁ Μαρμάρων καὶ ἡ Σαλαμὶς δὲν ἐποκέπτε, δὲν κἀπτεται, δὲν παραδίδεται.

Ὅσον μαζί, Ἕλληνας, ἀδελφοί, γυναῖκες, παιδιὰ, ἐφόσεται τὸ ἀσπαστὴν σας, σφίξτε τοὺς γράνους σας καὶ σταθίτε εἰς τὸ πλεονὸν Μοῦ, προσηκαστῆς τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδος, τῆς χθρονῆς, τῆς σημερινῆς καὶ τῆς ἀσπαστῆς, ἀντάξιοι τῶν προγόνων σας, παραδείγματα εἰς τοὺς ἐπὶ τοὺς σας, πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας τῆς βλαβερῆς ἀπὸ τὰ κἀσπαστῆ τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά.

Ἐμπερός, τίσιον τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν ἕπὸ πάντων ἀγῶνα!

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β

Ἐν τῶν Ἀσπαστῶν Ἀθῶναις,
τῆς 17 Ἀπριλίου 1941

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

ΚΑΤΟΧΗ
(1941–1944)

ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
(1944–1967)

Τα τρία καθεστώτα της περιόδου της Κατοχής (1941–1944)

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941–1944) ισχύουν ταυτόχρονα τρία διαφορετικά καθεστώτα: οι κατοχικές κυβερνήσεις, οι ελεύθερες κυβερνήσεις του εξωτερικού και η *de facto* κυβέρνηση της Ελεύθερης Ελλάδας.

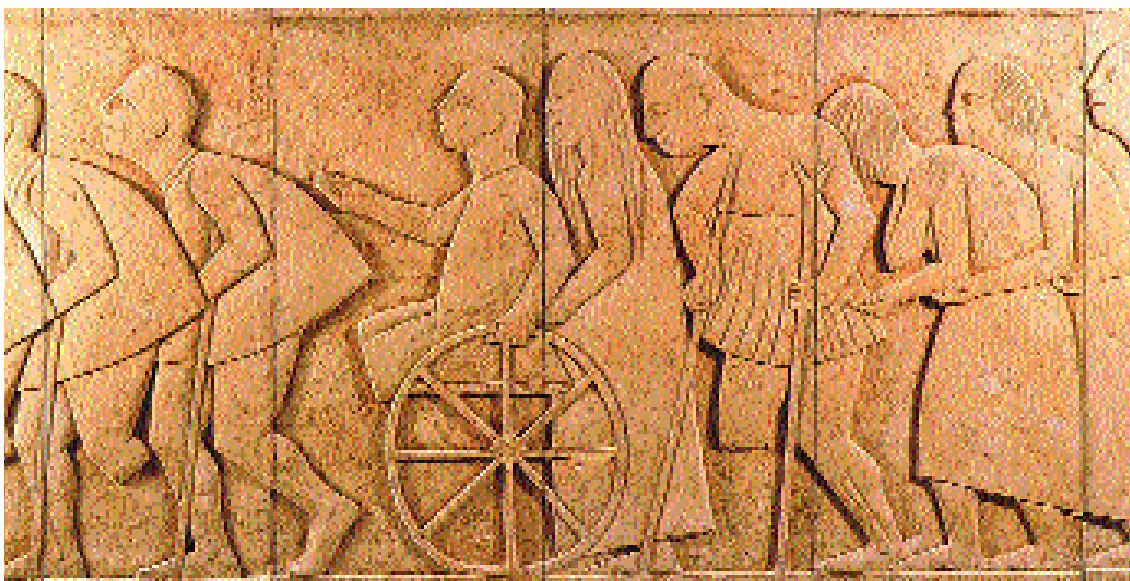
Στην κατεχόμενη Ελλάδα, οι κατοχικές δυνάμεις δεν ασκούν οι ίδιες απευθείας την πολιτική εξουσία. Αυτή ασκείται από ελληνικές κυβερνήσεις, των οποίων όμως η ισχύς πηγάζει από το *jus occupationis*, δηλαδή από τις δυνάμεις κατοχής (τα δικαστήρια, κατά την περίοδο της Κατοχής, χαρακτηρίζουν ως *de facto* τις κυβερνήσεις αυτές – ΣτΕ 97/1942, ΑΠ 68/1944). Από συνταγματική άποψη, ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το κράτος μετονομάζεται σε «Ελληνική Πολιτεία», κάτι που σαφώς υπονοεί αβασίλευτη μορφή πολιτεύματος, ενώ αίρεται και η διάκριση μεταξύ συντακτικής και συντεταγμένης εξουσίας: αμφότερες, πλέον, θα ασκούνται από την κυβέρνηση.

Ο Βασιλεύς Γεώργιος Β΄, το υπουργικό συμβούλιο και άλλοι ανώτατοι αξιωματούχοι καταφεύγουν στο εξωτερικό, όπου και παραμένουν μέχρι την απελευθέρωση. Οι ελεύθερες κυβερνήσεις του εξωτερικού (διαδοχικά τρεις, με πρωθυπουργούς τους Εμ. Τσουδερό, Σ. Βενιζέλο και Γ. Παπανδρέου) θεωρούνται ως νόμιμη συνέχεια των προκατοχικών κυβερνήσεων, αναγνωρίζονται ως τέτοιες από τις ξένες κυβερνήσεις (εκτός, βέβαια, εκείνων των δυνάμεων του Άξονα) αλλά, όπως είναι φυσικό, δεν ασκούν πραγματική εξουσία επί του ελληνικού εδάφους. Με την από 4 Φεβρουαρίου 1942 Συντακτική Πράξη της κυβέρνησης Εμ. Τσουδερού ακυρώνεται το βασιλικό διάταγμα της 4ης Αυγούστου 1936 για την αναστολή άρθρων του Συντάγματος και έτσι επέρχεται, σε τυπικό και συμβολικό βέβαια επίπεδο, η ρήξη των κυβερνήσεων αυτών με το αυταρχικό καθεστώς του Ιω. Μεταξά.

Την άνοιξη του 1944 οι κατοχικές δυνάμεις δεν ασκούν πλέον εξουσία επί ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής υπαίθρου. Η εξουσία εκεί ασκείται –ουσιαστικά και πραγματικά– από τις αντιστασιακές οργανώσεις. Στις 12 Μαρτίου 1944 αποφασίζεται η δημιουργία μιας οργανωμένης πολιτικής εξουσίας, και έτσι ιδρύεται η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α.), η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η εκτελεστική εξουσία του πολιτικού αυτού μορφώματος.

*Τα τρία
καθεστώτα
της περιόδου
της Κατοχής
(1941-1944)*

Στη συνέχεια συγκροτείται το Εθνικό Συμβούλιο, που συνέρχεται στους Κορυσχάδες Ευρυτανίας τον Μάιο του 1944 και αποτελεί, τρόπον τινά, το νομοθετικό όργανο. Η Π.Ε.Ε.Α. και το Εθνικό Συμβούλιο εμφανίζονται ως η νόμιμη συνέχεια του ελληνικού κράτους πριν από τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι βουλευτές της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής του 1936 θεωρούνται αυτοδικαίως και μέλη του Εθνικού Συμβουλίου (άρθρο 19 της Πράξης 6 της Π.Ε.Ε.Α.). Και τα δύο όργανα αυτοδιαλύονται στις 5 Νοεμβρίου 1944, μετά, δηλαδή, την απελευθέρωση και την άφιξη στην Ελλάδα της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου. Από νομική σκοπιά, η Π.Ε.Ε.Α. μπορεί να χαρακτηρισθεί ως *de facto* κυβέρνηση.

Κατοχή. Λεπτομέρεια από το έργο του Χρ. Καπράλου «Το Μνημείο της Μάχης της Πίνδου». Περιτύλλιο της Βουλής των Ελλήνων.

Μεταπολεμική Βασιλευόμενη Δημοκρατία (1944–1967)

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ

I. ΟΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

Στις 18 Οκτωβρίου 1944 υψώνεται και πάλι η ελληνική σημαία στην Ακρόπολη. Η ημερομηνία αυτή αποτελεί συμβολικά την αρχή της μεταπολεμικής ιστορίας της Ελλάδας. Στην Αθήνα έρχεται και εγκαθίσταται η ελληνική κυβέρνηση υπό τον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου, κυβέρνηση εθνικής ενότητας με εκπροσώπους όλων των πολιτικών τάσεων (συμπεριλαμβανομένων και των αντιστασιακών οργανώσεων της Αριστεράς), που έχει σχηματισθεί ήδη από τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Ο Βασιλεύς Γεώργιος Β΄ παραμένει στο εξωτερικό, όπως έχει ο ίδιος εμμέσως δεσμευθεί από τον Νοέμβριο του 1943, και όπως σαφώς έχει αποφασισθεί από τη διάσκεψη του Λιβάνου τον Μάιο του 1944, ενώ καθήκοντα Αντιβασιλέως αναλαμβάνει, από 1ης Ιανουαρίου 1945, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Δαμασκηνός.

Οι κυβερνήσεις της απελευθέρωσης, μέχρι και τις εκλογές του 1946, ασκούν *de facto* εξουσία. Δεν έχουν τυπική δημοκρατική νομιμοποίηση, αφού δεν έχουν προκύψει με εκλογές, αλλά διαθέτουν ιστορική νομιμοποίηση, αφού εκπροσωπούν ουσιαστικά τη συνέχεια του ελληνικού δημοκρατικού κράτους, μετά τη μεγάλη παρένθεση της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και των κυβερνήσεων κατοχής.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας (13/1945, 370/1946) έκρινε ότι οι κυβερνήσεις αυτές δεν είναι επαναστατικές αλλά νόμιμες και συνταγματικές, αφού διορίζονται από το κατά το Σύνταγμα (του 1911) αρμόδιο όργανο και ορκίζονται πίστη και υπακοή στο Σύνταγμα. Αυτή η νομολογιακή θέση έχει ως λογική συνέπεια, όπως δεν παραλείπει να τονίσει το δικαστήριο, ότι οι αρμοδιότητες των κυβερνήσεων αυτών είναι οι οριζόμενες από το Σύνταγμα, τις οποίες μπορούν να αγνοήσουν μόνον «όταν τούτο είναι απαραίτητως και επιτακτικώς αναγκαίον και αναπόφευκτον» για την αντιμετώπιση εξαιρετικών περιστάσεων. Τη νομολογία αυτή φροντίζουν οι κυβερνήσεις της εποχής να παρακάμψουν με την έκδοση της 92/1946 Συντακτικής Πράξης, κατά την οποία απαγορεύεται στα δικαστήρια ο έλεγχος των Συντακτικών Πράξεων.

Λίγο καιρό μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα της πρώτης κυβέρνησης της απελευθέρωσης ξεσπάει η κρίση του Δεκεμβρίου 1944 (Δεκεμβριανά). Η κρίση αυτή τελειώνει με τη Συμφωνία της Βάρκιζας, η οποία κυρώνεται με τη Συντακτική Πράξη 23, που δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* στις 23 Μαρτίου 1945 (ΦΕΚ Α' 68).

Το άρθρο 9 της Συντακτικής αυτής Πράξης προβλέπει ότι εντός του 1945 θα γίνει δημοψήφισμα «το οποίον θα τερματίσει οριστικώς το πολιτειακόν ζήτημα», εν συνεχεία δε, θα γίνουν εκλογές Συντακτικής Συνέλευσης.

Καμία από τις προβλέψεις του άρθρου αυτού (είτε χρονολογική είτε ουσιαστική) δεν τηρείται στην πραγματικότητα. Προηγούνται οι εκλογές, που γίνονται τον Μάρτιο του 1946 (και όχι εντός του 1945), για τη συγκρότηση Αναθεωρητικής (και όχι Συντακτικής) Βουλής, και ακολουθεί το δημοψήφισμα (1η Σεπτεμβρίου 1946) με αντικείμενο την επάνοδο ή μη του Γεωργίου Β' από το εξωτερικό και όχι την άμεση από τον λαό επιλογή πολιτεύματος. Πάντως, ο Πρωθυπουργός Π. Τσαλδάρης δηλώνει στη Βουλή, στις 22 Ιουνίου 1946, ότι τυχόν αρνητικό για την επάνοδο του Γεωργίου Β' αποτέλεσμα θα «έχει την ευρύτεραν έννοιαν της δημιουργίας πολιτειακής κρίσεως». Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος είναι 68,40% υπέρ της επανόδου. Τον Γεώργιο Β', που επανέρχεται στην Ελλάδα στις 28 Σεπτεμβρίου 1946, θα διαδεχθεί ο αδελφός του Παύλος την 1η Απριλίου 1947, και τον τελευταίο ο υιός του Κωνσταντίνος Β' στις 6 Μαρτίου 1964.

II. ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΨΗΦΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1952

Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή, που προκύπτει από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 εκδίδει, λίγες ημέρες μετά την έναρξη της Συνόδου (11 Ιουνίου 1946), το Β' Ψήφισμα για την οργάνωση των εργασιών της κατά την αναθεωρητική διαδικασία. Αποφασίζεται η συγκρότηση 40μελούς Επιτροπής, με αναλογική εκπροσώπηση των κομμάτων που εκπροσωπούνται στη Βουλή, για την εκπόνηση ενός Σχεδίου Συντάγματος. Στη συνέχεια, η Ολομέλεια της Βουλής θα συζητήσει και θα ψηφίσει κάθε άρθρο ξεχωριστά, σε μία ψηφοφορία («άπαξ»).

Σε αντίθεση, όμως, με την πρακτική που ακολουθείται συνήθως στη χώρα μας, η Επιτροπή αυτή δεν εργάζεται με βάση ένα συγκεκριμένο προϋπάρχον κείμενο (είτε ένα προηγούμενο Σύνταγμα είτε κάποιο κυβερνητικό ή άλλο σχέδιο) αλλά με βάση τις εισηγήσεις των μελών της για συγκεκριμένα ζητήματα. Η Επιτροπή του Β'

Ψηφίσματος, μετά από δύο έτη εργασιών, καταθέτει στη Βουλή στις 15 Ιουνίου 1948 ένα πλήρες Σχέδιο Συντάγματος.

Το –εκτενές– Σχέδιο Συντάγματος του 1948, αποτελούμενο από 145 άρθρα, στηρίζεται κυρίως στις διατάξεις του Συντάγματος του 1911 και δευτερευόντως σε εκείνες του Συντάγματος του 1927, ενώ περιέχει και πρωτότυπες διατάξεις οι οποίες ανευρίσκονται και σε μεταγενέστερα ελληνικά συνταγματικά κείμενα, όπως π.χ. η λειτουργία της Βουλής σε Τμήματα Συνόδου και σε Τμήμα Διακοπών, η εφαρμογή του εκλογικού νόμου στις μεθεπόμενες εκλογές, το ανώτατο χρονικό όριο προφυλάκισης, η ρητή καθιέρωση της ισότητας των φύλων και η δυνατότητα εθνικοποίησης επιχειρήσεων κοινής ωφελείας. Από την άλλη μεριά, το Σχέδιο περιέχει και διατάξεις που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν δυσκολίες στην αποδοχή τους, όπως είναι η δυνατότητα αναθεώρησης του Συντάγματος από μία μόνον Βουλή ή ακόμη και η άσκηση ελέγχου της Βουλής επί των μη αμιγώς δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων των ανωτάτων δικαστηρίων και δικαστικών συμβουλίων (κατά την άσκηση, δηλαδή, διοικητικών ή πειθαρχικών αρμοδιοτήτων).

Η Ολομέλεια της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής (η ακριβής νομική φύση της οποίας, εάν είναι δηλαδή μόνον κατ' όνομα αναθεωρητική και στην ουσία συντακτική με περιορισμό αρμοδιότητας ως προς τη μορφή του πολιτεύματος ή όχι, έχει απασχολήσει δια μακρών την ελληνική συνταγματική επιστήμη και νομολογία – ΣτΕ 2160/1947) ξεκινά τις συζητήσεις επί του Σχεδίου στις 6 Ιουλίου 1948, χωρίς όμως κάποια ιδιαίτερη σπουδή ή ακόμη και ενδιαφέρον των μελών της. Έτσι, μετά από 12 μήνες, τον Ιούλιο του 1949 έχουν συζητηθεί και ψηφισθεί μόνον οκτώ (!) άρθρα (πρόκειται για τα άρθρα 3 έως 10).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ακόλουθο γεγονός: μόλις μια εβδομάδα μετά την έναρξη των συζητήσεων, η Δ' Αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει, μετά από μια πολύ σύντομη συζήτηση και χωρίς ιδιαίτερη αιτιολογία, να θεωρήσει ως βάση των συζητήσεών της το Σύνταγμα του 1911 και να αντιμετωπίσει τις αντίστοιχες διατάξεις του Σχεδίου του 1948 ως απλές τροπολογίες. Με τον τρόπο αυτό υποβαθμίζεται εξαιρετικά το έργο της Επιτροπής του Β' Ψηφίσματος, ενώ γίνεται σαφής η επιφυλακτικότητα της Βουλής απέναντι στις –έστω και λίγες– καινοτόμες προτάσεις του Σχεδίου Συντάγματος του 1948.

Τον Ιούλιο του 1949, εν όψει του επικείμενου τερματισμού του τετραετούς βίου της, η Δ' Αναθεωρητική Βουλή αποφασίζει να επιταχύνει, κατά το δυνατόν, τη διαδικασία αναθεώρησης, και εκδίδει το ΞΗ' Ψήφισμά της, το οποίο προβλέπει:

- α) να συσταθεί μια νέα, 40μελής και πάλι, Επιτροπή από βουλευτές,
- β) η Επιτροπή αυτή να προτείνει ένα Σχέδιο των «χρηζουσών αναθεωρήσεως»

διατάξεων, χωρίς όμως να περιλαμβάνονται σε αυτές τα άρθρα που έχει ήδη συζητήσει και ψηφίσει η Ολομέλεια της Βουλής,

γ) το Σχέδιο της Επιτροπής να τεθεί προς ψήφιση στο σύνολό του (δηλαδή χωρίς καμία αλλαγή) στην επόμενη Σύνοδο της Βουλής.

Η Επιτροπή του ΞΗ΄ Ψηφίσματος εργάζεται επί πεντάμηνο, περιορίζει σημαντικά τον αριθμό των προς αναθεώρηση διατάξεων (σε σχέση, πάντοτε, με το Σύνταγμα του 1911) και υποβάλει το Σχέδιό της στη Βουλή στις 23 Δεκεμβρίου 1949, ημέρα κατά την οποία η Βουλή διακόπτει, λόγω εορτών, τις εργασίες της. Όμως, η Βουλή αυτή διαλύεται στις αρχές Ιανουαρίου 1950, πριν προλάβει να επαναλάβει τις εργασίες της, και έτσι τόσο το Σχέδιο όσο και η όλη αναθεωρητική διαδικασία δεν έχουν κατάληξη.

Σύμφωνα με τη θεωρία του συνταγματικού δικαίου, μια αναθεωρητική Βουλή μπορεί να διαλυθεί, υπό την προϋπόθεση ότι και η επομένη Βουλή θα είναι αναθεωρητική. Εάν δεν συμβεί αυτό, τότε υπάρχει παρέμβαση του Ανώτατου Άρχοντα (που έχει και ασκεί το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής) στην αναθεωρητική διαδικασία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, η νέα Βουλή, εκείνη δηλαδή που θα προκύψει από τις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950, ούτε χαρακτηρίζεται ως αναθεωρητική ούτε το διάταγμα διάλυσης της Βουλής καλεί τους ψηφοφόρους σε εκλογές για την ανάδειξη αναθεωρητικής Βουλής. Τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο δύσκολα και από το γεγονός ότι κανένα από τα κόμματα που λαμβάνουν μέρος στις εκλογές δεν διατυπώνει, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, κάποια διαμαρτυρία ή ένσταση για αυτό το «οιονεί συνταγματικό πραξικόπημα».

Η συνταγματική αυτή «ανωμαλία» δεν αναιρεί, βέβαια, το γεγονός ότι η αναθεωρητική εκκρεμότητα πρέπει να τελειώσει, και έτσι γίνεται προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα σε πολιτικό–κομματικό, μάλλον, παρά σε θεσμικό επίπεδο.

Μια πρώτη προσπάθεια γίνεται στις 15 Μαΐου 1950, όταν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί συμφωνούν σε ένα πρακτικό που αναγνωρίζει στη Βουλή αναθεωρητική αρμοδιότητα για μία και μόνη συνεδρίαση, ώστε αυτή να ψηφίσει, στο σύνολό του, το Σχέδιο της Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος. Το πρακτικό αυτό, υπό μορφή Ψηφίσματος, δεν κατατίθεται ποτέ στη Βουλή, αφού δεν συγκεντρώνει τον αναγκαίο αριθμό υπογραφών βουλευτών, όπως έχει προφορικά συμφωνηθεί.

Έναν χρόνο αργότερα, στις 28 Ιουλίου 1951, οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων, παρουσία και του Βασιλέως Παύλου, συνυπογράφουν ένα νέο πρακτικό με το οποίο συμφωνούν:

- α) να διαλυθεί η Βουλή του 1950 και να προκηρυχθούν εκλογές, και
- β) να δοθεί στη νέα Βουλή περιορισμένη αναθεωρητική εξουσία ώστε αυτή,

στην πρώτη της Σύνοδο, να επικυρώσει στο σύνολό του ή να απορρίψει το Σχέδιο Συντάγματος της Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος.

Είναι χαρακτηριστικό, για τα πολιτικά ήθη της εποχής, το ακόλουθο απόσπασμα του πρακτικού των πολιτικών αρχηγών: «Αναλαμβάνομεν την υποχρέωσιν ίνα διά των εν τη νέα Βουλή οπαδών ημών επιψηφήσωμεν το υπό της Επιτροπής κ.λ.π.». Οι βουλευτές, με συνταγματικά κατοχυρωμένη ανεξαρτησία λόγου και ψήφου, μετατρέπονται σε «οπαδούς εν τη Βουλή» των πολιτικών αρχηγών και, συντεταγμένα, θα κληθούν να ψηφίσουν το Σχέδιο Συντάγματος.

Και πράγματι, έτσι γίνεται. Η Βουλή που προέρχεται από τις εκλογές της 9ης Σεπτεμβρίου 1951 ψηφίζει το Σχέδιο Συντάγματος στη συνεδρίαση της 21ης Δεκεμβρίου 1951, το δε νέο Σύνταγμα αρχίζει να ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1952, πεντέμισι χρόνια, δηλαδή, μετά τη σύσταση της πρώτης Επιτροπής για την κατάρτισή του και αφού έχουν μεσολαβήσει δύο εκλογικές αναμετρήσεις.

Και της Βουλής του 1951 η νομική φύση δεν είναι απολύτως σαφής. Άλλωστε, η ίδια η Βουλή έχει υπερβεί την όποια αναθεωρητική αρμοδιότητα της έχει προσδώσει το διάταγμα εκλογών αφού, πλέον του κειμένου του Σχεδίου Συντάγματος της Επιτροπής του ΞΗ΄ Ψηφίσματος, ψηφίζει και ορισμένες ερμηνευτικές δηλώσεις, οι οποίες έχουν την ίδια τυπική ισχύ με το Σύνταγμα. Πάντως, το Συμβούλιο της Επικρατείας, σε μιαν επίδειξη συνταγματικού πραγματισμού, αναγνώρισε στη Βουλή του 1951 «έκτακτη αναθεωρητική αρμοδιότητα» (ΣτΕ 1899/1952) για την ψήφιση του Συντάγματος του 1952, το οποίο κατ' ουσίαν αποτελεί αναθεώρηση εκείνου του 1864/1911, κατά νομική όμως ακριβολογία είναι νέο Σύνταγμα.

Υπάρχει, όμως, και άλλο ένα ζήτημα συνταγματικής φύσης το οποίο πρέπει και αυτό επειγόντως να διευθετηθεί. Πρόκειται για την τύχη των Συντακτικών Πράξεων (συνολικά 115, από 11 Νοεμβρίου 1944 έως 9 Απριλίου 1946) και των Ψηφισμάτων (συνολικά 73, από 11 Ιουνίου 1946 έως 14 Οκτωβρίου 1949) που έχουν εκδοθεί και των οποίων δεν έχει λήξει ήδη η ισχύς ή δεν έχουν με κάποιον τρόπο καταργηθεί. Είναι προφανές ότι το περιεχόμενο αρκετών από τους εν λόγω κανόνες δικαίου, ιδίως λόγω της πολιτικής-νομικής πραγματικότητας αλλά και της ιστορικής συγκυρίας κατά τη στιγμή της έκδοσής τους (ανάγκη οργάνωσης και διοίκησης ενός καθημαγμένου από τον πόλεμο και την κατοχή ελληνικού κράτους, εμφύλιος πόλεμος κ.λ.π.) δύσκολα συμβιβάζεται με την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων ενός κατ' αρχάς δημοκρατικού και φιλελεύθερου κράτους δικαίου, όπως αυτό που φιλοδοξεί να εισαγάγει το Σύνταγμα του 1952. Είναι, λοιπόν, οι κανόνες αυτοί κατά περιεχόμενο αντίθετοι προς το Σύνταγμα. Για να αντιμετωπίσει το ζήτημα αυτό, η Βουλή της Β΄ Περιόδου (Βουλή του 1951) εκδίδει στις 29

Απριλίου 1952 ένα Ψήφισμα για την τύχη τους. Κατά το Ψήφισμα αυτό, διατάξεις Συντακτικών Πράξεων και Ψηφισμάτων που έχουν εκδοθεί από 14 Οκτωβρίου 1944 και εφεξής διατηρούν την ισχύ τους, ακόμη και εάν το περιεχόμενό τους είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα, μπορούν όμως να καταργηθούν με απλό νόμο. Δημιουργείται έτσι μια ιδιόμορφη έννομη τάξη στην Ελλάδα, όπου ισχύουν παράλληλα το Σύνταγμα του 1952 και μια σειρά άλλων κανόνων που είναι αντίθετοι προς το Σύνταγμα (και οι οποίοι ονομάστηκαν «παρασύνταγμα»). Είναι και αυτό ένα χαρακτηριστικό δείγμα του κλίματος της εποχής μετά τον εμφύλιο πόλεμο και με τη νέα διεθνή πραγματικότητα (ψυχρός πόλεμος) να επιβάλλει τους κανόνες της και στο εσωτερικό της χώρας.

III. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1952

Το Σύνταγμα του 1952 αποτελείται από 114 άρθρα. Το ακροτελεύτιο άρθρο (το 114: Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων) θα αποτελέσει ένα από τα γνωστότερα πολιτικά συνθήματα στα χρόνια που θα ακολουθήσουν (ένα–ένα–τέσσερα).

Το Σύνταγμα αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό βασισμένο στο Σύνταγμα του 1911, ενώ περιέχει και διατάξεις που έχουν ληφθεί είτε από το Σύνταγμα του 1927 είτε από το Σχέδιο Συντάγματος του 1948. Με αυτά τα στοιχεία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα κλασικό συνταγματικό κείμενο, χωρίς ιδιαίτερη πρωτοτυπία και σε μάλλον συντηρητική κατεύθυνση. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποφεύγεται κάθε αναφορά στα κοινωνικά δικαιώματα (πχ. προστασία εργασίας, οικογένειας, στέγης, επιστήμης κ.λ.π.), και έτσι αγνοούνται οι εξελίξεις του συνταγματικού δικαίου σε διεθνές επίπεδο.

Στο επίπεδο της οργάνωσης της εξουσίας, το Σύνταγμα καθορίζει ρητά τη μορφή του πολιτεύματος ως «βασιλευόμενη δημοκρατία» (άρθρο 21 παρ. 1), ενώ οι οργανωτικές βάσεις του πολιτεύματος είναι το αντιπροσωπευτικό σύστημα (άρθρα 54 επ.), η διάκριση των εξουσιών (άρθρα 22, 27 και 28) καθώς και, κατά το παράδειγμα του Συντάγματος του 1927, το κοινοβουλευτικό σύστημα (άρθρο 78). Οι αρμοδιότητες του Ανώτατου Άρχοντα (του Βασιλέως) δεν διαφέρουν ουσιωδώς από εκείνες που αυτός είχε με το Σύνταγμα του 1911. Σε ό,τι αφορά τη Βουλή, το Σύνταγμα δεν περιλαμβάνει, όπως είχε κάνει το Σχέδιο του 1948, τη δυνατότητα λειτουργίας της σε Τμήματα, προβλέπει όμως τη δυνατότητα έκδοσης νομοθετικών

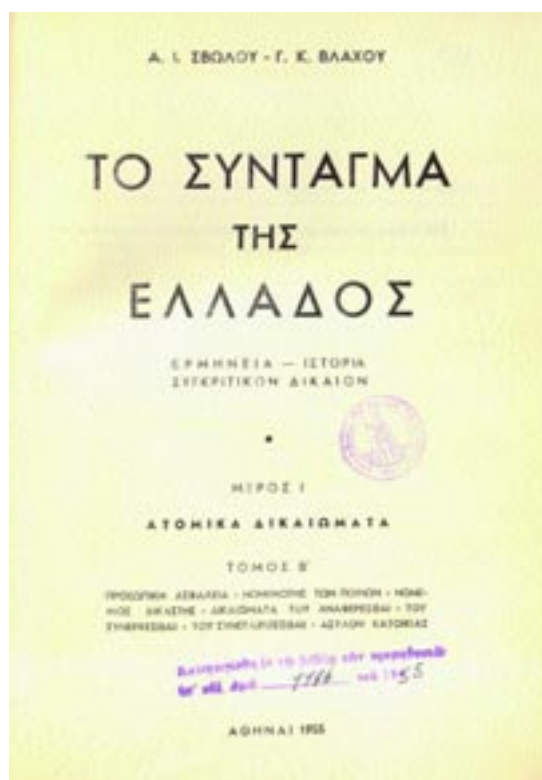
διαταγμάτων κατά τον χρόνο απουσίας της Βουλής ή διακοπής των εργασιών της για τη ρύθμιση εξαιρετικά επειγόντων ζητημάτων (άρθρο 35). Τα διατάγματα αυτά, που εκδίδονται μετά από σύμφωνη γνώμη ειδικής επιτροπής βουλευτών, δεν χρειάζονται εκ των υστέρων κύρωση από την ίδια τη Βουλή. Ακόμη, ορίζεται στο άρθρο 68 ο κατώτατος και ο ανώτατος αριθμός βουλευτών (150–300). Έκτοτε, παραδοσιακά ο αριθμός των βουλευτών ευρίσκεται στο ανώτατο επίπεδο.

Σχετικά με το εκλογικό σώμα, εισάγεται μία σημαντική καινοτομία, έστω και με τη μορφή της ερμηνευτικής δήλωσης υπό το άρθρο 70. Ενώ στο Σύνταγμα δεν υπάρχει ρητή αναφορά για την ισότητα των φύλων, προβλέπεται ότι με νόμο μπορεί να αναγνωρισθεί στις γυναίκες τόσο το ενεργητικό όσο και το παθητικό εκλογικό δικαίωμα στις βουλευτικές εκλογές. Ο νόμος ψηφίζεται λίγους μήνες αργότερα (νόμος 2159/2 Ιουλίου 1952).

Η νέα ρύθμιση για την κατάσταση πολιορκίας (άρθρο 91) είναι σε συντηρητική κατεύθυνση, άμεσα επηρεασμένη από τα πρόσφατα, τότε, γεγονότα. Έτσι, δεν απαιτείται πλέον μόνον εμπόλεμη κατάσταση ή γενική επιστράτευση λόγω εξωτερικών κινδύνων, αλλά αρκεί και η «σοβαρά διαταραχή ή έκδηλος απειλή της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας της χώρας εξ εσωτερικών κινδύνων». Με άλλα λόγια, καθιερώνεται συνταγματικά η δυνατότητα προληπτικής κήρυξης κατάστασης πολιορκίας, και μάλιστα με την επίκληση απειλής από τον λεγόμενο «εσωτερικό εχθρό».

Το άρθρο 108 προβλέπει διαδικασία αναθεώρησης πιο ευέλικτη από εκείνη του 1911, χωρίς όμως και να υιοθετεί τις προτάσεις της Επιτροπής του Β΄ Ψηφίσματος για περάτωση της αναθεωρητικής διαδικασίας από μία Βουλή.

Σε εξίσου συντηρητική κατεύθυνση εμφανίζονται και οι νέες ρυθμίσεις για τα ατομικά δικαιώματα. Ενώ υπάρχει ο κλασικός κατάλογος των ατομικών δικαιωμάτων, εμφανίζονται συχνά αιχμές περιοριστικές. Παραδείγματος χάριν, απαγορεύεται απολύτως η απεργία στους δημόσιους υπαλλήλους και περιορίζεται το δικαίωμά τους στο συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11) ενώ περιορίζεται

Εξώφυλλο του: Α. Ι. Σβώλων - Γ. Κ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Αθήναι 1955.

σε σημαντικό βαθμό και η πολιτική τους ελευθερία (άρθρο 100). Επίσης, η παιδεία χρωματίζεται ιδεολογικά, αφού το Σύνταγμα θέτει ως σκοπό της την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των νέων με βάση τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού (άρθρο 16), ενώ διευρύνονται και οι περιπτώσεις όπου επιτρέπεται η κατάσχεση εντύπων (άρθρο 14). Πάντως, τον επόμενο χρόνο η Ελλάδα κυρώνει τη Σύμβαση της Ρώμης «διά την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών» του (ν. 2329/1953).

Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το άρθρο 112, το οποίο προσφέρει αυξημένη προστασία για τα εισαγόμενα από τα εξωτερικά κεφάλαια, σε μια καταφανή προσπάθεια προσέλκυσης ξένων επενδύσεων στην καθημαγμένη από μια δεκαετία, σχεδόν, πολεμικών συγκρούσεων οικονομία της χώρας.

IV. Ο ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Το ζήτημα του Κανονισμού της Βουλής τίθεται για πρώτη φορά μετά τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946. Έτσι, λίγο πριν από την εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής (13 Μαΐου 1946), το νομοθετικό διάταγμα της 3ης Μαΐου 1946 επαναφέρει σε ισχύ τον Κανονισμό του 1933. Η Δ' Αναθεωρητική Βουλή, με το ΙΑ' Ψήφισμά της (27/30 Σεπτεμβρίου 1946), επιφέρει ορισμένες τροποποιήσεις σε αυτόν, περιορισμένου αριθμού αλλά και εμβελείας.

Το κείμενο αυτό αποτελεί τον βασικό κορμό του Κώδικα Εργασιών της Βουλής μέχρι το 1967, τροποποιείται δε εν μέρει δύο φορές: τον Απρίλιο του 1952 (για τις αναγκαίες προσαρμογές με το νέο Σύνταγμα) και τον Ιούνιο του 1964, χωρίς πάντως να αλλοιωθούν, με τις τροποποιήσεις αυτές, τα βασικά του χαρακτηριστικά.

V. Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ («ΒΑΘΕΙΑ ΤΟΜΗ» – 1963)

Η Κυβέρνηση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως (Ε.Ρ.Ε.) υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή καταθέτει, στις 21 Φεβρουαρίου 1963, έντεκα χρόνια, δηλαδή, μετά την έναρξη ισχύος του, την πρώτη χρονολογικά (άλλες δύο προτάσεις

αναθεώρησης, πιο περιορισμένης έκτασης, κατατίθενται στις 17 και 21 Φεβρουαρίου 1967 από τους βουλευτές Ηλ. Τσιριμώκο και Ευ. Καλαντζή αντίστοιχα, χωρίς όμως να προλάβουν να συζητηθούν) αλλά και την πιο σημαντική πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος του 1952. Η πρόταση, την οποία υπογράφουν 26 βουλευτές–υπουργοί του κόμματος, αποκλήθηκε «βαθεία τομή», λόγω του ιδιαίτερου εύρους των προτεινομένων αλλαγών.

Στο κείμενό τους, οι προτείνοντες υπουργοί–βουλευτές επικαλούνται, μεταξύ άλλων, την ανάγκη ταχύτερης οικονομικής ανάπτυξης την οποία δεν διασφαλίζουν οι διατάξεις του Συντάγματος του 1952, τον «κομμουνιστικόν κίνδυνον» αλλά και την ιδιαίτερη κατάσταση της χώρας, όπου η έλλειψη πολιτικής αγωγής και η καταχρηστική άσκηση ορισμένων δικαιωμάτων αποτελούν εμπόδια σε μια κανονική πολιτική και οικονομική ζωή, και καταλήγουν στη διατύπωση είκοσι δύο (22) σημείων–επί μέρους προτάσεων αναθεώρησης.

Μεταξύ των σημείων αυτών μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν τα ακόλουθα:

- α) η αναγνώριση ορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων,
- β) η πρόβλεψη ρήτρας απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης ατομικών δικαιωμάτων,
- γ) η σύσταση Συνταγματικού Δικαστηρίου με κύριες αρμοδιότητες τις εκλογικές διαφορές και την κήρυξη εκτός νόμου πολιτικών κομμάτων για αντιδημοκρατική δράση,
- δ) η έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου για την αντιμετώπιση εξαιρετικών επειγόντων θεμάτων,
- ε) η λειτουργία της Βουλής σε δύο Τμήματα κατά τη διάρκεια της Συνόδου και η ίδρυση Τμήματος Διακοπών, με σκοπό την επιτάχυνση του κοινοβουλευτικού, εν γένει, και του νομοθετικού, ειδικότερα, έργου,
- στ) ο προσδιορισμός της θέσης της Ελλάδας στη διεθνή κοινότητα.

Η Βουλή αποφασίζει τη σύσταση 30μελούς Επιτροπής για την επεξεργασία της πρότασης. Ύστερα, όμως, από την άρνηση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων της αντιπολίτευσης (Ένωσις Κέντρου και Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά–Ε.Δ.Α.) να συμμετάσχουν στις εργασίες της, η Επιτροπή αυτή συνεδριάζει, σε εννέα μόλις συνεδριάσεις, με τα υπόλοιπα είκοσι μέλη της. Την 11η Ιουνίου 1963 η Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή υποβάλλει την παραίτησή της, η Επιτροπή δεν συνεχίζει τις εργασίες της και, κατά συνέπεια, η πρόταση αυτή ουδέποτε έρχεται προς συζήτηση στην Ολομέλεια της Βουλής.

Το ιδιαίτερο συνταγματικό ενδιαφέρον της «βαθείας τομής» είναι ότι, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, αυτή εκφράζει κάποιες αποκρυσταλλωμένες από τότε

απόψεις του Κωνσταντίνου Καραμανλή για τα συνταγματικά ζητήματα της χώρας. Έτσι, αρκετές από τις προτάσεις που περιέχονται στη «βαθεία τομή» ανευρίσκονται στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος όπως και στο ίδιο το Σύνταγμα του 1975.

VI. ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι το 1967 γίνονται στη χώρα μας εννέα συνολικά εκλογικές αναμετρήσεις (1946, 1950, 1951, 1952, 1956, 1958, 1961, 1963 και 1964) και εφαρμόζονται τόσο το αναλογικό και το πλειοψηφικό σύστημα όσο και η λεγόμενη ενισχυμένη αναλογική. Ας σημειωθεί εδώ ότι το Σύνταγμα του 1952, όπως άλλωστε και όλα τα άλλα ελληνικά Συντάγματα, δεν προβλέπει κάποιο συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα.

Στις δύο πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις (του 1946 και του 1950) εφαρμόζεται, με ασημαντες αλλαγές, το αναλογικό σύστημα των εκλογών του 1932. Ο λόγος της επιλογής αυτής είναι προφανής: και στις δύο περιπτώσεις η χώρα εξέρχεται από μια πολύ ταραγμένη περίοδο (δικτατορία, πόλεμος, Κατοχή το 1946, εμφύλιος πόλεμος το 1950) και δεν υπάρχει κάποια αξιόπιστη καταγραφή των πολιτικών δυνάμεων ώστε τα κόμματα εξουσίας να επιλέξουν κάποιο άλλο σύστημα, που να τα ευνοεί.

Το σύστημα των εκλογών του 1951 είναι το πρώτο, στη μακρά περίοδο εφαρμογής του, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ενισχυμένη αναλογική», και αυτό γιατί προβλέπει εξαιρετικά υψηλά ποσοστά για να εισέλθει ένα κόμμα στη δεύτερη ή την τρίτη κατανομή, ενώ διαφέρει από τις επόμενες παραλλαγές του αφού οι έδρες της δεύτερης κατανομής μοιράζονται ουσιαστικά με αναλογικό τρόπο. Το σύστημα αυτό προκρίνεται από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα, σε μια προσπάθεια να περιορισθούν τα εκλογικά κέρδη του πρωτοεμφανιζόμενου Ελληνικού Συναγερμού του Αλ. Παπάγου, μια προσπάθεια μάλλον ατελέσφορη...

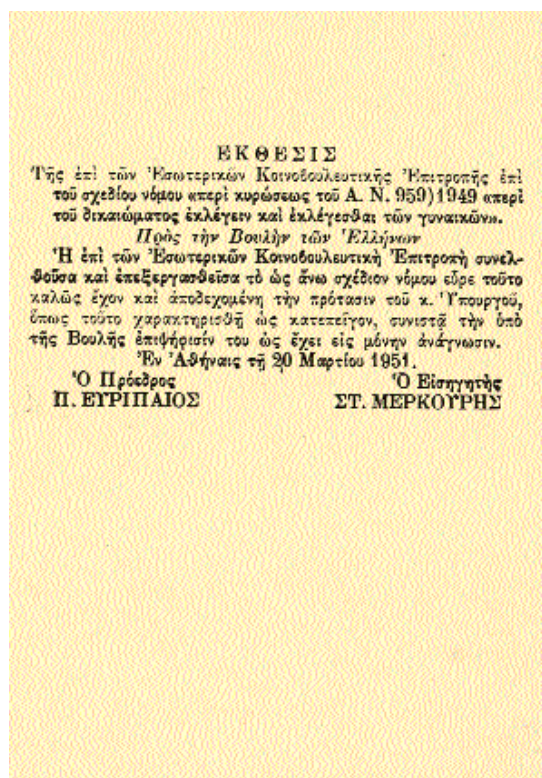
Εν μέσω έντονης κυβερνητικής και πολιτικής αστάθειας, οι εκλογές του 1952 διεξάγονται, μόλις εννέα μήνες μετά από εκείνες του 1951, με πλειοψηφικό σύστημα, παραπλήσιο εκείνου του 1928. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το πρώτο κόμμα, ο Ελληνικός Συναγερμός, με 49,22% των ψήφων, να λάβει το 82,33% των βουλευτικών εδρών. Είναι η τελευταία φορά που εφαρμόζεται το πλειοψηφικό σύστημα στη χώρα μας.

Οι εκλογές του 1956 έχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά: ψηφίζουν για πρώτη

φορά σε βουλευτικές εκλογές οι γυναίκες και εφαρμόζεται ένα εξαιρετικά πολύπλοκο εκλογικό σύστημα που θα μείνει στην πολιτική ιστορία της χώρας μας με την ονομασία «τριφασικό». Πρόκειται κατ' ουσίαν για μια μορφή πλειοψηφικού με περιορισμένη εκπροσώπηση της μειοψηφίας, ερείδεται δε αφενός στη διάκριση μεταξύ επιτυχόντος και επιλαχόντος συνδυασμού, αφετέρου στη διαφορετική μεταχείριση των εκλογικών περιφερειών ανάλογα με το μέγεθός τους. Η κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε., που διεξάγει τις εκλογές, λαμβάνει το 55% των βουλευτικών εδρών, αν και υπολείπεται της αξιωματικής αντιπολίτευσης (Δημοκρατική Ένωσις) κατά 0,77% σε ψήφους.

Η γυναικεία ψήφος στις εκλογές του 1956, αλλά και στις επόμενες, φαίνεται να έχει επίδραση στο εκλογικό αποτέλεσμα σε συντηρητική κατεύθυνση, ιδίως στα μεσαία και μεγάλα αστικά κέντρα, όπου δηλαδή υπάρχει και μια σχετικά μεγαλύτερη κοινωνική χειραφέτηση της γυναίκας, σε αντίθεση με τις αγροτικές περιοχές όπου οι γυναίκες ακολουθούν, λίγο ή πολύ, την εκλογική συμπεριφορά των αρρένων μελών της οικογένειας. Πάντως, προϊόντος του χρόνου και με τη μεταβολή των κοινωνικών συνθηκών, η διαφοροποίηση μεταξύ ανδρικής και γυναικείας ψήφου έχει απωλέσει το μεγαλύτερο μέρος της σημασίας της.

Από το 1958 και εντεύθεν, με την εξαίρεση του εκλογικού συστήματος του 1989, οι εκλογές στην Ελλάδα διεξάγονται με διάφορες παραλλαγές του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής. Οι παραλλαγές αυτές αφορούν, κυρίως, τον αριθμό των κατανομών (δύο ή τρεις), την εφαρμογή ή μη της ρήτρας +1, τα ποσοστά για τη συμμετοχή των κομμάτων στις κατανομές, τη δυσμενή μεταχείριση των εκλογικών συνεργασιών καθώς και το εάν στη δεύτερη και τρίτη κατανομή θα λαμβάνονται υπόψιν τα αχρησιμοποίητα υπόλοιπα των κομμάτων από την προηγούμενη κατανομή ή η συνολική εκλογική δύναμή τους. Εν γένει, η επιλογή της συγκεκριμένης παραλλαγής της ενισχυμένης αναλογικής γίνεται με συγκυριακά κριτήρια, ανάλογα με τις πολιτικές ανάγκες των κομμάτων

Ἐκθεση τῆς Κοινοβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς
τῶν Ἐσωτερικῶν σχετικὰ με τὸ σχέδιο νόμου
για τὸ δικαίωμα ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι
τῶν γυναικῶν, 20.3.1951.

Μεταπολεμική
Βασιλευόμενη
Δημοκρατία
(1944-1967)

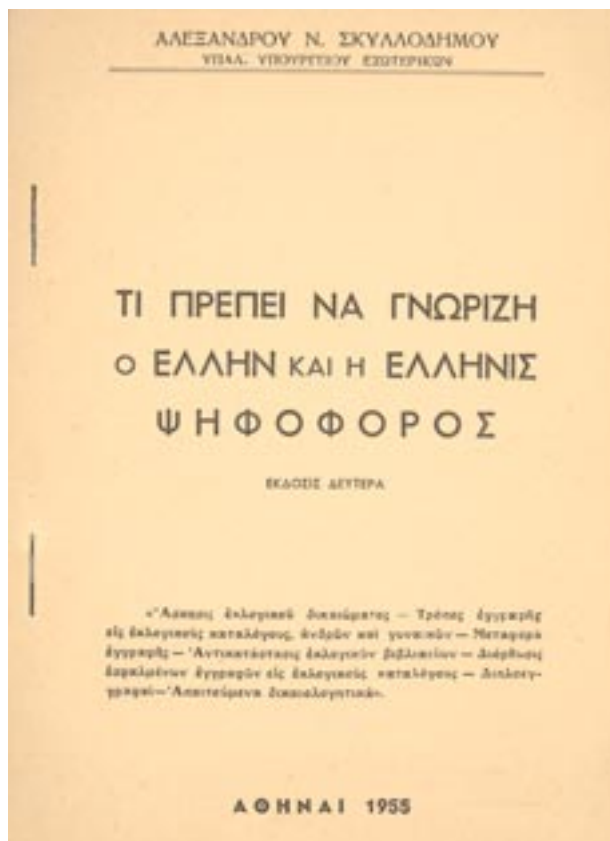
εξουσίας (όλα τα εκλογικά νομοσχέδια από την απελευθέρωση μέχρι το 1967 –αλλά και αργότερα, μέχρι το 1990– με την εξαίρεση εκείνου του 1956, ψηφίζονται και από την εκάστοτε αξιωματική αντιπολίτευση).

VII. ΟΙ ΥΠΗΡΕΣΙΑΚΕΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της περιόδου της μεταπολεμικής βασιλευόμενης δημοκρατίας είναι η συχνή διεξαγωγή βουλευτικών εκλογών από υπηρεσιακές κυβερνήσεις. Πράγματι, με την εξαίρεση των εκλογών του 1946 (που διεξάγει η de facto κυβέρνηση Θ. Σοφούλη) και των εκλογών του 1951 και του 1956 (που διεξά-

γονται από τις κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις Σ. Βενιζέλου και Κ. Καραμανλή αντίστοιχα, με υπηρεσιακούς υπουργούς σε ορισμένα, κρίσιμα για την εκλογική διαδικασία, υπουργεία), όλες οι άλλες εκλογικές αναμετρήσεις γίνονται από υπηρεσιακές–εκλογικές κυβερνήσεις (εκλογές 1950, κυβέρνηση Ι. Θεοτόκη, εκλογές 1952, κυβέρνηση Δ. Κιουσόπουλου, εκλογές 1958, κυβέρνηση Κ. Γεωργακόπουλου, εκλογές 1961, κυβέρνηση Κ. Δόβα, εκλογές 1963, κυβέρνηση Σ. Μαυρομιχάλη, εκλογές 1964, κυβέρνηση Ι. Παρασκευόπουλου).

Το Σύνταγμα του 1952 δεν επιβάλλει, σε καμία περίπτωση, την πρακτική αυτή. Δεν μπορεί, όμως, και να θεωρηθεί ότι πρόκειται για πρακτική εκτός των συνταγματικών ορίων, υπό ορι-

*Εξώφυλλο φυλλαδίου με οδηγίες
προς τους ψηφοφόρους.*

σμένες βέβαια προϋποθέσεις, τόσο πολιτικές όσο και θεσμικές (όπως η προηγούμενη συνεννόηση του Ανώτατου Άρχοντα με τους πολιτικούς αρχηγούς για τα πρόσωπα της υπηρεσιακής κυβέρνησης και η συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων, ή τουλάχιστον της πλειοψηφίας της απερχόμενης Βουλής, η αυστηρά περιορισμένη χρονική διάρκεια, οι εξ ίσου αυστηρά περιορισμένες αρμοδιότητες κ.λ.π.). Η προσφυγή σε υπηρεσιακές κυβερνήσεις είναι αποτέλεσμα των οξυμένων πολιτικών παθών της εποχής, της γενικευμένης δυσπιστίας και καχυποψίας του πολιτικού κόσμου για τις προθέσεις του εκάστοτε αντίπαλου αλλά και –ίσως κυρίως– της έλλειψης υπαλληλικής συνείδησης και αμεροληψίας του κρατικού μηχανισμού. Θεωρείται περίπου αυτονόητο, ότι αφενός μεν η κυβέρνηση στο σύνολό της και ιδίως οι αρμόδιοι υπουργοί (Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Εθνικής Άμυνας, αλλά και Βορείου Ελλάδος) θα προσπαθήσουν να επηρεάσουν την εκλογική διαδικασία για το κομματικό τους συμφέρον, αφετέρου δε ότι ο κρατικός μηχανισμός θα συμπράξει στη μεθόδευση αυτή.

Μετά την πτώση της δικτατορίας (1974) εγκαταλείπεται, ευτυχώς, η πρακτική διορισμού εκλογικών–υπηρεσιακών κυβερνήσεων. Παραμένει όμως, δυστυχώς, η πρακτική διορισμού υπηρεσιακών υπουργών στα κρίσιμα υπουργεία.

Τα κύρια χαρακτηριστικά των υπηρεσιακών–εκλογικών κυβερνήσεων είναι ότι στελεχώνονται από μη ενεργά κομματικά πρόσωπα, ότι αποκλειστική αποστολή τους είναι η διενέργεια των εκλογών και όχι η εφαρμογή κάποιου κυβερνητικού προγράμματος και ότι θα παραμείνουν στην εξουσία μέχρι τον διορισμό της πρώτης μετεκλογικής κυβέρνησης. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, οι κυβερνήσεις αυτές διορίζονται όταν έχει τερματισθεί με κάποιο τρόπο (λήξη τετραετίας ή διάλυση) ο βίος της Βουλής. Κατ' εξαίρεση, η υπηρεσιακή κυβέρνηση Κ. Γεωργακόπουλου (1958) εμφανίζεται στη Βουλή και λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης προκειμένου να ψηφίσει τον εκλογικό νόμο.

Ειδικές περιπτώσεις αποτελούν επίσης οι κυβερνήσεις Ι. Παρασκευόπουλου (1966) και Π. Κανελλόπουλου (1967). Η πρώτη, υπηρεσιακή κυβέρνηση με στόχο να είναι και εκλογική, λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, σε μια προσπάθεια να επανέλθει η πολιτική ηρεμία στη χώρα μετά την κρίση του θέρους του 1965, αλλά δεν μπορεί να παραμείνει στην αρχή για περισσότερους από τρεις μήνες. Η κυβέρνηση υπό τον Π. Κανελλόπουλο είναι μια πολιτική κυβέρνηση κοινοβουλευτικής μειοψηφίας, που διορίζεται από τον Βασιλέα με σχεδόν ταυτόχρονη διάλυση της Βουλής, για να διεξαγάγει τις εκλογές της 28ης Μαΐου 1967. Η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 θα ματαιώσει, φυσικά, τις εκλογές αυτές.

VIII. ΔΥΣΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

Κατά την ιστορική περίοδο που περιγράφεται, δεν διαπιστώνονται θραύσεις του συνταγματικού πλαισίου. Έτσι, η περίοδος αυτή (1946–1967) μπορεί να αντιμετωπιστεί με τρόπο ενιαίο, ως η περίοδος της μεταπολεμικής βασιλευομένης δημοκρατίας. Από καθαρά νομική άποψη, η περίοδος της μεταπολεμικής βασιλευομένης δημοκρατίας ξεκινά με τις εκλογές του 1946, οπότε επανέρχεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και παύει η περίοδος των *de facto* κυβερνήσεων της απελευθέρωσης, και διαρκεί μέχρι την 21η Απριλίου 1967.

Ωστόσο, το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ενέργειες τέτοιες που να σημειώνεται αλλαγή του πολιτεύματος δεν σημαίνει ότι στην περίοδο εφαρμογής του Συντάγματος του 1952 δεν συμβαίνουν πολιτικά γεγονότα που συνεχονται άμεσα με την ορθή ή μη ερμηνεία και εφαρμογή του Συντάγματος, τόσο κατά το γράμμα όσο και κατά το πνεύμα του, και γεννούν έτσι συνταγματικό προβληματισμό. Ως τέτοια γεγονότα θα μπορούσαν να αναφερθούν, αναμφίβολα μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα:

Το πρώτο, χρονολογικά, γεγονός είναι η διαδοχή στην πρωθυπουργία, το 1955. Στις 4 Οκτωβρίου 1955 αποβιώνει, μετά από μακρά ασθένεια, ο πρωθυπουργός και αρχηγός του Ελληνικού Συναγερμού Αλ. Παπάγος. Ο Βασιλεύς Παύλος καλεί στα ανάκτορα τον βουλευτή Σερρών και Υπουργό Δημοσίων Έργων Κ. Καραμανλή και του αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, με παράλληλη εκχώρηση δικαιώματος διάλυσης της Βουλής. Αν και δεν υπάρχει ευθεία παραβίαση του γράμματος του Συντάγματος, η κίνηση αυτή του Παύλου (ο οποίος δεν περιμένει την απόφαση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος του Ελληνικού Συναγερμού) μπορεί να θεωρηθεί ως παρέμβαση του Ανωτάτου Άρχοντα στα εσωτερικά ενός πολιτικού κόμματος, ιδίως όταν ο Βασιλεύς εξοπλίζει τον διοριζόμενο πρωθυπουργό και με το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής. Είναι αληθές ότι υπό το Σύνταγμα του 1952 τα πολιτικά κόμματα δεν έχουν ρητά αναγνωρισμένη συνταγματική κατοχύρωση. Σε μια πολυκομματική κοινοβουλευτική δημοκρατία, όμως, οι παρεμβάσεις του Αρχηγού του Κράτους στην εσωτερική λειτουργία των κομμάτων είναι, από συνταγματική άποψη, τουλάχιστον σαθρές στη βάση τους.

Η δεύτερη πολιτική κρίση της εποχής που έχει άμεσο συνταγματικό αντίκρισμα συμπίπτει με το τέλος της πρωθυπουργικής θητείας του Κ. Καραμανλή. Σε ένα φορτισμένο πολιτικά κλίμα, που οξύνεται ακόμη περισσότερο με τη δολοφονία του βουλευτή της Ε.Δ.Α. Γρ. Λαμπράκη, στις 22 Μαΐου 1963, ανακύπτει πολιτική δια-

φωνία μεταξύ της κυβέρνησης και των Ανακτόρων για το εάν πρέπει να πραγματοποιηθεί ή όχι επίσημη επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους στη Μεγάλη Βρετανία. Το συνταγματικό ζήτημα που προκύπτει είναι εάν ο πολιτικά ανεύθυνος Ανώτατος Άρχων μπορεί να επιβάλει στην πολιτικά υπεύθυνη έναντι της Βουλής κυβέρνησή του τις όποιες (σωστές ή λανθασμένες) απόψεις του περί της εξωτερικής πολιτικής της χώρας. Πρόκειται για μιαν επανάληψη της κρίσης του 1915, ευτυχώς με λιγότερο δραματικές συνέπειες αυτή τη φορά. Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής παραιτείται στις 11 Ιουνίου 1963, ενώ την ίδια ημέρα ο Βασιλεύς Παύλος, με διάγγελμά του, διεκδικεί ουσιαστικά το δικαίωμα του Θρόνου να ασκεί εξωτερική πολιτική, έστω και με διαφωνία προς την κυβέρνηση. Έχει ενδιαφέρον το γεγονός, ότι το βασιλικό αυτό διάγγελμα δεν προσυπογράφεται και δεν δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. Απλώς, μεταδίδεται από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών και δημοσιεύεται στις εφημερίδες την επόμενη ημέρα.

Η τρίτη, και σπουδαιότερη, πολιτική κρίση με συνταγματικές διαστάσεις συμβαίνει δύο χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1965 (Ιουλιανά). Ανακύπτει διαφωνία, για θέμα εσωτερικής πολιτικής αυτή τη φορά, ανάμεσα στον Βασιλέα Κωνσταντίνο Β΄ και τον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου, το κόμμα του οποίου (Ένωσις Κέντρου) έχει λάβει μόλις ένα έτος ενωρίτερα, στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου 1964, το 52,72% των ψήφων.

Ο πρωθυπουργός εισηγείται στον Βασιλέα την αντικατάσταση ενός υπουργού, εισήγηση στην οποία ο Βασιλεύς εναντιώνεται κατηγορηματικά. Ήδη δημιουργείται η πρώτη, συνταγματικού επιπέδου, κρίση· πρόκειται για το εάν έχει δικαίωμα ο Ανώτατος Άρχων να παρεμβαίνει, με τρόπο αποφασιστικό, στις επιλογές του πρωθυπουργού για τους υπουργούς του, όταν ο τελευταίος έχει λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική. Ο πολιτικά ανεύθυνος Ανώτατος Άρχων έχει, φυσικά, το δικαίωμα να συμβουλεύει την κυβέρνησή του, η τελική όμως απόφαση ανήκει πάντοτε στον πολιτικά υπεύθυνο πρωθυπουργό.

Μετά από αυτό, ο Γ. Παπανδρέου παραιτείται και ο Βασιλεύς διορίζει, στις 15 Ιουλίου 1965, ως πρωθυπουργό, τον Πρόεδρο της Βουλής Γ. Αθανασιάδη–Νόβα, ο οποίος είναι και εξέχον μέλος της κυβερνητικής πλειοψηφίας. Η κυβέρνηση αυτή καταψηφίζεται από τη Βουλή και ο Βασιλεύς διορίζει, ως νέο πρωθυπουργό, έναν άλλον βουλευτή (τον Ηλ. Τσιριμώκο), ο οποίος μόλις πρόσφατα έχει ανεξαρτητοποιηθεί από την Ένωση Κέντρου. Αλλά και η κυβέρνηση του τελευταίου καταψηφίζεται από τη Βουλή. Ακολουθεί, την 1η Σεπτεμβρίου 1965, η σύ-

γκληση του Συμβουλίου του Στέμματος, όπου οι αρχηγοί των δύο μεγαλύτερων στη Βουλή κομμάτων (Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος) συμφωνούν στην πρόταση διάλυσης της Βουλής και διεξαγωγής εκλογών. Αντ' αυτού, ο Βασιλεύς προκρίνει τον διορισμό και νέου, τρίτου στη σειρά, πρωθυπουργού (του Στ. Στεφανόπουλου), που έχει και αυτός προσφάτως ανεξαρτητοποιηθεί από την κοινοβουλευτική ομάδα της Ενώσεως Κέντρου. Η κυβέρνηση του τελευταίου λαμβάνει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή στις 24 Σεπτεμβρίου 1965.

Τα συνταγματικής φύσεως ζητήματα που δημιουργούνται από την κρίση του θέρους του 1965 είναι ποικίλα. Πέραν εκείνου που σημειώθηκε ήδη, μπορούν να αναφερθούν και τα ακόλουθα. Η προσπάθεια εκ μέρους του Ανώτατου Άρχοντα αποφυγής πρόωρων εκλογών και η αναζήτηση κοινοβουλευτικής λύσης σε μια πολιτική κρίση είναι κατ' αρχάς θεμιτή και εντός της λογικής του πολιτεύματος. Όμως, τίθεται ζήτημα σεβασμού της κοινοβουλευτικής αρχής όταν δις επιχειρείται ο σχηματισμός κυβέρνησης (ούτε καν παροχή διερευνητικής εντολής) με επικεφαλής έναν πολιτικό προερχόμενο από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία η οποία στηρίζει τον παραιτηθέντα πρωθυπουργό.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάθεση εντολής σχηματισμού κυβέρνησης για τρίτη φορά, όταν μάλιστα έχει προηγηθεί το Συμβούλιο του Στέμματος, όπου οι αρχηγοί των δύο μεγαλύτερων κοινοβουλευτικών ομάδων έχουν κατ' αρχάς συμφωνήσει στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη πρόωρων εκλογών, δεν έχει ούτε καν πρόσχημα συνταγματικό. Η παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση αυτή από τη Βουλή δεν μπορεί να καταστήσει εκ των υστέρων συνταγματικά άμεμπτες τις ενέργειες του Βασιλέως.

159. Η ναζιστική σημαία υψώθηκε στο βράχο της Ακρόπολης στις 27 Απριλίου του 1941. Η γερμανική Κατοχή είχε αρχίσει

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Αρχείο Κ. Μεγαλοκονόμου

159

160. Στις 18 Οκτωβρίου του 1944 ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου ύψωσε την ελληνική σημαία στην Ακρόπολη. Με αυτή την πράξη σηματοδοτήθηκε η απελευθέρωση

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Πολεμικό Μουσείο

160

161. Η ελληνική σημαία υψώθηκε στην απελευθερωμένη Κάσσο στις 7 Μαρτίου του 1947. Γυναίκες της Κάσσο παρακολουθούν την έπαρση της σημαίας στον ιστό

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Φυλλάδιο, 18x12 εκ., σσ. 23
Συλλογή Τρ. Σκλαβενίτη

Τα Δωδεκάνησα ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα το 1947. Με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα με τη Συνθήκη Ειρήνης των Παρισίων που υπογράφηκε στις 2 Φεβρουαρίου του 1947, τα Δωδεκάνησα απελευθερώθηκαν από την ιταλική κατοχή και περιήλθαν στην Ελλάδα. Υπήρξε το μόνο εδαφικό όφελος της Ελλάδας από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

163. Αναγκαστικοί νόμοι. Αιτιολογική Έκθεση επί του Αναγκαστικού Νόμου «περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του Πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α΄, αρ. 293, 27 Δεκεμβρίου 1947

Βιβλιοθήκη της Βουλής

162. Γεωργίου Παπανδρέου πρωθυπουργού της Ελλάδος, *Ο Λόγος της Απελευθέρωσης*, 18 Οκτωβρίου 1944, Αθήναι

162

164. *Κανονισμός των εργασιών της επί τη βάσει του υπό Στοιχ. Η. Ψηφίσματος της 31 Ιουλίου/3 Αυγούστου 1946 της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής συσταθείσης Επιτροπής εξουσιοδοτήσεως*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1946
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ένα μήνα μετά τη σύγκληση της Βουλής που προέκυψε από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, συγκροτήθηκε Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Οι αρμοδιότητές της κάλυπταν όλες τις διατάξεις. Εξάιρεση αποτελούσαν αυτές που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος.

165. *Ενρετήριο επίσημων Πρακτικών Α' Συνόδου της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής.*

Προεδρία Ιωάννου Γ. Θεοτόκη. Συνεδριάσεις Α'-ΡΝ', 13 Μαΐου 1946-13 Σεπτεμβρίου 1947, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1947, σσ. 83
Βιβλιοθήκη της Βουλής

166. *Κανονισμός των εργασιών της επί τη βάσει του υπό Στοιχ. ΚΑ' Ψηφίσματος της 2 Μαρτίου 1947 της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής συσταθείσης Επιτροπής εξουσιοδοτήσεως*, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1947
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στις 15 Ιουνίου 1948 η Επιτροπή Αναθεώρησης, ή αλλιώς γνωστή με το όνομα «Επιτροπή του Β' Ψηφίσματος» παρέδωσε στον πρόεδρο της Βουλής το Σχέδιο Συντάγματος. Τα 145 άρθρα ακολουθούσαν τα προηγούμενα Συντάγματα του 1864/1911 και του 1927.

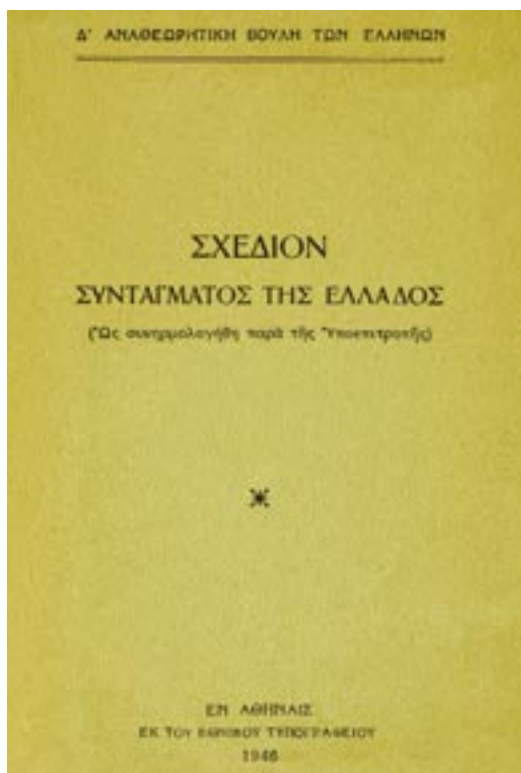
167. *Πρωτόκολλον Ορκωμοσίας της Α. Μεγαλειότητας του Βασιλέως των Ελλήνων Παύλου*, με ημερομηνία 1η Απριλίου 1947
Περγαμηνή, 48,5x38,5 εκ.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στο τέλος παρατίθενται οι υπογραφές του Παύλου, του προέδρου της Βουλής, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών, του προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου, των γραμματέων και Υπουργών.

168. Θ. Δρόσος (1919-1996)
Ο Αλέξανδρος Παπάγος (1883-1955)
Ελαιογραφία, 64x53 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Ο Α. Παπάγος, αποκαλούμενος «ο στρατάρχης», παραιτήθηκε από το στράτευμα στα τέλη Μαΐου του 1951 και ίδρυσε ένα νέο κόμμα, τον Ελληνικό Συναγερμό. Σε συνεργασία με πολλά κορυφαία στελέχη του Λαϊκού Κόμματος έλαβε μέρος στις εκλογές του 1951, τις οποίες κέρδισε με σχετική πλειοψηφία, 35% και έλαβε 114 έδρες στη Βουλή. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1952 επικράτησε του Ν. Πλαστήρα κερδίζοντας το 50% και την πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή. Η τριετής κυβερνητική θητεία του συνετέλεσε στην σταθεροποίηση της πολιτικής ζωής και στην θεμελίωση του μεταπολεμικού κοινωνικού και οικονομικού συστήματος οργάνωσης και λειτουργίας της Ελλάδας. Μετά το θάνατό του, στις αρχές Οκτωβρίου του 1955, τον διαδέχθηκε στην πρωθυπουργία ο έως τότε υπουργός Δημοσίων Έργων Κ. Καραμανλής.

169

169. Δ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων. *Σχέδιον Συντάγματος της Ελλάδος (Ως συνηρομολογήθη παρά της Υποεπιτροπής)*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1946
Έντυπο, 22x14 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το συγκεκριμένο αντίτυπο φέρει χειρόγραφες διορθώσεις καθώς φαίνεται να έχει χρησιμεύσει ως δοκίμιο του προσχεδίου του Συντάγματος του 1948.

170. Γ. Συρίγος
Θεμιστοκλής Σοφούλης
(Σάμος 1860–Κηφισιά 1949)
Ελαιογραφία, 64x53 εκ.

Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

Πολιτικός και αρχαιολόγος, ηγέτης των Σαμιακών Επανάστασεων του 1908 και του 1912, υπήρξε στενός συνεργάτης του Ελ. Βενιζέλου και διάδοχός του στην ηγεσία του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Διετέλεσε πρωθυπουργός (1924, 1945–46, 1947–49) και πρόεδρος της Βουλής (1917–20, 1926–28, 1930–33, 1936).

170α. *Σύνταγμα της Ελλάδος*, 1950
Χειρόγραφα σημειώνεται: Πρωτότυπον του Συντάγματος 1950 ως εψηφίσθη παρά της Επιτροπής Αναθεωρήσεως του Συντάγματος. Κατετέθη εις

155

173

την Βουλήν την 23ην Δεκεμβρίου 1949. Στο τέλος ακολουθούν υπογραφές της Επιτροπής.

Δερματόδετο, 31,5x24,4 εκ., σσ. 15
Βιβλιοθήκη της Βουλής

171. *Κανονισμός των εργασιών της ειδικής Επιτροπής του άρθρου 35 του Συντάγματος (Ως εψηφίσθη κατά την Α' Συνεδρίαση της Επιτροπής της 11ης Ιουνίου 1952)*

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Σύμφωνα με το άρθρο 35 του νέου Συντάγματος, ο βασιλιάς διέθετε την αρμοδιότητα να εκδίδει διατάγματα, ακόμα και κατά τη διάρκεια της τακτικής συνόδου, έπειτα από γνώμη ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την αντιμετώπιση εξαιρετικά επειγόντων θεμάτων, χωρίς την έγκριση της Βουλής.

172. Δ' Αναθεωρητική Βουλή. Επιτροπή επί της Αναθεώρησης του Συντάγματος (Ψήφισμα ΞΗ'). *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, (Ψήφισμα ΞΗ')*, προεδρία Γ. Θ. Μπακοπούλου, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1953
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Με το ΞΗ' Ψήφισμα της 29ης Ιουλίου 1949 συγκροτήθηκε νέα Επιτροπή Αναθεώρησης. Έργο της ήταν να καταρτίσει άμεσα «ενιαίο κείμενο Σχεδίου Συντάγματος» και να ολοκληρώσει τις εργασίες της ώστε να προλάβει να ψηφιστεί στο σύνολό της, πριν συμπληρώσει την τετραετία, η Δ' Αναθεωρητική Βουλή. Το Σχέδιο παραδόθηκε στις 23 Δεκεμβρίου χωρίς σημαντικές αλλαγές. Δεν συζητήθηκε όμως, επειδή η Βουλή διαλύθηκε στις 8 Ιανουαρίου 1950.

173. *Βουλή των Ελλήνων. Κανονισμός των εργασιών της ειδικής Επιτροπής του άρθρου 35 του Συντάγματος*, Αθήναι 1962
Φυλλάδιο, 17,5x12 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το φυλλάδιο που περιείχε το άρθρο 35 όπως διατυπώθηκε στο Σύνταγμα του 1952 ανατυπώθηκε πολλές φορές: 1955, 1956, 1957, 1958, 1960, 1962.

174. Βουλή των Ελλήνων, Α' *Το Σύνταγμα της Ελλάδος* (Ως ισχύει από 1 Ιανουαρίου 1952), Β' *Ο Κανονισμός της Βουλής* (Μέρος Κοινοβουλευτικών) (Ως ισχύει από της 23 Ιουνίου 1964), εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1964

Βιβλιοθήκη της Βουλής

156

175. «Σύνταγμα της Ελλάδος», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, τχ. Α', αρ.φ. 2, τη 1η Ιανουαρίου 1952

Βιβλιοθήκη της Βουλής

176. Στη φωτογραφία, η Ελένη Σκούρα παραλαμβάνει αναμνηστικό μετάλλιο από την πρόεδρο των γυναικείων οργανώσεων Λίνα Τσαλδάρη, την 1η Φεβρουαρίου 1953.

Φωτογραφία: Αθηναϊκό Πρακτορείο

Η Ελένη Σκούρα ήταν η πρώτη ελληνίδα βουλευτής. Εκλέχτηκε σε επαναληπτική εκλογή στη Θεσσαλονίκη στις 18 Ιανουαρίου του 1953

176α. Γυναίκες έξω από εκλογικό κέντρο που περιμένουν να ψηφίσουν στις εκλογές του 1956

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Βουλή των Ελλήνων

177. Επιτροπή Θέσεως της Γυναικός Η.Ε. Ελληνική Αντιπροσωπεία, 21 Απριλίου 1949, Λίνα Π. Τσαλδάρη.

Δακτυλόγραφο, μφ.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Έκθεση της Λ. Τσαλδάρη, αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης, στη Γ' Σύνοδο της Επιτροπής για τη θέση της γυναίκας, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που πραγματοποιήθηκε στη Βηρυτό

176α

178. Εκλογικό βιβλιάριο της Αντιγόνης Σακελλαρίου, γεννημένης το 1893
Ιδιωτική συλλογή

Σύμφωνα με διατάξεις του Νόμου 959 του 1949 η ηλικία συμμετοχής των γυναικών στις δημοτικές εκλογές μειώθηκε από την ηλικία των 30 ετών στα 21 χρόνια. Παράλληλα, κατοχυρώθηκε η εκλογιμότητα των γυναικών, διατάξεις όμως που προβλέπονταν να εφαρμοστούν μετά το 1953.

179. «Περί χορηγήσεως εις τας γυναίκας του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι κατά τας βουλευτικές εκλογάς», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 2 Ιουλίου 1952, αρ.φ. 177

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολλές δυτικές χώρες κατοχυρώθηκε η γυναικεία ψήφος ως αναγνώριση της εισφοράς των γυναικών στις ανάγκες που δημιούργησε η εμπόλεμη κατάσταση. Οι Ελληνίδες κάθε ιδεολογικής και

ΕΚΘΕΣΙΣ
 "Εκθέσις επί της κατάστασης των γυναικών επί του σχεδίου νόμου «περί κυρώσεως του Α.Ν. 959/1949 περί του δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι των γυναικών, 1951
 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Α.Α.	Όνομα	Αριθμός	Α.Α.	Όνομα	Αριθμός
17	Μαρία Τσιλιανού	24,700	111	Μαρία	197
18	"Αντωνία	2,200	112	"Αντωνία	29
19	"Αντωνία Τσιλιανού	2,200	113	Αντωνία	104
20	Μαρία	2,200	114	Μαρία	10
21	"Αντωνία	2,200	115	Μαρία	99
22	Μαρία	2,200	116	Μαρία	22
23	Μαρία	2,200	117	Μαρία	277
24	Μαρία	2,200	118	Μαρία	2,200
25	Μαρία	2,200	119	Μαρία	2,200
26	Μαρία	2,200	120	Μαρία	2,200
27	Μαρία	2,200	121	Μαρία	2,200
28	Μαρία	2,200	122	Μαρία	2,200
29	Μαρία	2,200	123	Μαρία	2,200
30	Μαρία	2,200	124	Μαρία	2,200
31	Μαρία	2,200	125	Μαρία	2,200
32	Μαρία	2,200	126	Μαρία	2,200
33	Μαρία	2,200	127	Μαρία	2,200
34	Μαρία	2,200	128	Μαρία	2,200
35	Μαρία	2,200	129	Μαρία	2,200
36	Μαρία	2,200	130	Μαρία	2,200
37	Μαρία	2,200	131	Μαρία	2,200
38	Μαρία	2,200	132	Μαρία	2,200
39	Μαρία	2,200	133	Μαρία	2,200
40	Μαρία	2,200	134	Μαρία	2,200
41	Μαρία	2,200	135	Μαρία	2,200
42	Μαρία	2,200	136	Μαρία	2,200
43	Μαρία	2,200	137	Μαρία	2,200
44	Μαρία	2,200	138	Μαρία	2,200
45	Μαρία	2,200	139	Μαρία	2,200
46	Μαρία	2,200	140	Μαρία	2,200
47	Μαρία	2,200	141	Μαρία	2,200
48	Μαρία	2,200	142	Μαρία	2,200
49	Μαρία	2,200	143	Μαρία	2,200
50	Μαρία	2,200	144	Μαρία	2,200
51	Μαρία	2,200	145	Μαρία	2,200
52	Μαρία	2,200	146	Μαρία	2,200
53	Μαρία	2,200	147	Μαρία	2,200
54	Μαρία	2,200	148	Μαρία	2,200
55	Μαρία	2,200	149	Μαρία	2,200
56	Μαρία	2,200	150	Μαρία	2,200
57	Μαρία	2,200	151	Μαρία	2,200
58	Μαρία	2,200	152	Μαρία	2,200
59	Μαρία	2,200	153	Μαρία	2,200
60	Μαρία	2,200	154	Μαρία	2,200
61	Μαρία	2,200	155	Μαρία	2,200
62	Μαρία	2,200	156	Μαρία	2,200
63	Μαρία	2,200	157	Μαρία	2,200
64	Μαρία	2,200	158	Μαρία	2,200
65	Μαρία	2,200	159	Μαρία	2,200
66	Μαρία	2,200	160	Μαρία	2,200
67	Μαρία	2,200	161	Μαρία	2,200
68	Μαρία	2,200	162	Μαρία	2,200
69	Μαρία	2,200	163	Μαρία	2,200
70	Μαρία	2,200	164	Μαρία	2,200
71	Μαρία	2,200	165	Μαρία	2,200
72	Μαρία	2,200	166	Μαρία	2,200
73	Μαρία	2,200	167	Μαρία	2,200
74	Μαρία	2,200	168	Μαρία	2,200
75	Μαρία	2,200	169	Μαρία	2,200
76	Μαρία	2,200	170	Μαρία	2,200
77	Μαρία	2,200	171	Μαρία	2,200
78	Μαρία	2,200	172	Μαρία	2,200
79	Μαρία	2,200	173	Μαρία	2,200
80	Μαρία	2,200	174	Μαρία	2,200
81	Μαρία	2,200	175	Μαρία	2,200
82	Μαρία	2,200	176	Μαρία	2,200
83	Μαρία	2,200	177	Μαρία	2,200
84	Μαρία	2,200	178	Μαρία	2,200
85	Μαρία	2,200	179	Μαρία	2,200
86	Μαρία	2,200	180	Μαρία	2,200
87	Μαρία	2,200	181	Μαρία	2,200
88	Μαρία	2,200	182	Μαρία	2,200
89	Μαρία	2,200	183	Μαρία	2,200
90	Μαρία	2,200	184	Μαρία	2,200
91	Μαρία	2,200	185	Μαρία	2,200
92	Μαρία	2,200	186	Μαρία	2,200
93	Μαρία	2,200	187	Μαρία	2,200
94	Μαρία	2,200	188	Μαρία	2,200
95	Μαρία	2,200	189	Μαρία	2,200
96	Μαρία	2,200	190	Μαρία	2,200
97	Μαρία	2,200	191	Μαρία	2,200
98	Μαρία	2,200	192	Μαρία	2,200
99	Μαρία	2,200	193	Μαρία	2,200
100	Μαρία	2,200	194	Μαρία	2,200
101	Μαρία	2,200	195	Μαρία	2,200
102	Μαρία	2,200	196	Μαρία	2,200
103	Μαρία	2,200	197	Μαρία	2,200
104	Μαρία	2,200	198	Μαρία	2,200
105	Μαρία	2,200	199	Μαρία	2,200
106	Μαρία	2,200	200	Μαρία	2,200

184

πολιτικής κατεύθυνσης διεκδίκησαν πολιτική ισότητα με τους άνδρες μαχητικά. Η διαδικασία αποδείχθηκε αρκετά μακροχρόνια και γεμάτη ειδικές διατάξεις έως τις βουλευτικές εκλογές του 1956, οπότε συμμετείχαν σε επίπεδο επικράτειας για πρώτη φορά.

180. «Γυναίκες, μπήτε στα Δημοτικά Συμβούλια, περ. *Ο Αγών της Γυναίκας*, αρ. 166-167, (Απρίλιος–Μάιος 1933) Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

181. Διοίκησης Οικονομικής Συνεργασίας–Αποστολή εν Ελλάδι, 1949

Έκθεσις Της επί των Εσωτερικών Κοινοβουλευτικής Επιτροπής επί του σχεδίου νόμου «περί κυρώσεως του Α.Ν. 959/1949 περί του δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι των γυναικών, 1951 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

182. «Η πολιτική και το ωραίο φύλον. Το ζήτημα της γυναικείας ψήφου. Πώς το αντιμετωπίζουν οι ενδιαφερόμενοι», *Έθνος*, 18 Φεβρουαρίου 1949 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

183. «Η ψήφος των γυναικών. Οι Ελληνίδες θα συμβάλλουν στην εθνική αναμόρφωσι. Η απόκτησις πολιτικής συνειδήσεως πολλά δύναται να προσφέρουν εις τα κοινωνικής φύσεως έργα... Συνέντευξις με την πρόεδρον χηρών και ορφανών του πολιτικού κόσμου, κ. Αικατερίνην Σκιαδαρήση», *Η Βραδυνή*, αρ. 9865, 24 Ιουλίου 1952 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

184. Κατάστασις εμφανίονσα τον αριθμόν των εγγραφεισών γυναικών εις έκαστον των κάτωθι νομών του Κράτους, 1950
 Δακτυλόγραφο, 33x20,5 εκ.
 Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Δακτυλόγραφος κατάλογος στον οποίο αποτυπώνεται αριθμητικά ο αριθμός των γυναικών που εγγράφηκαν σε εκλογικούς καταλόγους.

185. Υπουργείον Εσωτερικών, *Γιατί πρέπει να ψηφίζεις, διαφωτιστικόν φυλλάδιον διά τας Ελληνίδας εκλογείς*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1953
Φυλλάδιο, 23x15,5 εκ., σσ. 14
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Η επιμέλεια της σύνταξης ανήκε στα γυναικεία σωματεία: Λύκειον Ελληνίδων, Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ΧΕΝ, Σύνδεσμο για τα δικαιώματα της γυναίκας, Σύνδεσμο Ελληνίδων Επιστημόνων, Πανελλήνιο Ένωση διανομένων γυναικών και την Ελληνική Ομοσπονδία γυναικείων σωματείων.

186. Μαρία Καζάζη (1952)
Άποψη της Αθήνας από την Αρχαία Αγορά
Ακρυλικό και λάδι, 90x120 εκ.
Μουσείο Βούρου–Ευταξία

Η Αθήνα κατοικήθηκε και ανοικοδομήθηκε με ταχείς ρυθμούς.

187. Ο Κ. Καραμανλής, ως υπουργός Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση Α. Παπάγου, επισκέφθηκε τα έργα της Υλίκης, το Μάιο 1955. Δύο χρόνια αργότερα, εγκαινίασε τα έργα ύδρευσης της Αθήνας από την Υλίκη, ως πρωθυπουργός
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Η Καθημερινή–Επτά Ημέρες*, 4.5.1997

187

188

188. Το Δεκέμβριο του 1955, ο Κ. Καραμανλής θεμελίωσε τα υδροηλεκτρικά έργα του Μέγδοβα. Στόχος ήταν η ενίσχυση των υποδομών, έτσι ώστε να επιτευχθεί η προσέγγιση του ευρωπαϊκού μοντέλου και επιπέδου. Ο εξηλεκτρι-

193

σμός της χώρας συνέβαλε στην ανάπτυξη επενδυτικών δραστηριοτήτων, την κατασκευή μεγάλων έργων και στην ανακατασκευή του οδικού δικτύου
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Η Καθημερινή—Επτά Ημέρες*, 4.5.1997

189. Ο Κ. Καραμανλής, υπουργός Δημοσίων Έργων, κατά τη διάρκεια επιθεώρησης των εγχειοβελτιωτικών έργων στον Αξιό ποταμό, στη Μακεδονία. Εκτός από τη σημασία του στην ενεργειακή πολιτική, συνέβαλε στη αύξηση της γεωργικής παραγωγής καθώς αύξησε τη δυνατότητα άρδευσης νέων εκτάσεων γης

Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 16, σ. 188

190. Επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στα ελληνικά ναυπηγεία Σκαρμαγκά, την πρώτη σύγχρονη μονάδα επισκευής πλοίων, το 1957
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Η Καθημερινή—Επτά Ημέρες*, 4.5.1997

191. Το Νοέμβριο του 1958 εγκαινιάστηκε το διυλιστήριο πετρελαίου στον Ασπρόπυργο. Η εκβιομηχάνιση της χώρας με ταχείς ρυθμούς είχε ως συνέπεια τη μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου και τη μετατόπισή του προς τα μεγάλα αστικά κέντρα.
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Η Καθημερινή—Επτά Ημέρες*, 4.5.1997

192. Ο Π. Κανελλόπουλος στα εγκαίνια του εργοστασίου ζάχαρης στη Λάρισα, 1961
Φωτογραφία
Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

193. Διαφήμιση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος και Αθηνών
Φωτογραφική αναπαραγωγή

Το νέο τραπεζικό σχήμα συγκροτήθηκε από την κυβέρνηση Παπάγου στις αρχές του 1953, και είχε ως στόχο την εξυγίανση του εθνικού τραπεζικού συστήματος.

194. «Η κυβέρνηση ανήγγειλε διά του υπουργού του Συντονισμού ότι: η δραχμή υπερτιμήθη κατά 50% από χθες», εφ. *Ελευθερία*, 10 Απριλίου 1953
Φωτογραφική αναπαραγωγή

Η αιφνιδιαστική υποτίμηση της δραχμής στις 9 Απριλίου 1953 ήταν γεγονός καθοριστικής σημασίας καθώς λειτούργησε θετικά για τη νομισματική σταθερότητα και τη βελτίωση του εξωτερικού εμπορίου.

195. Υπάλληλοι της Τραπέζης Ελλάδος μετρούν τα χαρτονομίσματα προς απόσυρση, Οκτώβριος 1954
Φωτογραφία: αρχείο Μεγαλοκονόμου

196. Στις 9 Ιουλίου του 1961 ο Π. Κανελλόπουλος υπέγραψε τη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
Φωτογραφία
Συλλογή Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου

197. Ο Κ. Καραμανλής μεταξύ των υπουργών Εξωτερικών των Έξι, και υπηρεσιακών παραγόντων, μετά την υπογραφή της συμφωνίας σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικο-

194

νομική Κοινότητα, 1961
Φωτογραφία

Αναπαραγωγή από: *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 20 χρόνια συμμετοχής*, επιμ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Αντιπροσωπεία στην Ελλάδα, 2001, σ. 62

197α. *Πρωτόκολλο ορκωμοσίας Α.Μ. Κωνσταντίνου*, στις 23 Μαρτίου 1964. Στο τέλος υπογράφουν ο Αθηνών Χρυσόστομος και τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου
Χειρόγραφο σε πάπυρο
Βιβλιοθήκη της Βουλής

198. Η Κυβέρνηση Ενώσεως Κέντρου, 1964
Φωτογραφία, 13x18 εκ.
Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου

199. Επιστολή του Κ. Καραμανλή προς τον Κ. Τσάτσο, 10 Μαΐου 1966
Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής»

Ο Κ. Καραμανλής, που είχε απομακρυνθεί από την ενεργό πολιτική το 1963, ανέλυε τις σκέψεις αλλά και τα συναισθήματά του για την πορεία των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Μεταξύ άλλων έγραφε: «Εμείς οι Έλληνες επιλέξαμεν, και ορθώς, την δημοκρατίαν. Και διότι εγεννήθη εις τον τόπον μας αλλά και διότι αποτελεί την υψηλότεραν και ευγενεστέραν μορφήν οργανώσεως της ανθρώπινης κοινωνίας. Είναι δε τόσοσ καθολικά παραδεδεγμένη η υπεροχή της, ώστε να την χρησιμοποιούν υποκριτικά ως προμετωπίδα ακόμα και τα ολοκληρωτικά καθεστώτα.»

200. «Σημαντικά αποφάσεις επί της αγροτικής πολιτικής», *Δελτίον Πληροφοριών Ευρωπαϊκής Κινήσεως*, τχ. 1, Ιανουάριος 1964
Μηνιαίο περιοδικό, 28,2x21 εκ.
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

202

Ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια εκδηλώθηκαν κινήσεις υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Το 1947 έκανε την εμφάνισή του το ελληνικό τμήμα της διεθνούς επιτροπής για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, που στη συνέχεια μετονομάστηκε Σοσιαλιστική Κίνηση για τις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης (MEUSE). Την ίδια χρονιά ο ιδρυτής της «Πανευρώπης», Coudenhove-Kalergi, απηύθυνε έκκληση προς τα μέλη των Κοινοβουλίων της Ευρώπης, να εργαστούν για τη συγκρότηση μίας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών. Το ελληνικό Κοινοβούλιο προχώρησε στη σύσταση διακομματικής επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία. Τα Ιουλιανά, το 1965, και η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας το 1967 οδήγησαν την ευρωπαϊκή κίνηση σε μαρασμό.

201. Αρχηγός της ελληνικής αντιπροσωπείας που διαπραγματεύτηκε τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ. ήταν ο υποδιοικητής της Τραπέζης Ελλάδος, Ιωάννης Πεσμαζόγλου
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Αρχείο Ιωάννη Πεσμαζόγλου

202. Ιωάννης Τσαρούχης (1910–1989)
Το λιμάνι του Πειραιά από το σπίτι του Γκιώνη
Λάδι σε καμβά, 65x90,3 εκ.
Βουλή των Ελλήνων

203. Κάλπη
Υπουργείο Εσωτερικών
Σύγχρονη κάλπη από πλεξιγκλάς που αντικατέστησε την κάλπη από ξύλο.

ΕΝΟΤΗΤΑ 6

**Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975**

**ΟΙ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1975**

Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ

Α. Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ

Ι. Εισαγωγικά

Το Σύνταγμα του 1975 είναι προϊόν μιας ουσιαστικής καμπής της συνταγματικής και της πολιτικής μας ιστορίας, η οποία σφραγίστηκε με την ιστορική συγκυρία της επιβολής και της κατάρρευσης της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967. Συνεπώς, για να κατανοήσει κανείς βαθύτερα τη μεγάλη αυτή καμπή και τον Καταστατικό Χάρτη που παρήγαγε, δεν μπορεί να παρακάμψει τη δικτατορική παρέμβαση του 1967–1974 και το πολιτικό κλίμα που διαμόρφωσε.

Όταν είχε κορυφωθεί η αντίδραση του ελληνικού λαού κατά των αλλεπάλληλων και προκλητικών παρεμβάσεων των ανακτόρων στην πολιτική ζωή της χώρας και του ξένου παράγοντα στα εθνικά μας ζητήματα, παρενέβη ο στρατός, την κατέπνιξε και, καταλύοντας το δημοκρατικό πολίτευμα, εγκαθίδρυσε την επταετή στρατιωτική δικτατορία. Το αυταρχικό καθεστώς δεν κατέλυσε μόνο τη δημοκρατία και τις πολιτικές ελευθερίες του ελληνικού λαού, αλλά, παραβιάζοντας εγκληματικά θεμελιώδεις αρχές της εθνικής πολιτικής, έπληξε βαρύτατα τα εθνικά συμφέροντα της χώρας και το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων. Αποκορύφωμα της ξενοκίνητης αυτής πολιτικής ήταν η ευθύνη για το πραξικόπημα της Κύπρου, την απόπειρα δολοφονίας του Προέδρου της Αρχιεπισκόπου Μακαρίου και την τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο.

Η επιβολή της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας είχε σοβαρές πολιτικές συνέπειες, που άσκησαν ουσιαστική επίδραση στην πορεία της χώρας. Ειδικότερα, μπορεί κανείς να αναφέρει τα ακόλουθα:

(α) Εξήγειρε το φρόνημα του ελληνικού λαού και προκάλεσε την αποδοκιμασία της συντριπτικής πλειονότητάς του. Μεγάλη μερίδα του κατέστη ενεργός με τον σχηματισμό πολυάριθμων αντιστασιακών οργανώσεων, που ανέπτυξαν ευρύτα-

το συνολικό φάσμα δράσης στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Κορυφαία γεγονότα της αντίστασης ήταν οι εξεγέρσεις της Νομικής Σχολής και του Πολυτεχνείου.

(β) Προκάλεσε την αποδοκιμασία και τις αντιδράσεις της πλειονότητας των λαών και κρατών της διεθνούς κοινότητας, με κορυφαίο γεγονός την καταδίκη της δικτατορικής κυβέρνησης και τον εξαναγκασμό της τελευταίας σε καταγγελία της Σύμβασης της Ρώμης «Περί Προασπίσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών» και αποχώρηση από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Υπενθυμίζεται εδώ το βαρύ πολιτικό πλήγμα που επέφερε στο αυταρχικό καθεστώς η διεξαγωγή «της ελληνικής υπόθεσης» («L'affaire grecque») στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Στρασβούργο, όπου αποκαλύφθηκαν τα βασανιστήρια και γενικότερα οι παραβιάσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης.

(γ) Τραυμάτισε βαρύτατα το εθνικό αίσθημα του Ελληνισμού με την εγκληματική συνέργεια του καθεστώτος στα γεγονότα της Κύπρου και κλόνησε τους παλαιούς συμμαχικούς δεσμούς της χώρας.

(δ) Έπληξε καίρια τις ήδη ασθενείς και τραυματισμένες πολιτικές βάσεις του θεσμού της μοναρχίας στην Ελλάδα και όξυνε στο έπακρο το εγγενές δημοκρατικό αίσθημα του ελληνικού λαού. Αυτό προσανατόλισε τις υγιείς πολιτικές δυνάμεις του προς την αναζήτηση ενός νέου συντάγματος, που θα θέσπιζε πλήρεις εγγυήσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων, θα εγκαθίδρυε ένα σύγχρονο δημοκρατικό πολίτευμα, χωρίς θεσμικά κατάλοιπα και εστίες αυταρχισμού, και θα διασφάλιζε την ανεξαρτησία του ελληνικού λαού απέναντι στην ξένη επιβουλή.

(ε) Η σημαντικότερη, ίσως, συνέπεια της δικτατορίας, ως ιστορικής συγκυρίας για τη συντακτική πολιτική του 1974–1975, είναι η απελευθέρωση των ιδεολογικών και πολιτικών δυνάμεων που επήλθε με την πτώση της. Οι ιδεολογικές και πολιτικές αυτές δυνάμεις ήσαν επί δεκαετίες φιμωμένες και υπό απαγόρευση. Το μεγάλο, με παγκόσμιες διαστάσεις, κίνημα των νέων κατά των καταλοίπων του θεσμικού και του κοινωνικού αυταρχισμού, το κίνημα του Μάη του '68, δεν έλαβε χώρα στην Ελλάδα. Βρήκε, βεβαίως, τη στιγμιαία αλλά καθοριστικής πολιτικής σημασίας έκφρασή του με τις εξεγέρσεις των φοιτητών της Νομικής Σχολής και του Πολυτεχνείου. Ως κοινωνικοπολιτική δύναμη, όμως, μετατέθηκε και έδρασε στο αμέσως μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος χρόνο. Αυτά όλα δεν μπορούσαν παρά να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη χάραξη της συντακτικής πολιτικής για ένα νέο σύνταγμα.

Οι πολιτικές αυτές συνέπειες της επιβολής της δικτατορίας ήταν φυσικό να οδηγήσουν καθοριστικά τη χώρα στη συνταγματική μεταβολή του 1975. Ώθησαν το δικτατορικό καθεστώς στην κατάρρευση και συγχρόνως προσανατόλισαν όλες τις πολιτικές δυνάμεις προς την εγκαθίδρυση μιας σύγχρονης πραγματικής δημοκρατίας, που θα

ανταποκρινόταν στο νέο πολιτικό αίσθημα του λαού. Πρέπει, όμως, να επισημανθεί, όμως, εδώ, ότι ιδιαίτερη πολιτική σημασία είχε και το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, που ανέλαβε τα ηνία της αναίμακτης μετάβασης στη δημοκρατία, *είχε συλλάβει και ενστερνισθεί πολιτικά το αίσθημα του λαού*. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να οδηγήσει, με την σύμπραξη όλων των δημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων, στη συνταγματική μεταβολή της μορφής του πολιτεύματος με ασφάλεια και επιτυχία.

Στις 23 Ιουλίου 1974, το καθεστώς της επταετούς δικτατορίας, που είχε επιβληθεί με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, κατέρρευσε. Με το ιστορικό αυτό γεγονός αρχίζει η επάνοδος στη δημοκρατία και η πολιτική και συντακτική διαδικασία παραγωγής του Συντάγματος του 1975. Η διαδικασία αυτή εξελίσσεται σε τρεις φάσεις: (α) στη φάση της πτώσης του δικτατορικού καθεστώτος και της ανάληψης της διακυβέρνησης της χώρας από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας», όπως ονομάστηκε η κυβέρνηση μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία με Πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή· (β) στη φάση της διακυβέρνησης της χώρας από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας»· (γ) στη φάση της συντακτικής διαδικασίας, που περιλαμβάνει: την εκλογή της πρώτης εθνικής αντιπροσωπείας και της πρώτης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης, το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 για τη μορφή του πολιτεύματος και τη διαδικασία της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» μέχρι τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος, στις 9 Ιουνίου 1975.

II. Πρώτη φάση: η κατάρρευση της δικτατορίας και η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας»

1. Η κατάρρευση του καθεστώτος και η ανάληψη της εξουσίας από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή

Το τέλος του δικτατορικού καθεστώτος δεν ήταν προϊόν ούτε βίαιης ανατροπής του, ούτε κάποιας ξένης παρέμβασης, ούτε, βεβαίως, της θέλησης των δικτατόρων. Η δικτατορία απλώς κατέρρευσε. Αυτό έγινε κάτω από την πίεση των γεγονότων και των συνεπειών τους που αναφέρονται συνοπτικά πιο πάνω: της πολλαπλής και συνεχούς αντίστασης, της καθολικής αποδοκιμασίας του Ελληνικού Λαού, της διεθνούς κοινής γνώμης και της διεθνούς κοινότητας, του βάρους των ευθυνών για τα πρόσφατα τότε γεγονότα της Κύπρου, που αποτέλεσαν και το καίριο πλήγμα του καθεστώτος, καθώς και των εγγενών αδυναμιών διακυβέρνησης που είχε η στρατιωτική δικτατορία, όπως κάθε αυταρχικό καθεστώς.

Χαρακτηριστικό της κατάρρευσης του δικτατορικού καθεστώτος ήταν ότι, χωρίς να σημειωθεί οποιαδήποτε βίαιη πράξη, ο πρόεδρος και τα μέλη της δικτατορικής κυβέρνησης εξαφανίστηκαν από τις θέσεις τους, χωρίς να εκδοθεί, ούτε από όργανα της δικτατορίας, ούτε από τον μεταβατικό αρχηγό του κράτους, ούτε από τη διάδοχη κυβέρνηση, οποιαδήποτε επίσημη πράξη ή απόφαση παραίτησης ή απόλυσης που να βεβαιώνει το τέλος του καθεστώτος. Την τελευταία αυτή δικτατορική κυβέρνηση, αποτελούσαν, με Πρωθυπουργό τον Αδαμ. Ανδρουτσόπουλο, δεκαπέντε υπουργοί και δεκατρείς υφυπουργοί. Τελευταίες πολιτικές πράξεις της ήταν το Προεδρικό Διάταγμα της 20ής Ιουλίου που καλούσε σε γενική επιστράτευση, η οποία κατέληξε σε παταγώδη αποτυχία, και το διάγγελμα του Γκιζίκη της ίδιας ημερομηνίας για την εισβολή των Τούρκων στην Κύπρο.

Μετά την εξαφάνιση της δικτατορικής κυβέρνησης, οι μόνοι που παρέμειναν στη θέση τους ήταν οι αρχηγοί των ενόπλων δυνάμεων και ο αρχηγός του κράτους της δικτατορίας στρατηγός Φαίδων Γκιζίκης. Αυτοί παρέδωσαν, τελικώς, την ακέφαλη εξουσία, χωρίς την κυβερνητική ηγεσία της, άτυπα, χωρίς οποιαδήποτε πράξη εντολής.

Με την κατάπαυση του πυρός που είχε προκαλέσει η εισβολή στην Κύπρο και

την εξαφάνιση της δικτατορικής κυβέρνησης, άρχισε, στο επίπεδο της ανώτατης ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων, να διαμορφώνεται ταχύτατα η σκέψη της άμεσης μεταπολίτευσης με ανάθεση της εξουσίας σε πολιτική ηγεσία. Το πρωί της 23ης Ιουλίου 1974, ο αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων Γρηγόριος Μπονάνος, ο αρχηγός του στρατού Ανδρέας Γαλατσάνος, ο αρχηγός του ναυτικού Πέτρος Αραπάκης και ο αρχηγός της αεροπορίας Αλέξανδρος Παπανικολάου αποφάσισαν με τον στρατηγό Φαίδωνα Γκιζίκη να συγκαλέσει ο τελευταίος την πολιτική ηγεσία της χώρας σε σύσκεψη και να προτείνει τον σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης. Η σύσκεψη ορίσθηκε για τις 2 μ.μ. της ίδιας ημέρας, κλήθηκαν δε και έλαβαν μέρος οι εξής: Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Γεώργιος Μαύρος, Ευάγγελος Αβέρωφ, Γεώργιος Αθανασιάδης-Νόβας, Σπύρος Μαρκεζίνης, Στέφανος Στεφανόπουλος, Πέτρος Γαρουφαλιάς και Ξενοφών Ζολώτας. Την πρόταση των αρχηγών των ενόπλων δυνάμεων και του Γκιζίκη για σχηματισμό πολιτικής

*Αντιστασιακή αφίσα κατά της Χούντας
του Γιώργου Αργυράκη.*

κυβέρνησης με σκοπό τη μετάβαση στη δημοκρατία αποδέχτηκαν ομόφωνα οι πολιτικοί, αφού πήραν την –τότε όχι απολύτως ακριβή– διαβεβαίωση ότι είχε επιτευχθεί πλήρης έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων. Μετά τη λύση της συνεδρίασης, κατά τις απογευματινές ώρες της ίδιας ημέρας, αφού εγκαταλείφθηκε η αρχική σκέψη να ανατεθεί η πρωθυπουργία στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, αποφασίστηκε να κληθεί αυθημερόν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και να του ανατεθούν η πρωθυπουργία και ο σχηματισμός της νέας κυβέρνησης. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, που βρισκόταν στο Παρίσι, –όπου διέμενε από το 1963 και ενημερωνόταν συνεχώς για τα συμβαίνοντα στην Ελλάδα– αποδέχτηκε χωρίς περιστροφές την πρόταση. Ο Έλληνας ηγέτης αφίχθη στο Ελληνικό τη νύχτα της 23ης προς 24η Ιουλίου με το αεροπλάνο του Προέδρου της Δημοκρατίας της Γαλλίας, όπου έτυχε μεγαλειώδους και φρενιτώδους υποδοχής από μεγάλα πλήθη, τα οποία είχαν εισρεύσει εκεί, μετά τη διάδοση της σχετικής πληροφορίας.

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής συγκρότησε αμέσως, το πρωί της 24ης Ιουλίου, κυβέρνηση, η οποία, ως μη κοινοβουλευτική, πήρε το όνομα: «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας». Στην πρώτη σύνθεση της κυβέρνησης συμμετείχαν, με Πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, οι εξής υπουργοί: Γεώργιος Μαύρος, Ξενοφών Ζολώτας, Ευάγγελος Αβέρωφ–Τσοτίσας, Γεώργιος Ράλλης, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου, Σόλων Γκίκας, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Νικόλαος Λούρος, Κωνσταντίνος Λάσκαρης, Ανδρέας Κοκκέβης και Παναγιώτης Λαμπρίας (ως υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ). Στις 26 Ιουλίου η κυβέρνηση διευρύνθηκε με νέους υπουργούς και υφυπουργούς, στους οποίους συγκαταλέγονταν και πολλοί ενεργοί αντιστασιακοί και διωχθέντες από το στρατιωτικό καθεστώς. Τα νέα πρόσωπα της κυβέρνησης ήσαν οι υπουργοί: Χριστόφορος Στράτος, Ιωάννης Πεσματζίου, Δημήτριος Παπασπύρου, Χαράλαμπος Πρωτόπαππας, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, Γεώργιος–Αλέξανδρος Μαγκάκης, Γεώργιος Μυλωνάς και Ιωάννης Μηγαίος καθώς και οι υφυπουργοί: Ευάγγελος Δεβλέτογλου, Ιωάννης Μπούτος, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Δημήτριος Τσάτσος, Κωνσταντίνος Αποσκίτης, Γεώργιος Λιανόπουλος, Γεώργιος Παπαγιαβής, Αθανάσιος Ταλιαδούρος, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Αθανάσιος Τσαλδάρης, Κωνσταντίνος Αλαβάνος και Εμμανουήλ Κεφαλογιάννης.

2. Χαρακτηριστικά στοιχεία της αναίμακτης μεταπολίτευσης

Η μετάβαση από τη στρατιωτική δικτατορία στη δημοκρατία το 1974–1975 αποτελεί, αναμφίβολα, κορυφαίο σταθμό της πολιτικής και της συνταγματικής μας ιστορίας. Για να κατανοήσει κανείς βαθύτερα την αναίμακτη αυτή μεταπολίτευση, πρέπει να προσεγγίσει ορισμένα λεπτομερειακά μεν γεγονότα, αλλά χαρακτηριστι-

κά του πνεύματος ομαλότητας που επικράτησε στη διαδικασία της μεταπολίτευσης. Τα γεγονότα αυτά είναι τα εξής:

(α) Ο διορισμός του Πρωθυπουργού και των μελών της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» από τον αρχηγό του κράτους της δικτατορίας Φαίδωνος Γκιζίκη με προεδρικά διατάγματα (517 και 518 της 24.7.1974) που εκδόθηκαν με βάση τις διατάξεις του άρθρου 43 του δικτατορικού Συντάγματος του 1968/1973 και του ν.δ. 173 «Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργών» του δικτατορικού καθεστώτος.

(β) Η αναφορά στο προοίμιο του διατάγματος διορισμού του Πρωθυπουργού της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» ότι ο εν λόγω διορισμός είχε ως βάση την «εν Εθνικό Συμβούλιο εκφρασθείσαν ομόφωνον απόφασιν της ηγεσίας του Πολιτικού Κόσμου και των Ενόπλων Δυνάμεων».

(γ) Η όρκιση της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» ενώπιον του αρχηγού του κράτους της δικτατορίας και με βάση το άρθρο 43 του δικτατορικού Συντάγματος του 1968/1973.

(δ) Η απόφαση της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» να παραμείνει στη θέση του ο αρχηγός της εκτελεστικής εξουσίας της δικτατορίας στρατηγός Γκιζίκης μέχρι την ανάδειξη από τη Βουλή που θα εκλεγόταν με ελεύθερες γενικές εκλογές ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, εφόσον, βεβαίως, δεν θα επιλεγόταν από τον λαό ως μορφή πολιτεύματος η βασιλευομένη δημοκρατία.

Η ορκωμοσία του Κ. Καραμανλή τα ξημερώματα της 24ης Ιουλίου 1974.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα παραπάνω γεγονότα ήταν εξ ολοκλήρου τυπικά, χωρίς καμιά ουσιαστική νομική σημασία, αφού, στην ουσία, δεν επηρέασαν τους δημοκρατικούς στόχους της μεταβατικής κυβέρνησης, ούτε διατήρησαν σε ισχύ, θεσμικά ή de facto, κάποιο στοιχείο αυταρχικής εξουσίας του δικτατορικού καθεστώτος, μετά την κατάρρευσή του. Ωστόσο, δεν έμειναν χωρίς οποιαδήποτε κριτική. Αυτό οφειλόταν στην πολιτική υπερευαισθησία που είχαν δημιουργήσει στα ευρύτερα στρώματα του ελληνικού λαού η επιβολή της επτάχρονης

δικτατορίας και οι πολιτικές καταστάσεις που είχαν προηγηθεί, κυρίως οι συνεχείς παρεμβάσεις των ανακτόρων και του ξένου παράγοντα στα πολιτικά πράγματα και στα εθνικής σημασίας ζητήματα της χώρας μας. Μια υπερευαίσθησία, που κατέληγε σε δυσπιστία απέναντι στις επιλογές και τους χειρισμούς της κυβέρνησης. Σήμερα, σε μεγάλη απόσταση από τις δικαιολογημένες τότε υπερευαίσθησιες του λαού και με την πληρέστερη γνώση ως προς το τι συνέβαινε εκείνη την εποχή στις ένοπλες δυνάμεις, πρέπει να σημειώσω ότι η επιλογή από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή του πνεύματος και του τρόπου ομαλής μεταπολίτευσης είχε ζωτική σημασία για την ασφαλή επανίδρυση της δημοκρατίας. Η επιλογή βίαιης εκδίωξης της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων και του στρατηγού Γκιζίκη θα εγκυμονούσε σοβαρά τον κίνδυνο υποτροπής των δικτατορικών στοιχείων του στρατεύματος, τα οποία δεν ήταν, φαίνεται, πλήρως ελεγχόμενα, όπως είχε διαβεβαιώσει τους πολιτικούς ο δικτατορικός αρχηγός του κράτους. Με αυτά τα δεδομένα, οι παραπάνω τυπικές πράξεις πρέπει να ιδωθούν ως τακτική ειρηνικής μετάβασης από αυταρχικό καθεστώς σε δημοκρατικό πολίτευμα. Η τακτική αυτή δεν είναι, άλλωστε, άγνωστη στη διεθνή πρακτική μεταπολιτεύσεων.

III. Δεύτερη φάση, η κυβέρνηση μετάβασης στη δημοκρατία

1. Η πρωτογενής συντακτική εξουσία και η δημοκρατική νομιμοποίηση της «Κυβέρνησεως Εθνικής Ενότητας»

Η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας», δεδομένου ότι δεν ήταν κοινοβουλευτική, δεν αναδείχθηκε, δηλαδή, με βουλευτικές εκλογές, ούτε διορίστηκε ή ασκούσε εξουσία με βάση δημοκρατικά νομιμοποιημένο σύνταγμα, ήταν μια *de facto* κυβέρνηση, η οποία δεν ήταν μόνο φορέας κοινής νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, αλλά και πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας. Η νομική θέση του αρχηγού του κράτους ήταν εντελώς τυπική. Περιοριζόταν στην άσκηση, σύμφωνα πάντοτε με την κυρίαρχη βούληση της κυβέρνησης, των απολύτως αναγκαίων τυπικών αρμοδιοτήτων, τις οποίες προέβλεπε το προσωρινό συνταγματικό καθεστώς που έθεσε η ίδια κυβέρνηση σε ισχύ με συντακτικές πράξεις. Οι ένοπλες δυνάμεις, που είχαν την πραγματική εξουσία στα χέρια τους, φαίνονταν να πειθαρχούν στα πολιτικά γεγονότα, κρύβοντας, όμως, πάντοτε τις πραγματικές προθέσεις τους.

Με αυτά τα δεδομένα, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας», ως *de facto* κυβέρνηση, με το ευρύτατο φάσμα εξουσιών που είχε στα χέρια της, για να μπορέσει να εκπληρώσει την αποστολή της και να οδηγήσει το κράτος από το δικτατορικό καθεστώς σε πολίτευ-

μα πλήρους δημοκρατίας, είχε ανάγκη *την ευρύτετη πολιτική αποδοχή και πραγματική δημοκρατική νομιμοποίηση*. Αυτό γινόταν ακόμη πιο αναγκαίο λόγω του γεγονότος ότι το «Εθνικόν Συμβούλιον της ηγεσίας του Πολιτικού Κόσμου και των Ενόπλων Δυνάμεων», όπως αυτό αποκλήθηκε στο διάταγμα διορισμού του Πρωθυπουργού, ήταν μεν ένας αποτελεσματικός μηχανισμός παράδοσης της εξουσίας, δεν είχε, όμως, καμιά πολιτική αντιπροσωπευτικότητα η ανομοιογενής, ετερόκλητη και χωρίς εκπροσώπους πολιτικών παρατάξεων ή αντιστασιακών οργανώσεων σύνθεσή του. Η επιλογή του χαρακτηρισμού της κυβέρνησης ως «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» απέβλεπε στο να εκφράσει ακριβώς την εθνική διάσταση και αναγνώριση. Ωστόσο, το όνομα δεν αρκούσε. Έπρεπε να έχει ουσιαστική και αδιαμφισβήτητη δημοκρατική νομιμοποίηση – την οποία και είχε.

Η δημοκρατική νομιμοποίηση της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας», αφού δεν ήταν δυνατή η τυπική θεμελίωσή της σε δημοκρατικά νομιμοποιημένο σύνταγμα ή σε γενικές και ελεύθερες εκλογές, θεμελιωνόταν στα πραγματικά κριτήρια της λαϊκής προσχώρησης σ' αυτή και της καθολικής λαϊκής αναγνώρισής της. Τα συνταγματικού χαρακτήρα αυτά κριτήρια είναι κριτήρια της πολιτικής πράξης επαναστατικών περιόδων και δημοκρατικών μεταπολιτεύσεων της νεότερης ιστορίας που στερούνταν γραπτό σύνταγμα, έχει δε αναγνωρισθεί και θεμελιωθεί επιστημονικά η νομιμοποιητική σημασία τους. Πρέπει, επίσης, να υπογραμμισθεί ότι στην έλλειψη αυτών των κριτηρίων θεμελιώθηκε η ποινική δίωξη και η καταδίκη των «πρωταιτίων» του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 από το βούλευμα 414/1975 του Συμβουλίου Εφετών Αθηνών, από την απόφαση 477/1975 του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών, που καταδίκασε τους «πρωταιτίους» επιβολής της δικτατορίας, και από την απόφαση 59 του Αρείου Πάγου, που απέρριψε την αίτηση αναίρεσης των «πρωταιτίων» κατά της καταδικαστικής απόφασης του Πενταμελούς Εφετείου. Το βούλευμα του Συμβουλίου του Αρείου Πάγου 683/1975 διαπίστωσε, εξάλλου, την *ύπαρξη* των στοιχείων που συνιστούσαν την καθολική λαϊκή αναγνώριση της άσκησης της πολιτικής και της συντακτικής εξουσίας της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας», προσθέτοντας, ως στοιχείο νομιμοποίησής της, και την ταχεία προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία.

2. Η άσκηση της συντακτικής εξουσίας από την «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας»

a. Η άσκηση της συντακτικής εξουσίας

Η «Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας», άσκησε τη συντακτική της εξουσία προς δύο κατευθύνσεις: αφενός μεν προέβη στις συνταγματικές εκείνες ρυθμίσεις που

ήσαν απαραίτητες για τη λειτουργία του κράτους και την αποκατάσταση των ελευθεριών, ώστε ο Ελληνικός Λαός, δημοκρατικά και ελεύθερα, να επιλέξει τη μορφή του πολιτεύματος και να νομιμοποιήσει το νέο Σύνταγμα, αφετέρου δε καθόρισε τις βασικές γραμμές της συντακτικής διαδικασίας, ώστε να διασφαλίζεται και διαδικαστικά η νομιμοποίηση του συντακτικού έργου.

β. Οι συνταγματικού χαρακτήρα ρυθμίσεις

Ως προς την *πρώτη* κατεύθυνση, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» προέβη σε μια σειρά ρυθμίσεων συνταγματικού επιπέδου, θεσπίζοντας νέες διατάξεις και τροποποιώντας παλαιές του Συντάγματος του 1952 και αντιμετωπίζοντας επίκαιρα ζητήματα. Ακολουθούν οι σημαντικότερες ρυθμίσεις αυτής της περιόδου:

(α) Με το πρώτο άρθρο της πρώτης Συντακτικής Πράξης της 1ης Αυγούστου 1974 (που ονομάσθηκε και «Καταστατική Συντακτική Πράξη»), επανέφερε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, που είχε καταλυθεί με το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, με εξαίρεση τις διατάξεις που όριζαν τη μορφή του πολιτεύματος ως βασιλευομένης δημοκρατίας. Με άλλες διατάξεις της ίδιας Συντακτικής Πράξης όρισε ότι, «μέχρι του οριστικού καθορισμού της μορφής του Πολιτεύματος διά της ελεύθερας εκφράσεως της βουλήσεως του Ελληνικού Λαού», καθήκοντα αρχηγού του κράτους θα ασκούσε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Με αυτό τον τρόπο, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» προϋδέασε τον ελληνικό λαό, ήδη με την πρώτη της επίσημη πράξη, ότι ο ίδιος θα αποφάσιζε για την επιλογή της μορφής του πολιτεύματος.

(β) Κατήργησε το δικτατορικό Σύνταγμα του 1968, όπως είχε τροποποιηθεί το 1973, και κάθε άλλη συντακτική ή συντακτικού χαρακτήρα πράξη της δικτατορίας.

(γ) Αποκατέστησε πλήρως, με την «Καταστατική Συντακτική Πράξη» και με τις επόμενες που ακολούθησαν, την αρχή του κράτους δικαίου, τις πολιτικές ελευθερίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Στο πλαίσιο αυτό, συμπληρώνοντας το ήδη αναχρονιστικό Σύντα-

Η Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας.

γμα του 1952, τροποποίησε παλαιές και θέσπισε νέες εγγυήσεις κρίσιμων συνταγματικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, ώστε να λειτουργήσουν οι αρχές της σύγχρονης δημοκρατίας κατά το μεταβατικό διάστημα μέχρι την προσφυγή στον λαό και τη σύνταξη του νέου συντάγματος.

(δ) Με το προεδρικό διάταγμα 519/26.7.1974, χορήγησε αμνηστία σε όλα τα πολιτικά εγκλήματα που είχαν τελεσθεί κατά παράβαση νομοθετημάτων πριν και μετά την 21η Απριλίου –πλην των εγκλημάτων των «πρωταιτίων» του δικτατορικού καθεστώτος– θέτοντας έτσι τέρμα σε διώξεις που δηλητηρίαζαν επί δεκαετίες τη συνοχή και την εσωτερική ειρήνη του ελληνικού λαού και τον δημόσιο βίο της χώρας.

(ε) Με το νομοθετικό διάταγμα 59 «Περί συστάσεως και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων» της 23ης Σεπτεμβρίου 1974, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» κατήγγησε τον διαβόητο αναγκαστικό νόμο 509/1947 «Περί μέτρων ασφαλείας του Κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», που επί δεκαετίες έπληττε βάναυσα τις πολιτικές ελευθερίες στη χώρα μας και κρατούσε στην «παρανομία» το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Με την κατάργηση αυτού του νόμου και τη χορήγηση της αμνηστίας, που σημειώσαμε αμέσως πιο πάνω, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας νομιμοποιήθηκε πλήρως και τα στελέχη του απέκτησαν πλήρη ελευθερία πολιτικής δράσης.

Η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας αποτελεί ένα γεγονός ιδιαίτερης πολιτικής σημασίας, πολύ μεγαλύτερης από εκείνη που αντιλαμβάνεται εκ πρώτης όψεως ένας μη γνώστης των πραγμάτων. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ήταν «παράνομο» όχι με βάση το Σύνταγμα. Ήταν «παράνομο» με βάση το «παρασύνταγμα», ένα σύστημα έκτακτων νομοθετημάτων καταγωγής από αυταρχικές περιόδους της πολιτικής μας ιστορίας και από τις εμφυλιοπολεμικές συνθήκες των δεκαετιών του '40 και του '50, το οποίο διατηρήθηκε σε ισχύ και υπό το Σύνταγμα του 1952 με αυξημένη τυπική δύναμη. Συνέχισε, βεβαίως, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας να είναι «παράνομο», και μάλιστα σε εντονότερο βαθμό κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος. Με αυτά τα δεδομένα, η νομιμοποίησή του δεν είχε τη σημασία μιας τυπικής νομιμοποίησης ενός κόμματος, η οποία θα ήταν χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο, αν θα μπορούσε το κράτος να το απαγορεύσει την επομένη. Η νομιμοποίηση αυτή έγινε μέσα σε ένα περιβάλλον πολιτικής δημοκρατίας με πλήρεις ελευθερίες και πλήρη συνταγματικά δικαιώματα, σηματοδοτώντας: την πλήρη ισχύ του Συντάγματος και το οριστικό τέλος του «παρασυντάγματος», καθώς και την ουσιαστική νομιμοποίηση της ελεύθερης έκφρασης και διάδοσης των ιδεών, που μέχρι τότε ήταν απαγορευμένες.

(στ) Η κυβέρνηση αποκατέστησε τη συνταγματική νομιμότητα στις λειτουρ-

γίες του κράτους, όπου αυτή είχε πληγεί από τη στρατιωτική δικτατορία. Στο πλαίσιο αυτό αποκατέστησε την ευρυθμία και τη συνταγματική τάξη στη Δικαιοσύνη και στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, επαναφέροντας στις θέσεις τους όσους είχαν απολυθεί ή εξαναγκασθεί σε παραίτηση δικαστές, καθώς και καθηγητές, υφηγητές και κατώτερο επιστημονικό προσωπικό των Πανεπιστημίων.

(ζ) Το μεγάλο πρόβλημα κάθε μεταπολίτευσης προς τη δημοκρατία, η δίωξη των υπευθύνων για τα εγκλήματα της επιβολής και της άσκησης του αυταρχικού καθεστώτος, αντιμετώπισε η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» με μετριοπάθεια. Κατά των υπευθύνων και των συνεργών του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 και του δικτατορικού καθεστώτος που εγκαθίδρυσε δεν εξαπέλυσε γενικό διωγμό, αλλά προσδιόρισε και περιόρισε τις διώξεις ως εξής: (i) Την ποινική δίωξη των εγκλημάτων του πραξικοπήματος περιόρισε εξ αρχής στους «πρωταίτιους», ορίζοντας με τη Συντακτική Πράξη της 3ης Οκτωβρίου 1974 ότι οι «πρωταίτιοι πολιτικών εγκλημάτων και των προπαρασκευαστικών αυτών πράξεων, στρεφόμενων κατά της συνταγματικής τάξεως της απορреούσης εκ του Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952 και τεινόντων εις την εγκαθίδρυσιν του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967 (...) υπάγονται εις την αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών...». (ii) Την πειθαρχική δίωξη δημόσιων λειτουργών για συνεργασία με το καθεστώς της δικτατορίας περιόρισε σε δύο, κρίσιμους για τη δημοκρατική και τη συνταγματική νομιμότητα, χώρους των κρατικών λειτουργιών: στη δικαστική λειτουργία και στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα. Η άσκηση πειθαρχικής δίωξης για την εν λόγω συνεργασία εντάχθηκε στο πλαίσιο μέτρων αποκατάστασης της νομιμότητας στους τομείς της Δικαιοσύνης και της Ανώτατης Εκπαίδευσης, μεταξύ των οποίων ήσαν η επαναπρόσληψη των απολυθέντων, η εκ νέου κρίση ορισμένων κατηγοριών διορισθέντων κ.ά.

(η) Η κυβέρνηση όρισε, ήδη με την «Καταστατική Συντακτική Πράξη», ότι τη νομοθετική λειτουργία, μέχρι τη σύγκληση της εθνικής αντιπροσωπείας, θα ασκού-

σε το Υπουργικό Συμβούλιο με νομοθετικά διατάγματα που θα εξέδιδε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και θα δημοσιεύονταν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.

γ. Πολιτική και ρύθμιση της συντακτικής διαδικασίας

Όσον αφορά τη *δεύτερη* κατεύθυνση του συντακτικού έργου της μεταβατικής περιόδου, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» καθόρισε τις βασικές γραμμές της συντακτικής διαδικασίας. Οι σημαντικότερες ρυθμίσεις ήσαν οι ακόλουθες:

(α) Χώρισε διαδικαστικά το συντακτικό έργο σε δύο αντικείμενα: στον καθορισμό της μορφής του πολιτεύματος, αν, δηλαδή, η δημοκρατία θα είναι «βασιλευομένη» ή «προεδρευομένη», και στη σύνταξη όλων των λοιπών διατάξεων του νέου καταστατικού χάρτη. Όσον αφορά τον καθορισμό της μορφής του πολιτεύματος, η κυβέρνηση, όπως είδαμε πιο πάνω, όρισε ήδη με την «Καταστατική Συντακτική Πράξη» ότι θα καθοριζόταν «διά της ελευθέρως εκφράσεως της βουλήσεως του Ελληνικού Λαού», καθιστώντας σαφές ότι για το θεμελιώδες αυτό ζήτημα του νέου Συντάγματος θα αποφάσιζε ο λαός με δημοψήφισμα. Με τη Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974 προσδιόρισε τον χρόνο διεξαγωγής του, ορίζοντας ότι θα προκηρυσσόταν από την κυβέρνηση που θα προερχόταν από τις εθνικές εκλογές εντός δεκαπέντε ημερών από τη διενέργειά τους και θα διεξαγόταν εντός τριάντα ημερών από την προκήρυξή του.

(β) Για την κατοχύρωση της ελεύθερης και γνήσιας έκφρασης της λαϊκής θέλησης ως προς τη μορφή του πολιτεύματος, η Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974 επέβαλε την εφαρμογή της νομοθεσίας για την εκλογή βουλευτών, ιδίως την παρουσία στα εκλογικά τμήματα δικαστικών αντιπροσώπων και αντιπροσώπων των υποστηρικτών της βασιλευομένης και της αβασίλευτης δημοκρατίας, καθώς και τη συγκρότηση εφορευτικών επιτροπών.

(γ) Η ίδια Συντακτική Πράξη όρισε ότι, για την περίπτωση που θα επιλεγόταν από τον λαό η αβασίλευτη δημοκρατία, η εθνική αντιπροσωπεία που θα εκλεγόταν στις γενικές εκλογές θα εξέλεγε, με την απόλυτη πλειοψηφία του συνόλου των βουλευτών, προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Για την περίπτωση, δε, επιλογής της βασιλευομένης δημοκρατίας με τη λαϊκή ετυμηγορία του δημοψηφίσματος, όρισε ότι ο βασιλιάς θα ανελάμβανε αυτοδικαίως την άσκηση των αρμοδιοτήτων του αρχηγού του κράτους που όριζε το Σύνταγμα του 1952, μέχρι την επιψήφισή του νέου Συντάγματος, ενώ από τότε θα ασκούσε τις αρμοδιότητες του αρχηγού του κράτους όπως θα είχαν διαμορφωθεί στο νέο Σύνταγμα.

(δ) Η Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974 έθεσε στην εθνική αντι-

προσωπεία, που θα «αναθεωρούσε» το Σύνταγμα του 1952, μόνο έναν περιορισμό: δεν μπορούσε να θίξει τη μορφή του πολιτεύματος που θα επέλεγε ο ελληνικός λαός με το επικείμενο δημοψήφισμα. Κατά τα άλλα, δικαιούταν «να τροποποίηση, καταργήση και συμπλήρωση και τας θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος» και «να διαμορφώση τελικώς, ελευθέρως και κυριαρχικώς, το οριστικόν Σύνταγμα της Χώρας». Έτσι καθιστούσε σαφές, ότι η Βουλή που θα προερχόταν από τις εκλογές θα ασκούσε πρωτογενή συντακτική εξουσία. Παρά ταύτα, το προεδρικό διάταγμα 651/4.10.1974 «Περί ενεργείας γενικών εκλογών προς ανάδειξιν Αναθεωρητικής Βουλής και ημέρας συγκλήσεως αυτής» χαρακτήριζε την εθνική αντιπροσωπεία ως «Αναθεωρητική Βουλή», ο δε Κωνσταντίνος Καραμανλής, ως κοινοβουλευτικός πια Πρωθυπουργός, κήρυξε, στις 9 Δεκεμβρίου 1974 τις εργασίες του αντιπροσωπευτικού σώματος ως «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής».

Ο χαρακτηρισμός αυτός της συντακτικής Βουλής ως «αναθεωρητικής» αποτελούσε, προφανώς, πολιτική επιλογή, που προδιέθετε την εθνική και τη διεθνή κοινή γνώμη ότι η συνταγματική μεταβολή περιοριζόταν στα πλαίσια του Συντάγματος του 1952 και στις δυτικοευρωπαϊκές αρχές δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο ίδιος πολιτικός λόγος δικαιολογούσε και την επαναφορά σε ισχύ του Συντάγματος του 1952, χωρίς τις διατάξεις που αφορούσαν τη μορφή του πολιτεύματος.

(ε) Όσον αφορά τη συντακτική διαδικασία, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» όρισε, με την ίδια Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974, ότι, «προς διευκόλυνσιν της Εθνικής Αντιπροσωπείας εις το έργον της αναθεωρήσεως του Συντάγματος (...) και προς κατοχύρωσιν της ταχείας περατώσεως αυτού», βάση των συζητήσεων στη Βουλή για το νέο Σύνταγμα θα αποτελούσε σχέδιο συντάγματος, το οποίο θα κατάρτιζε η κυβέρνηση που θα αναδεικνυόταν από τις εθνικές εκλογές. Το σχέδιο αυτό, που ονομάσθηκε «Κυβερνητικόν Σχέδιον του Συντάγματος του 1975», θα έπρεπε, όπως όριζε η Συντακτική Πράξη, να κατοχυρώνει τις ατομικές και τις πολιτικές ελευθερίες και να διασφαλίζει, παράλληλα με την κυβερνητική σταθερότητα, την ομαλή λειτουργία των οργάνων της Πολιτείας και την αρμονική συνεργασία του «επί τω τέλει όπως δημιουργηθούν συνθήκαι δημοκρατικής πολιτικής ζωής, παρέχουσαι ασφαλή βάσιν προς αντιμετώπισιν των συγχρόνων αναγκών και των ειδικών περιστάσεων της αναπτυσσομένης οικονομίας της Χώρας, εγγυώμεναι δε οπωσδήποτε την ίσην και πλήρη συμμετοχήν όλων των πολιτών εις την κοινωνικήν, οικονομικήν και πολιτικήν οργάνωσιν αυτής».

Το Κυβερνητικό Σχέδιο δεν περιορίζε ουσιαστικά την εθνική αντιπροσωπεία, η οποία δικαιούταν, όπως είδαμε αμέσως πιο πάνω, να διαμορφώσει ελεύθερα και κυριαρχικά το νέο Σύνταγμα. Περιορίζε διαδικαστικά τα άλλα κόμματα της Βουλής, τα οποία

δε θα είχαν το δικαίωμα να υποβάλουν πλήρη σχέδια συντάγματος, αλλά μόνο τροπολογίες ή προσθήκες. Με αυτό τον τρόπο δεν θα ήταν δυνατό η Βουλή να εμπλακεί σε χωριστές διευρυμένες συζητήσεις πάνω σε ολόκληρα σχέδια συντάγματος με διαφορετικούς ιδεολογικοπολιτικούς προσανατολισμούς, που ενδεχομένως θα υποβάλλονταν. Η ίδια Συντακτική Πράξη έθεσε στην εθνική αντιπροσωπεία τρίμηνη προθεσμία από την υποβολή του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος για την ολοκλήρωση του συντακτικού της έργου. Προέβλεψε, τέλος, ότι το νέο Σύνταγμα που θα ψηφιζόταν, θα δημοσιευόταν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* με πράξη της κυβέρνησης και θα ετίθετο σε ισχύ αμέσως, την επομένη της δημοσίευσης. Όλες τις λοιπές ρυθμίσεις της συντακτικής διαδικασίας άφησε η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» στην εθνική αντιπροσωπεία.

(στ) Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πρόνοια της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» να αποκτήσει η χώρα νέο Σύνταγμα στην περίπτωση που δεν θα ολοκληρώνονταν οι εργασίες της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» εντός της τρίμηνης προθεσμίας. Για την περίπτωση αυτή, η Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974 παρείχε την εξουσιοδότηση προς την κυβέρνηση, μετά την έκφραση της εμπιστοσύνης της εθνικής αντιπροσωπείας που θα εκλεγόταν με τις επικείμενες βουλευτικές εκλογές, να υποβάλει το Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος για έγκριση σε ελεύθερο δημοψήφισμα, αφού, όμως, το προσάρμοζε προς τις διατάξεις που θα είχαν ψηφιστεί από την «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» και ύστερα από νομοτεχνική επεξεργασία του όλου σχεδίου από την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας.

(ζ) Η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» προέβη, χωρίς καθυστέρηση, στην προκήρυξη των εθνικών εκλογών για ανάδειξη της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» και της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης, που προήλθε από τις εκλογές αυτές. Οι εκλογές διεξήχθησαν στις 17 Νοεμβρίου και το δημοψήφισμα στις 8 Δεκεμβρίου 1974, σύμφωνα με τον προγραμματισμό.

δ. Βασικά στοιχεία της άσκησης της πολιτικής εξουσίας από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας»

Προσεγγίζοντας κανείς τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τη δεύτερη αυτή φάση μετάβασης στη δημοκρατία, τη φάση άσκησης της εξουσίας από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας», παρατηρεί τα ακόλουθα:

(α) Η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» συνέχισε την τακτική της μετριοπάθειας απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς, που είχε επιδείξει και κατά τον χρόνο της κατάρρευσής του, και προχώρησε μεθοδικά την εφαρμογή του προγράμματος της αποκατάστασης της δημοκρατίας.

(β) Παρά το γεγονός ότι εμφώλευαν στο στράτευμα κίνδυνοι υποτροπής πραξικοπηματικής ενέργειας, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» όχι μόνο δεν επέβαλε έκτακτα μέτρα ασφαλείας, αλλά και η όλη διακυβέρνηση της χώρας δεν διέφερε καθόλου από διακυβέρνηση υπό δημοκρατικό σύνταγμα.

(γ) Βασικό μέλημα της κυβέρνησης ήταν η πλήρης αποκατάσταση των ελευθεριών, ώστε να εξασφαλισθεί πλήρως η δημοκρατική νομιμοποίηση τόσο της επιλογής από τον λαό της μορφής του πολιτεύματος, όσο και του νέου Συντάγματος. Σ' αυτή την πολιτική, ασφαλώς, εντάσσεται και η νομιμοποίηση του «Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας», που του παρέσχε πλήρη τη δυνατότητα ανάπτυξης πολιτικής δράσης και συμμετοχής στις επικείμενες βουλευτικές εκλογές.

Η διασφάλιση πλήρους πολιτικής ελευθερίας αποτελεί τη μεγαλύτερη συμβολή της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας» στη μεταβολή της μορφής του πολιτεύματος και στον εκσυγχρονισμό του Συντάγματος και γενικά στον απεγκλωβισμό της χώρας μας από τη μακροχρόνια συνταγματική καθυστέρηση και πολιτική υπανάπτυξη.

(δ) Η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» ήθελε να διασφαλίσει πλήρως την ταχεία ολοκλήρωση του συντακτικού έργου και της μετάβασης στο δημοκρατικό πολίτευμα, ακόμη και εις βάρος της άνεσης των διαδικασιών.

(ε) Και τα τρία παραπάνω χαρακτηριστικά της διακυβέρνησης της χώρας από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας»: η διακυβέρνηση με πλήρεις ελευθερίες, η διασφάλιση της ελεύθερης έκφρασης της θέλησης του λαού και η ταχεία προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία και η ταχεία ολοκλήρωση δημοκρατικά νομιμοποιημένου συντάγματος, αποτελούν και τα βασικά πραγματικά στοιχεία της δημοκρατικής νομιμοποίησής της ως de facto κυβέρνησης.

(στ) Η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» ήθελε να κρατήσει –και κράτησε– υπό τον πολιτικό της έλεγχο τη διαμόρφωση της ιδεολογικοπολιτικής βάσης και της όλης φυσιογνωμίας του νέου πολιτεύματος και του νέου Συντάγματος. Συγκεκριμένα, βασικό μέλημά της ήταν, η φυσιογνωμία του νέου Συντάγματος να είναι ευρύτατα εκσυγχρονιστική, για τα τότε συνταγματικά δεδομένα της χώρας μας, και να ανταποκρίνεται στα φιλελεύθερα πρότυπα αστικής δημοκρατίας των προηγμένων χωρών της δυτικής Ευρώπης.

(ζ) Όπως επισημάνθηκε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας», ως de facto κυβέρνηση, είχε πρωτογενή συντακτική εξουσία. Πράγματι, αυτή καθόρισε πολιτικά τη διαδικασία, το αντικείμενο, το βασικό περιεχόμενο και τα όρια άσκησης της συντακτικής εξουσίας, τόσο ως προς την επιλογή της μορφής του πολιτεύματος όσο και ως προς τη σύνταξη και τη φυσιογνωμία του νέου Καταστατικού Χάρτη. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι τον καθοριστικό και απο-

φασιστικό ρόλο χάραξης, τελικής διαμόρφωσης και πραγμάτωσης της συντακτικής αυτής πολιτικής είχε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος συγκέντρωνε την εμπιστοσύνη και της μεγάλης πλειοψηφίας τόσο του λαού, όπως έδειξαν οι εκλογές, όσο και των δυνάμεων της δυτικής Ευρώπης.

VI. Τρίτη φάση, η φάση της συντακτικής διαδικασίας.

1. Η εκλογή της «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής» και η ανάδειξη της πρώτης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης

α. Η σύνθεση της «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής»

Με τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 εκλέχτηκε η «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» και η πρώτη κοινοβουλευτική κυβέρνηση, και έληξε το μεταβατικό καθεστώς της «Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας». Οι εκλογές διεξήχθησαν σε καθεστώς πλήρους πολιτικής ελευθερίας και πλήρους ισχύος όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων που εγγυάται ένα δημοκρατικό κράτος.

Ο μεγάλος νικητής των εκλογών ήταν το κόμμα της «Νέας Δημοκρατίας», με πρόεδρο τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, το οποίο έλαβε το 54,37% του συνόλου των ψήφων και από τις 300 έδρες της Βουλής τις 220. Από τα λοιπά κόμματα που συγκρότησαν την «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή»: η «Ένωση Κέντρου Νέες Δυνάμεις», με πρόεδρο τον Γεώργιο Μαύρο, έλαβε ποσοστό ψήφων 20,42% και 60 έδρες, το «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα», με πρόεδρο τον Ανδρέα Παπανδρέου, έλαβε ποσοστό 13,38% και 12 έδρες και η «Ενωμένη Αριστερά», με πρόεδρο τον Ηλία Ηλιού, έλαβε ποσοστό 9,47% και 8 έδρες. Η ισχυρή πλειοψηφία του κόμματος «Νέα Δημοκρατία» εξασφάλισε στο κόμμα αυτό και στον Κωνσταντίνο Καραμανλή πλήρη δυνατότητα χειρισμών για την άσκηση, και στη φάση αυτή, της ήδη σχεδιασμένης συντακτικής πολιτικής.

Πρόεδρος της «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής» εκλέχτηκε ο βουλευτής Κορινθίας, Κωνσταντίνος Παπακωνσταντίνου.

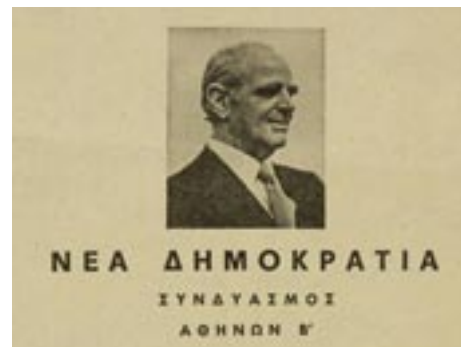
β. Η σύνθεση της πρώτης κοινοβουλευτικής κυβέρνησης

Η πρώτη κοινοβουλευτική κυβέρνηση, που προήλθε από την «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» και υπήρξε κυβέρνηση της περιόδου άσκησης της συντακτικής διαδικα-

σίας, ορκίστηκε στις 21 Νοεμβρίου 1974, η δε σύνθεσή της είχε ως εξής:

Κωνσταντίνος Καραμανλής, Πρωθυπουργός, Παναγιώτης Παπαληγούρας, Υπουργός Συντονισμού και Προγραμματισμού, Γεώργιος Ράλλης, Υπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ, Δημήτριος Μπίτσιος, Υπουργός Εξωτερικών, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, Υπουργός Εθνικής Αμύνης, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Υπουργός Εσωτερικών, Κωνσταντίνος Στεφανάκης, Υπουργός Δικαιοσύνης, Σόλων Γκίκας, Υπουργός Δημοσίας Τάξεως, Κωνσταντίνος Τρυπάνης, Υπουργός Πολιτισμού και Επιστημών, Παναγιώτης Ζέπος, Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ευάγγελος Δεβλέτογλου, Υπουργός Οικονομικών, Ιπποκράτης Ιορδάνογλου, Υπουργός Γεωργίας, Κωνσταντίνος Κονοφάγος, Υπουργός Βιομηχανίας, Ιωάννης Μπούτος, Υπουργός Εμπορίου, Κωνσταντίνος Λάσκαρης, Υπουργός Απασχολήσεως, Βασίλειος Δερμεζής, Υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών, Χριστόφορος Στράτος, Υπουργός Δημοσίων Έργων, Γεώργιος Βογιατζής, Υπουργός Μεταφορών και Επικοινωνιών, Αλέξανδρος Παπαδόγγονας, Υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας, Νικόλαος Μάρτης, Υπουργός Βορείου Ελλάδος, Γεώργιος Κοντογεώργης, Υφυπουργός Συντονισμού και Προγραμματισμού, Παναγιώτης Λαμπρίας, Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ, Αχιλλεύς Καραμανλής, Υφυπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Υφυπουργός Εξωτερικών, Ιωάννης Κατσαδήμας, Υφυπουργός Εθνικής Αμύνης, Δημήτριος Μοάτσος, Υφυπουργός Εσωτερικών, Δημήτριος Ευρυγένης, Υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Χρυσόστομος Καραπιπέρης, Υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γεώργιος Λιανόπουλος, Υφυπουργός Οικονομικών, Ανδρέας Ζαΐμης, Υφυπουργός Οικονομικών, Κλεόβουλος Γιαννούσης, Υφυπουργός Γεωργίας, Δημήτριος Καραϊσκάκης, Υφυπουργός Βιομηχανίας, Γεώργιος Παναγιωτόπουλος, Υφυπουργός Εμπορίου, Νικόλαος Μπρισημής, Υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών, Κυπριανός Μπίρης, Υφυπουργός Δημοσίων

*Η Μετάβαση
στη Δημοκρατία
και το Σύνταγμα
του 1975*

*Ψηφοδέλτια των εκλογών
της 17ης Νοεμβρίου 1974.*

Έργων και Πανουργιάς Πανουργιάς, Υφυπουργός Μεταφορών και Επικοινωνιών. Μέχρι την ψήφιση και τη δημοσίευση του νέου Συντάγματος, στην πρώτη αυτή κοινοβουλευτική κυβέρνηση μετά την πτώση της δικτατορίας, επήλθαν, με ανασχηματισμούς, οι ακόλουθες μεταβολές: από 12.1.1975, ο υπουργός παρά τω Πρωθυπουργώ Γεώργιος Ράλλης και οι Υφυπουργοί παρά τω Πρωθυπουργώ Παναγιώτης Λαμπρίας και Αχιλλεύς Καραμανλής διορίστηκαν, μετά από την κατάργηση των θέσεων τους «παρά τω Πρωθυπουργώ», σε Υπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως και Υφυπουργούς Προεδρίας Κυβερνήσεως, αντίστοιχα· στις 22.2.1975, διορίστηκαν οι: Ιωάννης Μπούτος, Υπουργός Αναπληρωτής Υπουργού Συντονισμού και Προγραμματισμού, Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Υπουργός Εμπορίου, Κωνσταντίνος Χρυσανθόπουλος, Υπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών και Αθανάσιος Ταλιαδούρος, Υφυπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων· στις 12.3.1975, ο Κωνσταντίνος Σταυρόπουλος διορίστηκε Υφυπουργός Εξωτερικών.

2. Το δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος

Με το προεδρικό διάταγμα 804/22.11.1974 προκηρύχθηκε για τις 8 Δεκεμβρίου 1974 το δημοψήφισμα «διά τον καθορισμόν της μορφής του δημοκρατικού πολιτεύματος της Χώρας», ενώ με το προεδρικό διάταγμα 805/28.11.1974 ρυθμίστηκαν οι λεπτομέρειες διεξαγωγής του. Το ερώτημα επιλογής της μορφής του πολιτεύματος τέθηκε στον λαό με δύο ψηφοδέλτια, από τα οποία στο ένα αναγραφόταν ο όρος «ΒΑΣΙΛΕΥΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» και στο άλλο «ΑΒΑΣΙΛΕΥΤΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ». Στη ρύθμιση της διαδικασίας διεξαγωγής του δημοψηφίσματος προβλέφθηκε η δυνατότητα των ενδιαφερομένων πολιτών να οργανώσουν την ελεύθερη υποστήριξη της επιλογής της μιας ή της άλλης μορφής πολιτεύματος. Η πρόβλεψη αυτή πραγματοποιήθηκε με τη διοργάνωση διαφόρων μέσων επικοινωνιακής υποστήριξης των δύο μορφών πολιτεύματος, που κορυφώθηκαν με δύο τηλεοπτικές ομιλίες, μία του τέως βασιλιά Κωνσταντίνου υπέρ της βασιλευμένης δημοκρατίας και μία του καθηγητή Γιώργου Κουμάντου υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου, ο ελληνικός λαός επέλεξε, με ποσοστό 69,2 %, ως μορφή πολιτεύματος την «αβασίλευτη δημοκρατία».

Με την επιλογή του ελληνικού λαού έκλεισε οριστικά η πλήρης πολιτικών ανωμαλιών ιστορική παρένθεση της εμφύτευσης της μοναρχίας στην Ελλάδα, που κράτησε πάνω από 130 χρόνια. Οι προδικτατορικοί πολιτικοί αγώνες και η επιβολή της δικτατορίας δημιούργησαν και σφυρηλάτησαν την πολιτική θέληση, ενώ η διασφάλιση των πολιτικών ελευθεριών από την κυβέρνηση της μετάβασης στη δημοκρατία έστρωσε τον δρόμο για τη μεγάλη αυτή επιλογή του ελληνικού λαού.

3. Η άσκηση της συντακτικής εξουσίας από την «Ε' Αναθεωρητική Βουλή»

a. Η ποινική δίωξη των εγκλημάτων του πραξικοπήματος και της δικτατορίας

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του κύριου αντικειμένου αυτής της φάσης, πρέπει να δούμε ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός που ουσιαστικά, μεν, ανήκει στη φάση της μετάβασης στη δημοκρατία, ιστορικά, όμως, κατά την κύρια και τελική φάση του, έλαβε χώρα μετά την εγκαθίδρυση του νέου πολιτεύματος και κατά τη διάρκεια λειτουργίας της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής. Πρόκειται για την ποινική δίωξη των εγκλημάτων του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 και του δικτατορικού καθεστώτος που ακολούθησε. Πρέπει, βεβαίως, να επισημανθεί ότι το ζήτημα της δίωξης των εγκλημάτων αυτών δεν ήταν άμοιρο συνταγματικής σημασίας, αφού συνδεόταν –και συνδέθηκε– με τις δικαιοκρατικές βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος, που διαμόρφωνε συντακτικά η Ε' Αναθεωρητική Βουλή.

Η κοινοβουλευτική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» είχαν να αντιμετωπίσουν, στην κρίσιμη και τελική του φάση, το σημαντικό και πολιτικά ευαίσθητο ζήτημα της αντιμετώπισης των εγκλημάτων του δικτατορικού καθεστώτος. Ήταν δε πολιτικά *και* συνταγματικά ορθό, το ότι η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» δεν έσπευσε, με γρήγορες διαδικασίες, να θεμελιώσει δικαίκα και να ολοκληρώσει τη δίωξη των υπευθύνων, αλλά άφησε την κρίσιμη και κύρια αυτή φάση στην εξουσία της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης και της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής που είχαν, με τις εθνικές εκλογές και το δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος, πλήρη και σαφώς εκπεφρασμένη δημοκρατική νομιμοποίηση.

Όπως είδαμε, η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας», έχοντας ως αρχή τη μετριοπάθεια χάριν της ειρηνικής μετάβασης στη δημοκρατία, δεν εξαπέλυσε γενικό διωγμό των συνεργασθέντων με το καθεστώς, αλλά περιόρισε τη δίωξη στους «πρωταιτίους» της κατάλυσης του Συντάγματος του 1952 και στους συμμετόχους τους. Αντίθετα, η δικαιολογημένη δημοκρατική υπερευαισθησία του μεγάλου αριθμού των πολλαπλών θυμάτων του αυταρχικού καθεστώτος και η βαθιά δημοκρατική ευαισθησία των ευρύτερων στρωμάτων του λαού αξίωναν αυστηρή και χωρίς εξαιρέσεις δίωξη. Από την πλευρά της μετριοπάθειας, δεν υπήρχε μόνο η δικαιολογημένη αξίωση για ομαλή και χωρίς κοινωνικές συγκρούσεις μετάβαση στη δημοκρατία, αλλά επιπλέον προβάλλονταν δολίως από ακραίους συντηρητικούς και φίλα προσκείμενους προς το δικτατορικό καθεστώς κύκλους νομικές, δήθεν, αμφισβητήσεις για τις συνταγματικές δυνατότητες ποινικής δίωξης των υπευθύνων της δικτατορίας. Η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου

Καραμανλή, εμμένοντας στην αρχή της μετριοπάθειας, προχώρησε χωρίς ταλαντεύσεις αφενός στη νομική θεμελίωση και στην πολιτική εδραίωση της ποινικής δίωξης των σφετεριστών της λαϊκής κυριαρχίας, αφετέρου στην αυστηρή αντιμετώπισή τους, χωρίς να παραβιασθούν οι αρχές του σύγχρονου κράτους δικαίου.

Με αυτή την πολιτική γραμμή, η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» έθεσε, με το Ψήφισμα Δ' της 18 Ιανουαρίου 1975, τη δικαυική βάση θεμελίωσης της ποινικής δίωξης των υπευθύνων της δικτατορίας, με την ακόλουθη διακήρυξη-διάταξη:

«Η Ε' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων

Έχοντας υπόψη:

Το από 19/24 Δεκεμβρίου Ψήφισμα αυτής «περί ψηφίσεως και εκδόσεως ψηφισμάτων υπό της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής κ.λπ.

Εκφράζουσα την θέλησιν του κυριάρχου Λαού, ως αυτή εξεδηλώθη διά των ελευθέρων εκλογών της 17ης Νοεμβρίου 1974, διαπνεομένη από απόλυτον σεβασμόν προς τα ανθρώπινα δικαιώματα και ακλόνητον πίστιν προς τας δημοκρατικές αρχάς, εις ας ο Ελληνικός Λαός ενέμεινεν, απαρασαλεύτως, μη ενδώσας ουδ' επί στιγμήν εις την τυραννίαν,

Διακηρύσσει:

Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ

Ψηφίζει:

Άρθρον 1. Το στασιαστικόν κίνημα της 21ης Απριλίου 1967, έργον ομάδος αξιωματικών και η εκ τούτου προελθούσα κατάσταση μέχρι της 23ης Ιουλίου 1974, απετέλεσεν πραξικόπημα, δι' ού εσκοπείτο ο σφετερισμός της εξουσίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Λαού. Αι εξ αυτού απορρεύσασαι Κυβερνήσεις ήσαν Κυβερνήσεις βίας.».

Με την ιστορική διακήρυξη «η δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη», η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» εισήγαγε ως βάση του θετικού μας δικαίου τη συνταγματικού επιπέδου αρχή ότι δίκαιο μη δημοκρατικά νομιμοποιημένο δεν καταλύει τη δημοκρατία. Αυτό είναι το βασικό νόημα της διακήρυξης. Με άλλες λέξεις, η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», με πλήρη δημοκρατική νομιμοποίηση η ίδια, αρνούμενη την παλαιά απάνθρωπη θέση του νομικού θετικισμού ότι δίκαιο είναι και το αυταρχικό δίκαιο που καταλύει τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις συνταγματικές εγγυήσεις,

διακηρύσσει από συντακτική θέση ότι η δημοκρατία δικαίως δεν καταλύεται με δίκαιο αυταρχικού καθεστώτος εξουσίας. Έτσι, η διακήρυξη αυτή *ανακηρύσσει τη δημοκρατική αρχή ως ύπατη αρχή νομιμότητας και νομιμοποίησης της εξουσίας, που αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο του πολιτικού και δικαιοκτικού πολιτισμού της Ευρώπης.*

Η θεμελιώδης αυτή αρχή δικαίου και ο χαρακτηρισμός από την εθνική αντιπροσωπεία του κινήματος της 21ης Απριλίου 1967 ως στασιαστικού κινήματος και πραξικοπήματος, που σφετερίστηκε τη λαϊκή κυριαρχία και εγκαθίδρυσε καθεστώς βίας, αποτέλεσαν, η αρχή ως θεμέλιο δικαίου και ο χαρακτηρισμός ως έσχατη κατηγορία, τη δικαιοκή βάση της ποινικής δίωξης των κυρίως υπευθύνων.

Το Ψήφισμα Δ' προσδιόρισε με σαφήνεια τον κύκλο των «πρωταιτίων» που θα διώκονταν ποινικώς: όσοι τέλεσαν τα ποινικά αδικήματα, εφόσον άσκησαν, κατά το χρονικό διάστημα από 21 Απριλίου 1967 μέχρι τις 23 Ιουλίου 1974, έργα μέλους υπουργικού συμβουλίου, υφυπουργού ή γενικού γραμματέα, καθώς και οι «συμμέτοχοι» τους. Όρισε, επίσης, για την ανάκριση ότι έχουν εφαρμογή οι διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και για την εκδίκαση των εγκλημάτων το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών.

Η σύνθεση του Πενταμελούς Εφετείου, που δίκασε τους κυρίως υπευθύνους του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 και του δικτατορικού καθεστώτος που ακολούθησε, είχε ως εξής: Ιωάννης Ντεγιάννης, πρόεδρος, μέλη: Παναγιώτης Λογοθέτης, Παναγιώτης Κωνσταντινόπουλος, Ιωάννης Γρίβας και Γεώργιος Πλαγιανάκος, αναπληρωματικά μέλη: Ηλίας Γιαννόπουλος και Δημήτριος Τζούμας, εισαγγελείς: Κωνσταντίνος Σταμάτης και Σπύρος Κανίνιας.

Το Πενταμελές Εφετείο Αθηνών, με την ιστορική απόφαση 577/1975, επέβαλε τις προβλεπόμενες ποινές του Ποινικού Κώδικα, επιμετρώντας τις στους κατηγορούμενους κατά την κρίση του. Η απόφαση ήταν πράγματι ιστορική, όχι μόνο γιατί είχε αντικείμενο ένα σημαντικό γεγονός της πολιτικής μας ιστορίας, αλλά και από την άποψη ιστορίας του δικαίου στη χώρα μας. Η απόφαση αυτή, στηριζόμενη και στην επίσης ιστορική εισαγγελική πρόταση, εφάρμοσε για πρώτη φορά τη δημοκρατική αρχή ως ύπατη αρχή νομιμοποίησης της εξουσίας και νομιμότητας της άσκησής της, αναγνωρίζοντας την ισχύ της και κατά τον χρόνο μη ισχύος δημοκρατικά νομιμοποιημένου συντάγματος, με βάση πραγματικά στοιχεία έκφρασης λαϊκής βούλησης. Η απόφαση επέβαλε τρεις θανατικές ποινές (στους Παπαδόπουλο, Μακαρέζο και Παττακό) και ποινές ισόβιας και πολυετούς κάθειρξης. Η απόφαση αυτή επικυρώθηκε αργότερα από τον Άρειο Πάγο, με την απόφαση 59/1976 που απέρριψε την αίτηση αναιρέσεως των καταδικασθέντων.

Η θανατική ποινή ίσχυε τότε στη χώρα μας, δεν είχε, όμως, εφαρμοστεί από πολλά

χρόνια. Η στάση της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή, που είχε από το Σύνταγμα την ουσιαστική αρμοδιότητα της χάρις, έδειξε μεν πνεύμα ευρωπαϊκού προσανατολισμού και εμμονή στην αρχή της μετριοπάθειας κατά τη μετάβαση στη δημοκρατία, χωρίς όμως να εγκαταλείψει την αυστηρότητα στην αντιμετώπιση των κυρίως υπευθύνων για τα εγκλήματα του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 και του δικτατορικού καθεστώτος που ακολούθησε. Έτσι, αμέσως μετά την απόφαση, στις 23 Αυγούστου 1975, η Κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή εξέδωσε την ακόλουθη ανακοίνωση:

«Εις την δημοκρατίαν η Δικαιοσύνη είναι ανεξάρτητος και συνταγματικώς κατοχυρωμένη λειτουργία. Εις το Κράτος δικαίου όμως, το έργο της Δικαιοσύνης συμπληρώνεται από την τελικήν διαδικασίαν, συνταγματικώς επίσης κατοχυρωμένην, η οποία επιτρέπει τον μετριασμόν των ποινών. Εις την τελικήν αυτήν φάσιν πρέπει να πρωτανεύη υψηλόν αίσθημα πολιτικής ευθύνης.

Διά την πρωίαν της Δευτέρας συνεκλήθη το Υπουργικόν Συμβούλιον, το οποίον θα εξετάση όλα τα ανακύπτοντα, μετά την έκδοσιν της αποφάσεως θέματα.».

Με την άμεση αυτή αντίδραση, η κυβέρνηση προδιέθετε για τη μη εκτέλεση της θανατικής ποινής. Πράγματι, μετέτρεψε τις θανατικές ποινές σε ισόβια κάθειρξη. Είναι, όμως, γνωστή και η παροιμιώδης δήλωση του Κωνσταντίνου Καραμανλή: «όταν λέμε ισόβια, εννοούμεν ισόβια». Αυτό πρακτικά ίσχυσε.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι τόσο η κυβέρνηση που είχε στα χέρια της τη νομοθετική πρωτοβουλία και την όλη εκτελεστική εξουσία, όσο και η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή», με τις ρυθμίσεις της, επιδίωξαν και κατόρθωσαν να θέσουν και να κρατήσουν την ποινική δίωξη, σε όλα τα στάδιά της: της ανάκρισης, της εκδίκασης των εγκλημάτων και της εκτέλεσης των ποινών, στα πλαίσια της συνταγματικής και της διεθνούς νομιμότητας και ειδικότερα στα πλαίσια των αρχών σεβασμού των δικαιωμάτων του κατηγορουμένου και του κρατουμένου, καθώς και των αρχών της δίκαιης δίκης. Με αυτή τη βασική πολιτική, η κυβέρνηση δεν προσέφυγε στη θέσπιση ειδικού και έκτακτου δικαίου που θα προέβλεπε νέα ειδικά εγκλήματα, νέες ποινές και έκτακτα ή ειδικά δικαστήρια με ειδικές διαδικασίες. Παρέμεινε στα ποινικά αδικήματα και στις ποινές του κοινού ποινικού δικαίου του δημοκρατικού πολιτεύματος και στην τακτική δικαιοσύνη.

β. Η συντακτική διαδικασία και η ολοκλήρωσή της

Η «Ε' Αναθεωρητική Βουλή» άσκησε το συντακτικό της έργο σύμφωνα με τις βασικές γραμμές που είχε καθορίσει η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητος» και με βάση τις ειδικότερες ρυθμίσεις, στις οποίες προέβη η ίδια με σειρά Ψηφισμάτων. Με τα

Ψηφίσματα αυτά, δώδεκα συνολικά, εκτός από τη συντακτική διαδικασία, ρύθμισε και διάφορα θέματα μεταβατικού και προσωρινού χαρακτήρα, όπως οι διακηρύξεις και οι ειδικότερες ρυθμίσεις σχετικά με τη δίωξη των υπευθύνων των εγκλημάτων του πραξικοπήματος και του δικτατορικού καθεστώτος, που αναπτύξαμε ήδη πιο πάνω, τα θέματα που αφορούσαν την οργάνωση και λειτουργία της Βουλής, ο καθορισμός των αρμοδιοτήτων του προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας, ο περιορισμός ατελειών και άλλων προνομίων των βουλευτών και των υπουργών κ.ά.

Με το Γ΄ Ψήφισμα της 24ης Δεκεμβρίου 1974, συστήθηκε, κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων στη Βουλή, κοινοβουλευτική επιτροπή, που ονομάστηκε «Κοινοβουλευτική Επιτροπή του Συντάγματος του 1975». Έργο της Επιτροπής ήταν «η επεξεργασία του κυβερνητικού σχεδίου περί αναθεώρησης του προσωρινώς ισχύοντος Συντάγματος της 1ης Ιανουαρίου 1952, κατά τα εις την από 3/4 Οκτωβρίου 1974 Συντακτικήν Πράξιν οριζόμενα, καθ' όλας αυτού τας διατάξεις, περιλαμβανομένων και των θεμελιωδών και συμφώνως προς την διά του Δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου 1974 εκφρασθείσαν θέλησιν του Ελληνικού Λαού περί της μορφής του πολιτεύματος ως αβασιλεύτου Δημοκρατίας». Ακολούθως το Γ΄ Ψήφισμα όριζε ότι η Επιτροπή θα διαμόρφωνε «εις ενιαίον κείμενον σχέδιον Συντάγματος, περιλαμβάνον τόσον τας αναθεωρουμένας όσον και τας μη αναθεωρουμένας διατάξεις, ως και τας τυχόν νέας τοιαύτας». Τέλος, επανέλαβε, όπως είχε ήδη ορίσει η Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974 (βλ. πιο πάνω), ότι βάση των εργασιών της Επιτροπής θα αποτελούσε το κείμενο των διατάξεων του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος.

Για το συντακτικό έργο της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» ορίσθηκαν: Γενικός Εισηγητής Πλειοψηφίας ο βουλευτής Κωνσταντίνος Τσάτσος και Γενικός Εισηγητής Μειοψηφίας ο βουλευτής Δημήτριος Τσάτσος. Από τον Πρόεδρο της Βουλής συγκροτήθηκε, στις 2.1.1975, κατ' αναλογία της δύναμης των κομμάτων, η Κοινοβουλευτική Επιτροπή του Συντάγματος του 1975, που αποτέλεσε, από πλευράς ουσίας και βάθους εργασιών, το σημαντικότερο όργανο της συντακτικής διαδικασίας. Συγκροτήθηκε από 37 τακτικά και 19 αναπληρωματικά μέλη. Τακτικά μέλη ορίσθηκαν, (α) από τη «Νέα Δημοκρατία» οι: Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Δημήτριος Βουδούρης, Αθανάσιος Δερβέναγας, Αριστείδης Κаланτζάκος, Αριστείδης Κατσαούνης, Εμμανουήλ Κεφαλογιάννης, Θεμιστοκλής Κονίτσας, Βασίλειος Κοντογιαννόπουλος, Χαραλάμπης Μεσάρης, Αθανάσιος Μίχας, Λεωνίδας Μπουρνιάς, Δημήτριος Νιάνιας, Γεώργιος Παναγιωτόπουλος, Ζήσης Παπαλαζάρου, Δημήτριος Παπασπύρου, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Θεοδ.-Στέφανος Στεφανόπουλος, Αθανάσιος Ταλιαδούρος, Κωνσταντίνος Τρικούπης, Κωνσταντίνος

Τσάτσος, Ιωάννης Φικιώρης, Δημήτριος Φράγκος, Δημήτριος Χλωρός, Κωνσταντίνος Χριστόπουλος και Κωνσταντίνος Χρυσανθόπουλος· (β) από την «Ένωση Κέντρου–Νέες Δυνάμεις» οι: Νικόλαος Γαζής, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, Γεώργιος–Αλέξανδρος Μαγκάκης, Γεώργιος Β. Μαγκάκης, Νικόλαος Παπαπολίτης, Μιχαήλ Στεφανίδης και Δημήτριος Τσάτσος· (γ) από το «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα» οι: Απόστολος Κακλαμάνης, Ιωάννης Κουτσοχέρας και Ιωάννης Σκουλαρίκης· (δ) από την «Ενωμένη Αριστερά» οι: Ηλίας Ηλιού και Γρηγόρης Φαράκος. Αναπληρωματικά μέλη ορίσθησαν: (α) από τη «Νέα Δημοκρατία» οι: Ανδριανόπουλος, Γεώργιος Αστεριάδης, Θεμιστοκλής Βύζας, Κωνσταντίνος Γόντικας, Θεόφιλος Ζαφειρόπουλος, Χρήστος Κάκαρης, Παντελής Καλογιάννης, Δούκας Καλογήρου, Λάζαρος Μιχαήλ, Ιωάννης Μάργαρης, Παναγιώτης Νικολόπουλος, Δημήτριος Παπαδόπουλος και Γεώργιος Ροδίου· (β) από την «Ένωση Κέντρου–Νέες Δυνάμεις» οι: Νικόλαος Αλαβάνος, Θεοχάρης Μαναβής, Ιωάννης Σεργάκης και Αναστάσιος Σεχιώτης· (γ) από το «Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα», ο Ιωάννης Αλευράς και (δ) από την «Ενωμένη Αριστερά» ο Λεωνίδας Κύρκος.

Η Επιτροπή εξέλεξε από τα μέλη της: Πρόεδρο, τον βουλευτή Επικρατείας Κωνσταντίνο Τσάτσο, Αντιπρόεδρο, τον βουλευτή Θεμιστοκλή Κονίτσα, Γενικό Γραμματέα, τον βουλευτή Δημήτριο Χλωρό, Γενικό Εισηγητή της Πλειοψηφίας, τον βουλευτή Δημήτριο Παπασπύρου και Γενικό Εισηγητή της Μειοψηφίας, τον βουλευτή Δημήτριο Τσάτσο. Η Επιτροπή, για την επιτάχυνση του έργου της και με βάση ειδική εξουσιοδότηση του Γ΄ Ψηφίσματος της 24ης Δεκεμβρίου 1974, χωρίστηκε σε δύο «Υποεπιτροπές της επί του Συντάγματος του 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής», την Α΄ και τη Β΄, στις οποίες κατένειμε το συντακτικό έργο. Στην Α΄ Υποεπιτροπή, με Πρόεδρο τον Αθανάσιο Ταλιαδούρο, ανατέθηκε η επεξεργασία των διατάξεων για την οργάνωση και λειτουργία του πολιτεύματος και των κρατικών εξουσιών, και στη Β΄ Υποεπιτροπή, με πρόεδρο τον Αθανάσιο Μίχα, ανατέθηκε η επεξεργασία των διατάξεων για τα συνταγματικά δικαιώματα και, από το οργανωτικό μέρος, των διατάξεων για τη Διοίκηση και την Αυτοδιοίκηση. Οι δύο Υποεπιτροπές επιτέλεσαν σημαντικότατο, σε έκταση, έργο, που διέγραφε πια σαφώς, και ως προς τις επιμέρους βασικές ρυθμίσεις, τον προσανατολισμό του όλου συντακτικού έργου.

Η κυβέρνηση, διά του Υπουργού της Δικαιοσύνης Κωνσταντίνου Στεφανάκη, κατέθεσε το «Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος» στην «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» στις 7 Ιανουαρίου 1975. Η Επιτροπή όφειλε, σύμφωνα με το Γ΄ Ψήφισμα της 24ης Δεκεμβρίου 1974, να περατώσει το έργο της σε 40 ημέρες. Επίσης, σύμφωνα με τη Συντακτική Πράξη της 4ης Οκτωβρίου 1974, η «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» έπρεπε να ολοκληρώσει το συντακτικό της έργο εντός τριών μηνών από την κατάθεση του

Σχεδίου Συντάγματος. Οι προθεσμίες αυτές ήταν άκρως ασφυκτικές, κατέστη δε αδύνατη η τήρησή τους. Έτσι, η Βουλή –αφού εν τω μεταξύ παρέτεινε την προθεσμία των 40 ημερών για την ολοκλήρωση του έργου της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής– παρέτεινε, με το Ψήφισμα Γ΄ της 11ης Απριλίου 1975, την προθεσμία ολοκλήρωσης του όλου συντακτικού έργου μέχρι την 31η Μαΐου 1975, με δυνατότητα τελικής παράτασης μέχρι τις 10 Ιουνίου, η οποία και έγινε.

Η Κοινοβουλευτική Επιτροπή περάτωσε το έργο της σε 25 συνεδριάσεις και παρέδωσε το Σχέδιο Συντάγματος που διαμόρφωσε στον Πρόεδρο της «Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής» στις 22 Μαρτίου 1975. Η Ολομέλεια της Βουλής άρχισε το συντακτικό της έργο στις 27 Μαρτίου 1975 και το ολοκλήρωσε στις 7 Ιουνίου 1975. Αφιέρωσε συνολικώς τριάντα πέντε συνεδριάσεις: μία γενικής συζήτησης συνεδρίαση μετά τη κατάθεση του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος και πριν από την έναρξη των εργασιών της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, στις 8 Ιανουαρίου 1975 (συνεδρ. ΙΓ΄), τριάντα τρεις συνεδριάσεις (συνεδρ. Ξ΄–ΡΒ΄) για τη συζήτηση και ψήφιση κατ’ άρθρον του σχεδίου συντάγματος, και μία (συνεδρ. ΡΓ΄ της 7ης Ιουνίου 1975) για τη συζήτηση και ψήφιση στο σύνολο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί, ως σημαντικό γεγονός της συντακτικής διαδικασίας, η αποχώρηση, κατά την Ενενηκοστή Συνεδρίαση της 21ης Μαΐου 1975, των κομμάτων της Αντιπολίτευσης από τη Βουλή, τα οποία δεν επανήλθαν πια κατά τις επόμενες συνεδριάσεις της συντακτικής διαδικασίας. Η αποχώρηση έλαβε χώρα κατά τη συζήτηση του άρθρου 32 του Συντάγματος, κατά την οποία η Αντιπολίτευση διαφώνησε με την εμμονή της Συμπολίτευσης στη θέση ότι, όταν κενωθεί η θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας πριν από τη λήξη της θητείας του, εκλέγεται για πλήρη θητεία και όχι για το υπόλοιπο της θητείας, όπως υποστήριζε η Αντιπολίτευση. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, οι αρχηγοί και εκπρόσωποι των κομμάτων της Αντιπολίτευσης έθεσαν και το ευρύτερο ζήτημα των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας και στη συνέχεια αποχώρησαν με όλους τους βουλευτές των κομμάτων τους.

Μετά την ψήφιση του σχεδίου συντάγματος κατ’ άρθρον, σύμφωνα με ειδική εξουσιοδότηση του Γ΄ Ψηφίσματος της 24 Δεκεμβρίου 1974, δόθηκε το κείμενο στον Πρόεδρο της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Κωνσταντίνο Τσάτσο, ο οποίος είχε ως έργο, με τη συνεργασία των Γενικών Εισηγητών και των Προέδρων των Υποεπιτροπών, να κατατάξει συστηματικά τις διατάξεις των ψηφισθέντων άρθρων σε ενιαίο κείμενο, έχοντας την εξουσία, όπου χρειαζόταν, να μεταβάλλει τη σειρά τους, να τις συμπτύξει, να τις διαιρέσει ή και να τις αναδιατυπώσει φραστικά. Μετά

την τελική αυτή επεξεργασία του κειμένου του νέου Συντάγματος, παραδόθηκε στον Πρόεδρο της Βουλής για την τελική συζήτηση και ψήφιση στο σύνολο.

Στις 7 Ιουνίου 1975, με την ψήφιση στο σύνολο του σχεδίου συντάγματος, ολοκληρώθηκε το συντακτικό έργο της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής. Στην ψηφοφορία έλαβαν μέρος 208 βουλευτές του κόμματος της «Νέας Δημοκρατίας» και ψήφισαν όλοι υπέρ του νέου Συντάγματος.

Με το Ψήφισμα ΙΒ' της 9ης Ιουνίου 1975 «Περί ψηφίσεως και θέσεως εις ισχύν του νέου Συντάγματος της Χώρας», τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα, αφού υπογράφηκε από τον Πρόεδρο της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», Κωνσταντίνο Παπακωνσταντίνου, και δημοσιεύθηκε από τον προσωρινό Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με προεδρικό διάταγμα, προσυπογραφόμενο από τον Πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή και τα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου. Το εν λόγω Ψήφισμα όρισε έναρξη ισχύος του Συντάγματος την 11η Ιουνίου 1975. Με ειδική διάταξη του ιδίου Ψηφίσματος ορίσθηκε ότι έπαυε εφεξής η αναθεωρητική αρμοδιότητα της Βουλής και καθίστατο απλή Βουλή.

Η δημοσίευση του Συντάγματος αποτελεί την τελική πράξη και το αποκορύφωμα της μετάβασης στη δημοκρατία από την επτάχρονη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967.

B. ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975

1. Γενικά για τη σημασία και τη φυσιογνωμία του Συντάγματος του 1975

Το Σύνταγμα του 1975 εντάσσεται, αναμφίβολα, στους μεγάλους σταθμούς της συνταγματικής μας ιστορίας. Ας τους θυμηθούμε: *πρώτος σταθμός*, τα Συντάγματα του Αγώνα, με τα οποία ο ελληνικός λαός, αυτοδύναμος και κυρίαρχος, καθόρισε και συνέταξε μόνος του το πολίτευμά του – είναι τα Συντάγματα της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας, τα οποία, με κορυφαίο πρότυπο συντακτικής τελειότητας για ολόκληρη την Ευρώπη το Σύνταγμα του 1827, αποτέλεσαν, στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, την πρωτοπορία αποδοχής και εφαρμογής των αρχών και των μεγάλων διακηρύξεων της ιστορίας του αγγλικού πολιτεύματος, της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας και της Γαλλικής Επανάστασης και συνέθεσαν τη θεσμική ταυτότητα και βάση της οριστικής ένταξης της Ελλάδας στην πολιτισμική οικογένεια της Δύσης· *δεύτερος σταθμός*, το Σύνταγμα της συνταγματικής μοναρχίας του 1844, που αποτέ-

λεσε τον κορυφαίο θεσμό μετάβασης από τη βραχύβια στη χώρα μας απόλυτη μοναρχία στη δημοκρατία· *τρίτος σταθμός*, το Σύνταγμα της βασιλευμένης δημοκρατίας του 1864, που εγκαθίδρυσε τη δημοκρατία στην Ελλάδα και έθεσε τις βάσεις πάνω στις οποίες γεννήθηκε και αναπτύχθηκε η κοινοβουλευτική δημοκρατία με την «αρχή της δεδηλωμένης», για να εδραιωθεί αργότερα οριστικά με την αναθεώρηση του 1911· *τέταρτος σταθμός*, το Σύνταγμα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας του 1927, το οποίο υπήρξε ένα από τα τρία βραχύβια Συντάγματα του Μεσοπολέμου (τα άλλα δύο: το Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919 και το Σύνταγμα της Ισπανίας του 1931) που έθεσαν τις σύγχρονες διαστάσεις και τις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές βάσεις της δημοκρατίας, για να καταλυθούν από τη λαίλαπα του φασισμού. *Το Σύνταγμα του 1975, το Σύνταγμα της Γ' Δημοκρατίας, αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, τον πέμπτο μεγάλο σταθμό της συνταγματικής ιστορίας της νεότερης Ελλάδας.*

Η σύνταξη ενός νέου καταστατικού χάρτη το 1975, μετά από μια μακρά περίοδο συνταγματικής καθυστέρησης και σε μια εποχή ευρωπαϊκού προσανατολισμού, δεν ήταν καθόλου εύκολη. Στη δυτική Ευρώπη είχαν επιτελεσθεί κοσμογονικές εξελίξεις στον χώρο των συνταγματικών δικαιωμάτων και των θεμελιωδών αρχών, τις οποίες ούτε καν είχε πληροφορηθεί η ελληνική πολιτική και νομική θεωρία και πράξη, ο ελληνικός λαός είχε περάσει από πολλών δεκαετιών ιδεολογικο-πολιτικές αναταραχές και διαρκείς περιορισμούς των ελευθεριών του και το ιδεολογικοπολιτικό κλίμα μετά την κατάρρευση της δικτατορίας είχε τις εξάρσεις των νέων του Μάη του '68 στις ευρωπαϊκές χώρες. Είναι φανερό ότι η ελληνική συνταγματική παράδοση δεν μπορούσε να προσφέρει πολλά πράγματα, ώστε να αποτελέσει ουσιαστική πηγή ενός νέου συντάγματος. Αυτό που μπορούσε να προσφέρει ήταν μόνο οδυνηρές εμπειρίες, ώστε να προβλεφθούν συνταγματικοί φραγμοί για ενδεχόμενη επανάληψη. Έτσι, το Σύνταγμα του 1952, που επανέφερε σε ισχύ η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητος» και προβλήθηκε τυπικά ως «αναθεωρούμενο», ούτε αποτέλεσε ούτε μπορούσε να αποτελέσει πηγή του νέου Συντάγματος. Οι ουσιαστικές πηγές έπρεπε να αναζητηθούν στη συντακτική πράξη της δυτικής Ευρώπης. Βεβαίως, η δημοκρατική Ευρώπη του 1974 ήταν ακόμη συρρικνωμένη, αφού δύο χώρες του ευρωπαϊκού πολιτικού νότου, η Ισπανία και η Πορτογαλία, που θα μπορούσαν να προσφέρουν συγγενέστερες προς την ελληνική πολιτική νοοτροπία και πραγματικότητα συντακτικές ιδέες, ήταν ακόμη εγκλωβισμένες στις φασιστικές δικτατορίες του Μεσοπολέμου. Είναι βέβαιο ότι θα εμπλούτιζαν τη συντακτική συζήτηση της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», είναι, όμως, αμφίβολο αν θα επηρέαζαν ουσιαστικά το συντακτικό της έργου. Η κοινοβουλευτική πλειοψηφία, πάντως, που καθόρισε το περιεχόμενο και τη φυσιογνωμία του νέου

Συντάγματος βρήκε, τόσο για το «Κυβερνητικόν Σχέδιον Συντάγματος», που αποτέλεσε τη βάση των προπαρασκευαστικών εργασιών του συντακτικού έργου όσο και για τη συντακτική συζήτηση στη Βουλή, πλούσια πηγή φιλελεύθερου προσανατολισμού στα Συντάγματα της τότε δημοκρατικής Ευρώπης.

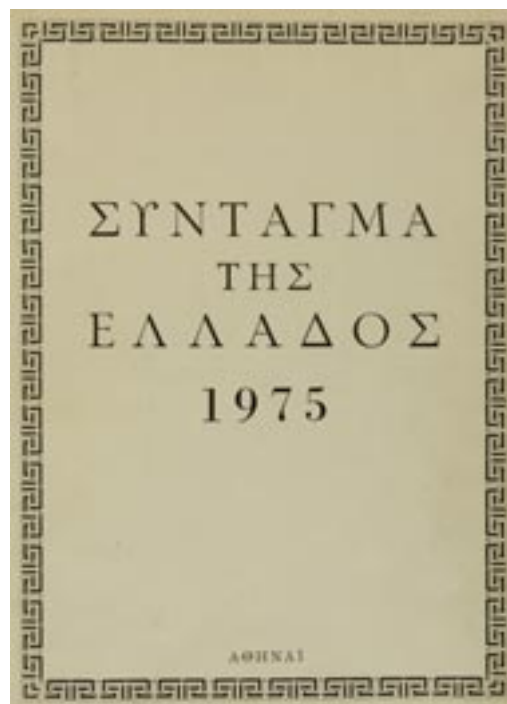
Εξετάζοντας το Σύνταγμα του 1975 από τη σκοπιά των πηγών, είδαμε ότι συντάχθηκε με βάση το «Κυβερνητικόν Σχέδιον Συντάγματος», που κατέθεσε στην «Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή» η κοινοβουλευτική κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Το επίσημο όργανο κατάθεσής του, η κυβέρνηση, δεν είναι, βεβαίως, και ο πραγματικός συντάκτης του Σχεδίου. Δεν είναι ακόμη ιστορικά γνωστό ποια ομάδα προσώπων ή ποια πρόσωπα χωριστά συνέταξαν το Σχέδιο. Είναι, ωστόσο, εμφανής η ουσιαστική συμβολή στη σύνταξη του Σχεδίου και στο μετέπειτα συντακτικό έργο, μέχρι την ολοκλήρωσή του, τριών προσωπικοτήτων: του Κωνσταντίνου Καραμανλή, που χάραξε και προσδιόριζε τη συντακτική πολιτική και παρακολουθούσε βήμα προς βήμα την τήρησή της, του Κωνσταντίνου Τσάτσου, του οποίου η βαθιά νομική παιδεία και οι φιλοσοφικές καταβολές της άσκησαν σημαντική επίδραση στην αποδοχή και διατύπωση θεμελιωδών αρχών και διατάξεων, και του Κωνσταντίνου Παπακωνσταντίνου, του οποίου οι πολιτικές ικανότητες και η μακρά κοινοβουλευτική πείρα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ρυθμίσεων για την άσκηση και τη λειτουργία των εξουσιών του κράτους.

Ως βάση του «Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος» παρουσιάζεται το Σύνταγμα του 1952. Όπως, όμως, επισημάναμε πιο πάνω, το Σύνταγμα αυτό δεν μπορούσε, εκείνη την εποχή, να αποτελέσει ουσιαστική πηγή ενός νέου συντάγματος. Το Σύνταγμα του 1952 επανατέθηκε σε ισχύ από την «Κυβέρνησιν Εθνικής Ενότητας» και ορίσθηκε ως «αναθεωρούμενο» για λόγους, όπως είδαμε, περισσότερο πολιτικής παρά για λόγους άντλησης από αυτό ουσιαστικών κανόνων συνταγματικού δικαίου. Η αδυναμία του να αποτελέσει πηγή νέου Συντάγματος δεν οφειλόταν μόνο στον, οπωσδήποτε βασικό, λόγο της μεταβολής της μορφής του πολιτεύματος σε «αβασίλευτη δημοκρατία», αλλά και στο ότι υπήρξε το πιο αναχρονιστικό κείμενο καταστατικού χάρτη που συντάχθηκε στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το εν λόγω Σύνταγμα, γέννημα μιας σκληρής για τον ελληνικό λαό εποχής, της εποχής του εμφυλίου πολέμου, δεν μπόρεσε να αποκομίσει καμία από τις κατακτήσεις που έκαμε η ανθρωπότητα, με τη συντριβή του εθνικοσοσιαλισμού και του φασισμού, στο επίπεδο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, των ελευθεριών και των αρχών της δημοκρατίας. Αυτό είχε ως συνέπεια ότι οι Έλληνες, από την Απελευθέρωση μέχρι την πτώση της δικτατορίας, στερήθηκαν την απόλαυση των αγαθών αυτών του νέου δικαίου πολιτισμού που απόλαυαν οι άλλοι πολίτες της δυτικής Ευρώπης. Χαρ-

ακτηριστικό αυτού του ελλείμματος του Συντάγματος του 1952 είναι ότι η «Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητας» δεν αρκέσθηκε στην επαναφορά του σε ισχύ, αλλά, για να διασφαλίσει πλήρεις ελευθερίες για τις διαδικασίες της μετάβασης στη δημοκρατία, το συμπλήρωσε με πολλές νέες διατάξεις Συντακτικών Πράξεων. Οι διατάξεις αυτές, που περιελήφθησαν τόσο στο Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, όσο και αργότερα στο Σύνταγμα, έδειχναν την ανεπάρκεια του προδικτατορικού Συντάγματος και, συγχρόνως, τον προσανατολισμό της συντακτικής πολιτικής προς τις νέες εξελίξεις στο πεδίο της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Το «Κυβερνητικόν Σχέδιον Συντάγματος» παραθέτει σε πολλές διατάξεις του την πηγή προέλευσής τους. Ωστόσο απαιτείται ειδική επιστημονική έρευνα για τη διάγνωση και διαπίστωση της ταυτότητας όλων των πηγών των εν λόγω διατάξεων. Εκείνο που προκύπτει σαφώς από το «Κυβερνητικόν Σχέδιον» είναι ότι η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή, πριν και μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, επέφερε, με προσθήκες και τροποποιήσεις, σοβαρές και εκτεταμένες εκσυγχρονιστικές μεταβολές στις διατάξεις του Συντάγματος του 1952.

Αν προσεγγίσει κανείς τα πρακτικά των προπαρασκευαστικών εργασιών των Υποεπιτροπών, της Επιτροπής και της Ολομέλειας της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» και τα κείμενα των τροπολογιών που υποβλήθηκαν, θα διαπιστώσει ότι η ποιότητα του συντακτικού έργου ήταν, γενικώς, από μέτρια έως χαμηλή. Τούτο οφείλεται, ως ένα βαθμό, στην έλλειψη συντακτικής πείρας και γνώσης της μεγάλης πλειονότητας του αντιπροσωπευτικού σώματος. Η έλλειψη αυτή είναι συνήθης σε μία τόσο σπάνια διαδικασία, όπως είναι η συντακτική. Γι' αυτό πρέπει να αποδοθεί κυρίως στην έλλειψη επιστημονικής επεξεργασίας των σχεδίων του συντακτικού έργου. Η κάλυψη της έλλειψης αυτής, δεν ήταν, στην προκείμενη περίπτωση, δυνατή λόγω των ασφυκτικών προθεσμιών ολοκλήρωσης του συντακτικού έργου. Ιδιαίτερα εμφανής ήταν η έλλειψη συντακτικής πείρας και γνώσης στον χώρο της αντιπολίτευσης. Ωστόσο, από τις τεχνικές, κυρίως, αδυναμίες των προτάσεών της δεν συνάγεται ότι η συμβολή της ήταν μικρή. Αντίθετα, με την πολιτική της στάση,

*Σελίδα τίτλου του
Συντάγματος της Ελλάδος 1975.*

*Η Μετάβαση
στη Δημοκρατία
και το Σύνταγμα
του 1975*

τις γενικές και ειδικές εισηγήσεις και αγορεύσεις της συνέβαλε ουσιαστικά στο να υπερβεί το έργο της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» τα ιδεολογικά και πολιτικά όρια του Κυβερνητικού Σχεδίου και να καταστεί περισσότερο αντιπροσωπευτικό, όπως πρέπει να είναι ένα Σύνταγμα. Σημαντική είναι η συμβολή της κυρίως στη θεσμική διεύρυνση του κοινωνικού κράτους και των δημοκρατικών λειτουργιών του πολιτεύματος. Με αυτά τα δεδομένα, η συντακτική ποιότητα του έργου της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» ήταν προϊόν κυρίως των λίγων προσωπικοτήτων της πλειοψηφίας που είχαν τη γνώση και την πείρα για ένα τέτοιο έργο. Καθοριστική ήταν ιδίως, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τα πρακτικά των προπαρασκευαστικών εργασιών, η συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ο οποίος είχε το βάρος και την ευθύνη σε ελάχιστο χρόνο, από τη λήξη της κατ' άρθρον ψηφοφορίας μέχρι τη συζήτηση στο σύνολο των διατάξεων του σχεδίου συντάγματος (2 έως 7 Ιουνίου 1975), ένα ασύντακτο και χωρίς σύστημα σύνολο διατάξεων να το διαμορφώσει σε συστηματικό κείμενο συντάγματος, στο κείμενο που γνωρίζουμε ως Σύνταγμα του 1975. Το έργο του Κωνσταντίνου Τσάτσου ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί δεν περιοριζόταν μόνο στη συστηματική κατάταξη των διατάξεων των ψηφισθέντων άρθρων, με μεταβολή της σειράς τους σε ενιαίο κείμενο, αλλά εκτεινόταν και στην υποχρέωση, όπου χρειαζόταν, να τις συμπτύξει, να τις διαιρέσει ή και να τις αναδιατυπώσει φραστικά. Το πόσο ευρύ, υπεύθυνο και δύσκολο ήταν αυτό το έργο, αντιλαμβάνεται κανείς αν παραβάλει το σύνολο των άτεχνα διατυπωμένων, χωρίς σύστημα διασκορπισμένων και με ετερόκλητα αντικείμενα ενταγμένων σε άρθρα

διατάξεων που ψηφίστηκαν με το ενιαίο κείμενο του Συντάγματος που τέθηκε σε ισχύ.

Το Σύνταγμα του 1975 είναι προϊόν ευρωπαϊκού συντακτικού πνεύματος. Εκφράζει πλήρως την ευρωπαϊκή αντίληψη για το δημοκρατικό πολίτευμα, το κράτος, τις ατομικές ελευθερίες και τα κοινωνικά δικαιώματα. Θα μπορούσε κανείς να υπογραμμίσει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του αυτής:

(α) Το Σύνταγμα του 1975 διαπνέεται από το πνεύμα συνταγματικού εκσυγχρονισμού, που αναζητούσαν οι

20 Ιουνίου 1975, ημέρα ορκωμοσίας του Κ. Τσάτσου.

πολιτικές δυνάμεις πριν από τη δικτατορία και που επικράτησε με την κατάρρευσή της. Ο ιστορικός συνταγματικός νομοθέτης της μεταπολίτευσης, κάτω από την πίεση των ιδεολογικών και πολιτικών δυνάμεων που επί δεκαετίες ήσαν φιμωμένες και με την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος απελευθερώθηκαν, δεν μπορούσε παρά να χαράξει τη συντακτική του πολιτική με οδηγό το σύγχρονο τότε ευρωπαϊκό πνεύμα συντάγματος που είχε διαπλαστεί μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και είχε αγνοηθεί από το συντακτικό νομοθέτη του 1952. Ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός επηρέασε το συντακτικό έργο σε όλα τα επίπεδα. Στο επίπεδο του πολιτεύματος, εδραιώθηκε μια πολιτική δημοκρατία, με την κατάργηση του ασύμβατου με την ελληνική παράδοση και αναχρονιστικού θεσμού της μοναρχίας, ο οποίος πάνω από έναν αιώνα ήταν πηγή αντιδημοκρατικών επεμβάσεων και πολιτικών ανωμαλιών, καθώς και με την ανάδειξη του θεσμού των πολιτικών κομμάτων σε βασικό στοιχείο της δημοκρατίας. Στο επίπεδο των συνταγματικών δικαιωμάτων, εισήγαγε τις σύγχρονες θεμελιώδεις εγγυήσεις της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, καθώς και της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, με κάλυψη όλων των εκφάνσεών της. Στο ίδιο επίπεδο, εμπλουτίζοντας το σύστημα των εγγυήσεων του προσώπου, εγγυήθηκε, πρωτοποριακά τότε στη δυτική Ευρώπη, την προστασία του περιβάλλοντος και εισήγαγε κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων.

(β) Ακολουθώντας το συνταγματικό πνεύμα που επικρατούσε στην Ευρώπη από το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, από το οποίο διαπνέονται και οι βασικές διεθνείς εγγυήσεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το Σύνταγμα του 1975 είναι ανθρωποκεντρικό. Αυτό προκύπτει σαφώς από την εισαγωγή των αγαθών της αξίας και της προσωπικότητας του ανθρώπου στο ανώτατο επίπεδο εγγυήσεων, καθιστώντας την υποχρέωση σεβασμού και προστασίας τους ως ύπατη αρχή νομιμότητας – σε συνδυασμό, πάντοτε, με τη δημοκρατική αρχή. Η ανθρωποκεντρική βάση του Συντάγματος προκύπτει, επίσης, και από το σύστημα των ελευθεριών, που εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύστημα κοινωνικής δέσμευσης. Η ανθρωποκεντρική αυτή βάση μεταβάλλει πια την αφηρημένη και χωρίς ανθρώπινο και κοινωνικό περιεχόμενο έννοια του ατόμου σε πρόσωπο και προσωπικότητα με ανθρώπινο και κοινωνικό περιεχόμενο.

(γ) Το Σύνταγμα του 1975 παρέμεινε βασικώς στις αρχές του πολιτικού και του συνταγματικού φιλελευθερισμού, όπως διαπλάστηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ευρώπη: συνδέει τον φιλελευθερισμό με το κοινωνικό κράτος, θέτοντας σε προτεραιότητα την αξία του ανθρώπου και τις ελευθερίες του προσώπου. Δεν περιέχει ανοίγματα προς θεσμούς και αρχές σοσιαλιστικής προέλευσης, όπως, για παράδειγμα, σε περιορισμένη κλίμακα, το Σύνταγμα της Ιταλίας του 1947, ή, σε ευρύτερη κλίμακα, τα πρώτα μετά την πτώση των δικτατοριών δημοκρατικά Συντάγματα της

Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Αν μελετήσει κανείς τα Πρακτικά των προπαρασκευαστικών διαδικασιών και τις προτάσεις και τροπολογίες της αντιπολίτευσης, θα διαπιστώσει ότι η κυβερνητική πλειοψηφία απέρριπτε όλες, ή σχεδόν όλες, τις προτάσεις που είχαν σοσιαλιστική κατεύθυνση ή, γενικότερα, δεν συμβιβάζονταν με τη συντακτική πολιτική του φιλελευθερισμού. Στις συζητήσεις της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», καθώς και στην εκτός Βουλής πολιτική και επιστημονική συζήτηση, η φιλελεύθερη αυτή κατεύθυνση προκάλεσε έντονη κριτική με σοβαρά επιχειρήματα. Άλλωστε, η ιδεολογικοπολιτική και θεωρητική αυτή συζήτηση, παρά την κυρίαρχη θέση του φιλελευθερισμού, συνεχίζεται μέχρι σήμερα και θα συνεχίζεται, σε παγκόσμια κλίμακα και με υψηλό βαθμό έντασης. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι τα παραπάνω αναφερόμενα ανοίγματα ορισμένων Συνταγμάτων –που ήταν προϊόν κυρίως ιστορικών συγκυριών– δεν είχαν την αναμενόμενη πρακτική εφαρμογή στις χώρες τους, η δε πολιτική και η συνταγματική πραγματικότητα σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο εκτυλίσσεται μέχρι σήμερα στη γραμμή σύνδεσης του φιλελευθερισμού με το κοινωνικό κράτος, με προτεραιότητα, πάντοτε, του πρώτου – στο πνεύμα ακριβώς που είναι συντεταγμένο το Σύνταγμα του 1975. Ο γράφων τις γραμμές αυτές, παρά την αντίθεσή του στη μονόπλευρη αυτή νεολιμπεραλιστική κατεύθυνση, όχι μόνον της Ευρώπης αλλά της Ανθρωπότητας, σημειώνει ότι, από τη σκοπιά της μέχρι σήμερα εξέλιξης, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 ήταν ιδεολογικοπολιτικά διορατικός. Η διορατικότητα αυτή επιβεβαιώθηκε πολιτικά και στο εσωτερικό πεδίο της χώρας μας, αφού το Σύνταγμα, στα τριάντα, σχεδόν, χρόνια που πέρασαν από τη θέσπισή, υπέστη δύο αναθεωρήσεις, χωρίς να θιγεί ο φιλελεύθερος προσανατολισμός του.

(δ) Όσον αφορά το πολιτικό σύστημα, το Σύνταγμα του 1975 παρέμεινε στις αρχές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπως διαπλάσθηκε ιστορικά στην ηπειρωτική Ευρώπη – πάνω στις παλαιές βάσεις του αγγλικού κοινοβουλευτισμού. Σύμφωνα με αυτή την ευρωπαϊκή παράδοση, φορέας της πολιτικής εξουσίας είναι η κυβέρνηση, ενώ ο πρόεδρος της δημοκρατίας παραμένει, χωρίς πολιτικές εξουσίες, «ρυθμιστής του πολιτεύματος», με την έννοια πάντοτε φορέα αρμοδιοτήτων *διαδικαστικής παρέμβασης*, που προβλέπει περιοριστικά το Σύνταγμα και που εξυπηρετούν αποκλειστικά τη συνέχεια λειτουργίας του πολιτεύματος. Ο ιστορικός συντακτικός νομοθέτης του 1975, κάτω από τις πολιτικές συγκυρίες της εποχής, περιέλαβε ορισμένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας με ιδιαίτερο πολιτικό βάρος. Οι αρμοδιότητες αυτές, οι οποίες, όπως είδαμε, είχαν προκαλέσει την αντίδραση της αντιπολίτευσης με αποχώρηση από τις εργασίες της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής», καταργήθηκαν με την αναθεώρηση του 1986.

(ε) Ουσιώδες στοιχείο του Συντάγματος του 1975 είναι ο διεθνής και ο ευρωπαϊ-

κός του προσανατολισμός. Ο προσανατολισμός αυτός προκύπτει: (i) από τη θέσπιση της θεμελιώδους διακήρυξης ότι η Ελλάδα δεσμεύεται από το διεθνές δίκαιο και επιδιώκει την ειρήνη, τη δικαιοσύνη και την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών, (ii) από τις διατάξεις ευρωπαϊκής συνταγματικής προέλευσης ή έμπνευσης που αθρόως εισήγαγε στη συνταγματική μας τάξη και (iii) από τις διατάξεις που περιέλαβε, ήδη από τότε, για να ανοίξουν πολύ αργότερα τις συνταγματικές πύλες προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι, ενώ τα περισσότερα από τα Συντάγματα της Ευρώπης δεν είχαν συνταγματική πρόβλεψη για την παραχώρηση των απαιτούμενων κυριαρχικών δικαιωμάτων στην τότε Ε.Ο.Κ. (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα), και αναγκάστηκαν την τελευταία στιγμή να προβούν σε αναθεωρήσεις των Συνταγμάτων τους, η Ελλάδα τις θέσπισε από το 1975. Αυτό, ασφαλώς, οφείλεται στο ευρωκεντρικό και στο ευρύτερα διεθνούς προσανατολισμού πνεύμα, που αποτελούσαν μόνιμο στοιχείο της πολιτικής σκέψης και πράξης του Κωνσταντίνου Καραμανλή – πνεύμα που αναδεικνύεται ήδη στην Πρόταση Αναθεώρησης του 1963.

II. Το περιεχόμενο του Συντάγματος του 1975

1. Γενική θεώρηση

Το Σύνταγμα του 1975, όπως ήδη πολλαπλώς επισημάναμε, ενώ έχει αφετηρία το Σύνταγμα του 1952, είναι *νέο Σύνταγμα*. Βεβαίως, ορισμένα οργανικά και λειτουργικά στοιχεία του κράτους και του πολιτεύματος –ελάχιστα σε ποσότητα και σημασία– που ανάγονταν σε συγκερασμό αρχών της αστικής επανάστασης και των δομών της μοναρχίας και είχαν ενσωματωθεί στα μοναρχικά Συντάγματα, κληρονομήθηκαν από τον τελευταίο γόνο αυτής της παράδοσης, το Σύνταγμα του 1952. Αυτό συνέβη, και μάλιστα σε μεγαλύτερη έκταση, σε πολλά Συντάγματα των κρατών της Ευρώπης. Τα στοιχεία αυτά, όμως, στη σύγχρονη συνταγματική πραγματικότητα, δεν έχουν πια καμιά επίδραση, απαλείφονται δε προοδευτικά από τα συνταγματικά κείμενα με τις αναθεωρήσεις.

Αυτό που χαρακτηρίζει το Σύνταγμα του 1975 όχι απλώς ως νέο, αλλά *ως σταθμό* της συνταγματικής μας ιστορίας είναι το περιεχόμενο και το πνεύμα των *νέων* διατάξεων που περιέλαβε. Οι διατάξεις αυτές, οι βασικότερες από τις οποίες παρουσιάζονται συνοπτικά πιο κάτω, περιέλαβαν αρχές και αξίες που, σε σχέση πάντοτε με την τότε πολιτική και συνταγματική καθυστέρηση της χώρας μας, αποτέλεσαν *σημαντικό άλμα* προς το σύγχρονο ευρωπαϊκό συνταγματισμό.

Τυπικό μεν, αλλά χαρακτηριστικό του πνεύματος εκσυγχρονισμού που παρουσιά-

ζει το συντακτικό έργο του 1975 είναι η θέση ένταξης των ύπατων αρχών και βάσεων του Συντάγματος στο σύστημα των διατάξεών του. Όπως είναι γνωστό, όλα τα ελληνικά Συντάγματα, από το Σύνταγμα της 1ης Εθνικής Συνελεύσεως του 1822 μέχρι και το Σύνταγμα του 1952, με εξαίρεση τα Συντάγματα του 1925 και του 1926 που τέθηκαν μεν σε ισχύ, αλλά στην πράξη δεν εφαρμόστηκαν, είχαν ως εναρκτήριες διατάξεις τις εγγυήσεις της επικρατούσας θρησκείας των Ελλήνων. Για πρώτη φορά, το Σύνταγμα του 1975, μεταθέτοντας τις διατάξεις για την επικρατούσα θρησκεία και τη θρησκευτική ελευθερία στα άρθρα 3 και 13 αντίστοιχα, έθεσε επικεφαλής των διατάξεών του, ως άρθρα 1 και 2, τον καθορισμό του πολιτεύματος (άρθρο 1) και τις θεμελιώδεις αρχές της ελληνικής πολιτείας: την αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 §1) και την αρχή εφαρμογής των γενικά αναγνωρισμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου που αφορούν την εμπέδωση της ειρήνης και της δικαιοσύνης και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ λαών και κρατών (άρθρο 2 §2).

Η μετάθεση αυτή δεν είναι χωρίς σημασία. Το ελληνικό κράτος ήταν και είναι, από τις απαρχές του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα, αδιαλείπτως *κοσμικό*, τα δικαιικά του θεμέλια *κοσμικά, οι αρχές νομιμοποίησης και νομιμότητας όλων των εξουσιών κοσμικές και η αποστολή του κοσμική*. Η πρόταξη, συνεπώς, των διατάξεων για την «επικρατούσα θρησκεία» δεν είχε νομική σημασία. Ήταν, όμως, από συντακτική άποψη, αναχρονιστική και δημιουργούσε συχνά εσφαλμένες σκέψεις και ερμηνείες, που έθιγαν και στρέβλωναν το αίσθημα της θρησκευτικής ισότητας και ελευθερίας των ανθρώπων. Είναι, σήμερα, αυτονόητο για όλους, ότι οι όποιες ρυθμίσεις, που έχουν σχέση με την εκκλησιαστική διοίκηση και τη θρησκευτική ελευθερία δεν είναι εκείνες που έχουν την προτεραιότητα απέναντι στον καθορισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος, των θεμελιωδών αρχών και της

συνταγματικής νομιμότητας. Συνεπώς, η μετάθεση αυτή ήταν ιστορικά,

σημασιολογικά και συστηματικά αναγκαία, επισημαίνει δε, μαζί με την πλήρη θρησκευτική ισότητα και ελευθερία, των

ανθρώπων που ζουν ή βρίσκονται προσωρινά στην

Ελλάδα, την πλήρη κοσμικότητα του κράτους και του

Συντάγματος. Με αυτή τη βάση, οι μεν διοικητικές

εγγυήσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας παρέμειναν

μεν στο Α' Μέρος των «βασικών διατάξεων» του

Συντάγματος, μετατέθηκαν, όμως, στο άρθρο 3,

ενώ οι εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και

ισότητας μεταφέρθηκαν στο άρθρο 13 του Συ-

ντάγματος, στο Β' Μέρος των διατάξεων, των «ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων».

2. Οι βασικές κατηγορίες νέων διατάξεων

Για το σχηματισμό μιας γενικής εικόνας του νέου περιεχομένου του Συντάγματος του 1975, ακολουθείται, κατά βάση, η διάκριση των διατάξεών του, όπως συνήθως παρουσιάζεται στην παραδοσιακή συνταγματική διδασκαλία και θεωρία και, κατά βάση, στο σύστημα της συντακτικής πράξης. Πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι οι διακρίσεις αυτές δεν αποτελούν λειτουργικά στεγανά ούτε χαράσσουν αδιαπέραστα ουσιαστικά όρια. Διαπλέκονται και αλληλεξαρτώνται νοηματικά, ώστε να λειτουργεί ένα ενιαίο σύστημα εγγυήσεων. Έτσι, οι εγγυήσεις άσκησης των λειτουργιών του κράτους προϋποθέτουν τις εγγυήσεις λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και τις εγγυήσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων και των θεμελιωδών υπέρ του ανθρώπου και του κοινωνικού συνόλου αρχών – και αντιστρόφως.

Οι βασικές κατηγορίες διατάξεων του Συντάγματος, οι οποίες θεσπίστηκαν από την Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, είναι: (α) οι διατάξεις που αποτελούν τις βάσεις της ελληνικής πολιτείας ή του κράτους και του πολιτεύματος, (β) οι διατάξεις βασικής ρύθμισης της λειτουργίας του πολιτεύματος, (γ) οι διατάξεις των συνταγματικών εγγυήσεων στη σχέση κράτους και κοινωνίας, (δ) οι διατάξεις που θέτουν τις βάσεις των σχέσεων της Ελλάδας με τη διεθνή κοινότητα και την υπερεθνική έννομη τάξη και (ε) οι διατάξεις βασικής ρύθμισης των τριών λειτουργιών του κράτους.

α. Η κατηγορία των συνταγματικών βάσεων της *ελληνικής πολιτείας*

Η ομάδα αυτή περιλαμβάνει δύο κατηγορίες διατάξεων θεμελιώδους σημασίας για το όλο πολιτειακό σύστημα και αποτελεί το συντακτικό περιεχόμενο του Α΄ Μέρους του Συντάγματος. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι διατάξεις του άρθρου 1 που καθορίζουν το πολίτευμα, και στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι θεμελιώδεις αρχές του άρθρου 2, τις οποίες θα δούμε πιο κάτω. Και οι δύο κατηγορίες διατάξεων συνιστούν τις βάσεις του πολιτειακού και δικαιικού συστήματος και αποτελούν τις ύπατες αρχές της συνταγματικής νομιμότητας. Οι θεμελιώδεις αυτές διατάξεις, που συγκεντρώνονται στα δύο πρώτα άρθρα του Συντάγματος, αποτελούν τη βαθύτερη τομή που περιέχει ο Καταστατικός Χάρτης του 1975.

αα. Οι βάσεις του πολιτεύματος

Με βασικό στοιχείο τη μορφή του πολιτεύματος που επέλεξε ο ελληνικός λαός με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974 και ειδικότερα την κοινοβουλευτική αρχή,

*Η Μετάβαση
στη Δημοκρατία
και το Σύνταγμα
του 1975*

που αποτελεί παράδοση της ελληνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ιστορίας, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 διέπλασε, στο πρώτο άρθρο, έναν αριστοτεχνικό, λιτό και πλήρη συνταγματικό ορισμό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας:

1. Το πολίτευμα της Ελλάδος είναι Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία.
2. Θεμέλιον του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία.
3. Άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Λαού και υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους, ασκούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το Σύνταγμα.

Ο συνταγματικός αυτός ορισμός της δημοκρατίας είναι ένας από τους αρτιότερους της παγκόσμιας συντακτικής πράξης, λιτός και χωρίς αναμειξίς με στοιχεία του κράτους, όπως κοινωνικό κράτος, κράτος δικαίου, στοιχεία της επικράτειας κ.ά. που απαντούν, συνήθως, στα συντάγματα. Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, με σύγχρονη και ακριβέστερη διατύπωση του εν λόγω ορισμού, ακολουθεί την ελληνική συντακτική παράδοση,

που έχει την καταγωγή της στη Γαλλική Επανάσταση και αρχίζει με το Σύνταγμα του 1827, το οποίο πρωτοποριακά τότε προσδιόρισε την έννοια της δημοκρατίας. Τα τέσσερα βασικά στοιχεία αυτού του ορισμού είναι: η λαϊκή κυριαρχία (ή «κυριαρχία του έθνους»), ο λαός (ή το «έθνος») ως πηγή όλων των εξουσιών, ο υπέρ του λαού (ή του «έθνους») υπαρξιακός προορισμός («ύπαρξη») των εξουσιών και η άσκησή τους «όπως ορίζει το Σύνταγμα». Τα δύο πρώτα στοιχεία είναι ταυτόσημα – το δεύτερο αναλύει το πρώτο. Έχουν την καταγωγή τους στη Γαλλική Επανάσταση, αποτελούν κοινό κτήμα της ηπειρωτικής Ευρώπης και αναφέρονται σε όλα τα ελληνικά δημοκρατικά Συντάγματα, από το 1827 (το οποίο αναφέρει μόνο το πρώτο) μέχρι και το ισχύον Σύνταγμα – εκτός από το Σύνταγμα της συνταγματικής μοναρχίας του 1844, δεδομένου ότι στο πολίτευμα αυτό δεν ίσχυε πλήρης η λαϊκή κυριαρχία, αλλά η κυριαρχία του «έθνους» και η κυριαρχία του μονάρχη. Το τρίτο στοιχείο, η υπέρ του λαού ρήτρα, αποτελούσε πανευρωπαϊκή, αν όχι παγκόσμια, πρωτοπορία του Συντάγματος του 1827 και ενσωματώνει την υπέρ του κοινωνικού συνόλου ουσιαστική αποστολή του δημοκρατικού κράτους, ορθώς δε το περιέλαβε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 ως

*Πρακτικό της Επιτροπής επί του
Συντάγματος, με το οποίο εισάγει στη Βουλή
το Σχέδιο Συντάγματος προς ψήφιση,
3.6.1975.*

θεμελιώδες στοιχείο του πολιτεύματος. Το τέταρτο στοιχείο, η σύμφωνα με το Σύνταγμα άσκηση των εξουσιών, υποδηλώνει τον αυτοπεριορισμό, ως προς την άσκηση των εξουσιών, της λαϊκής κυριαρχίας με σύνταγμα, που αποτελεί παγκόσμιο κτήμα του νεότερου δημοκρατικού συνταγματισμού. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι το πρώτο και θεμελιώδες άρθρο του Συντάγματος αποτελεί, ως σύνθεση ορισμού, παρά την ιστορία των επιμέρους στοιχείων του, νέο συντακτικό καθορισμό του πολιτεύματος και εκφράζει μια σύγχρονη και ολοκληρωμένη θεώρηση της δημοκρατίας.

Στον προσδιορισμό της μορφής του πολιτεύματος, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 εισήγαγε το συντακτικό νεολογισμό «Προεδρευομένη Δημοκρατία», για να διακρίνει τον χωρίς πολιτικές εξουσίες Πρόεδρο της Δημοκρατίας στο γνήσιο κοινοβουλευτικό πολίτευμα από τον πρόεδρο της δημοκρατίας του προεδρικού συστήματος, ο οποίος συγκεντρώνει όλες τις πολιτικές εξουσίες του Πρωθυπουργού. Η χρησιμοποίηση του νέου αυτού όρου «προεδρευομένη» αντί του παλαιού «προεδρική» απέβλεπε, ασφαλώς, και στον εφησυχασμό του λαού και των λοιπών πολιτικών κομμάτων ότι οι εξαιρετικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας, που προτεινόνταν και τελικώς θεσπίστηκαν, δε συνιστούσαν μεταβολή του κοινοβουλευτικού χαρακτήρα του πολιτεύματος προς την κατεύθυνση του προεδρικού συστήματος, όπως είχε συμβεί με την επιβολή της συντακτικής πολιτικής του Ντε Γκωλ στη Γαλλία. Πάντως, ο συντακτικός αυτός νεολογισμός του 1975 ήταν επιτυχής, γι' αυτό και καθιερώθηκε πια ως όρος, αντίστοιχος του παλαιού «βασιλευμένη δημοκρατία», για τη διάκριση του λειτουργήματος του αρχηγού του κράτους μεταξύ της προεδρικής και της κοινοβουλευτικής μορφής πολιτεύματος.

ββ. Οι βάσεις των σκοπών του κράτους

Οι θεμελιώδεις αρχές που περιελήφθησαν στο άρθρο 2 του Συντάγματος θεσπίζονται για πρώτη φορά σε ελληνικό σύνταγμα. Όπως ήδη αναφέραμε, είναι: η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 §1) και οι αρχές του σεβασμού των γενικά αναγνωρισμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου και της επιδίωξης της εμπέδωσης της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της ανάπτυξης των φιλικών σχέσεων μεταξύ λαών και κρατών (άρθρο 2 §2). Οι θεμελιώδεις αυτές αρχές αποτελούν, μαζί με τη ρήτρα «υπέρ του λαού» στο άρθρο 1 («όλες οι εξουσίες υπάρχουν υπέρ του Λαού»), τις *ουσιαστικές* δικαιικές βάσεις της αποστολής και των σκοπών του κράτους, καθώς και τις ύπατες συνταγματικές αρχές της *ουσιαστικής* νομιμότητας του κράτους.

β. Η ρύθμιση και οι εγγυήσεις λειτουργίας του πολιτεύματος

αα. Γενικά

Στη βάση της νέας μορφής του πολιτεύματος, που αποφάσισε, σε καθεστώς πλήρους ελευθερίας, ο ελληνικός λαός με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου 1974, καθώς και στις άλλες βάσεις του πολιτεύματος, που περιλαμβάνει το πρώτο άρθρο του Συντάγματος, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 οικοδόμησε το νέο πολίτευμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Λόγω της μεταβολής της μορφής του πολιτεύματος, ολόκληρο το σύστημα ρυθμίσεων και εγγυήσεων του πολιτεύματος πρέπει να θεωρηθεί, στο Σύνταγμα του 1975, *νέο*, ακόμη και ως προς τις διατάξεις εκείνες που απαντούν και σε προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα. Εδώ θα περιοριστούμε στην αναφορά νέων διατάξεων που ενέχουν θεμελιώδεις αρχές λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής και κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

ββ. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία και ο θεσμός των πολιτικών κομμάτων

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελεί σήμερα τη μοναδική μορφή δημοκρατίας που ισχύει σε παγκόσμιο επίπεδο. Μορφή αμιγούς άμεσης δημοκρατίας δεν υφίσταται στην πολιτική πράξη του σύγχρονου κόσμου. Συνεπώς, η αντιπροσωπευτική αρχή αποτελεί βάση της σύγχρονης δημοκρατίας, η οποία, ως αυτονόητη, δεν διακηρύσσεται ρητά στο πρώτο άρθρο του Συντάγματος. Θα αποτελούσε, ασφαλώς, πλεονασμό η διακήρυξή της, αφού προϋποτίθεται από τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα της μορφής του πολιτεύματος, που ρητά θεσπίζεται, και συνάγεται άμεσα από την όλη ρύθμιση της λειτουργίας του.

Βασικό θεσμό της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αποτελεί ο θεσμός των πολιτικών κομμάτων, μετά την πάγια σιωπή των παλαιών συνταγμάτων, που κράτησε μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι συντακτικοί νομοθέτες της Ευρώπης διέγνωσαν, μετά τον Πόλεμο, την ουσιαστική σημασία του πολιτικού κόμματος στη δημοκρατία και περιέλαβαν βασικές ρυθμίσεις του θεσμού. Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, ακολουθώντας τη νέα συντακτική πρακτική, περιέλαβε αυτοτελή εγγύηση και βασική ρύθμιση του θεσμού. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εγγύηση της ελευθερίας και του δικαιώματος όλων των πολιτών να ιδρύουν πολιτικά κόμματα και να συμμετέχουν ελεύθερα σε αυτά. Για την εποχή εκείνη πρέπει να θεωρηθεί πρωτοποριακή η αναγνώριση της πολιτικής δράσης των νέων, με την εγγύηση του δικαιώματος συμμετοχής τους στις νεολαίες των πολιτικών κομμάτων.

γγ. Ανάδειξη και συγκρότηση της Βουλής

Στα βασικά, για τη λειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, κεφάλαια ανάδειξης και συγκρότησης της Βουλής, θέσπισης κωλυμάτων και ασυμβιβάστων, καθώς και καθορισμού δικαιωμάτων, υποχρεώσεων και ασυλιών των βουλευτών, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 δεν επέφερε ουσιαστικές τομές. Διατηρώντας την παλαιά δομή, απλώς εκσυγχρόνισε συντακτικά τις σχετικές ρυθμίσεις με συμπληρώσεις και συστηματικές αναδιατάξεις.

Ως νέες σημαντικού περιεχομένου διατάξεις πρέπει να αναφερθούν εδώ οι διατάξεις που θεσπίζουν εγγυήσεις δύο θεμελιωδών αρχών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η πρώτη εγγύηση, αν και αυτονόητη σήμερα, τότε, κάτω από την επίδραση προδικτατορικών εμπειριών, αποτελούσε πολιτικό αίτημα. Αντικείμενό της, η θεμελιώδης αρχή της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής θέλησης. Η σχετική διάταξη του άρθρου 52 ορίζει: «Η ελευθέρα και ανόθευτος εκδήλωση της λαϊκής θέλησης, ως έκφρασις της λαϊκής κυριαρχίας, τελεί υπό την εγγύησιν πάντων των λειτουργών της Πολιτείας, οίτινες υποχρεούνται να διασφαλίζουν ταύτην εις πάσαν περίπτωσιν». Σημαντική είναι, επίσης, και η ρητή διακήρυξη, στο άρθρο 60, της απλώς συναγόμενης στο Σύνταγμα του 1952 θεμελιώδους αρχής του απεριόριστου δικαιώματος της κατά συνείδηση γνώμης και ψήφου των βουλευτών. Τέλος, στη συγκρότηση της Βουλής προστέθηκε και ο σημαντικός θεσμός των βουλευτών Επικρατείας, που παρέχει τη δυνατότητα εισόδου στο αντιπροσωπευτικό σώμα διακεκριμένων προσωπικοτήτων που δε θα ήταν πρόθυμοι να αποδυθούν σε προσωπικό προεκλογικό αγώνα.

δδ. Σχέσεις Προέδρου της Δημοκρατίας με τη Βουλή και την κυβέρνηση

Ιδιαίτερη σημασία για τη λειτουργία του πολιτεύματος έχουν οι διατάξεις που ρυθμίζουν τις σχέσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας με το αντιπροσωπευτικό σώμα και την κυβέρνηση. Ιδιαίτερη σημασία έχουν δύο κατηγορίες διατάξεων που θέσπισε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975: οι διατάξεις ανάδειξης του αρχηγού του κράτους και οι διατάξεις που ορίζουν τις αρμοδιότητες του τελευταίου στις σχέσεις του με τη Βουλή και την κυβέρνηση.

α1. Ανάδειξη του αρχηγού του κράτους

Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 επέλεξε ως τρόπο ανάδειξης του Προέδρου της Δημοκρατίας την εκλογή από τη Βουλή με αυξημένη πλειοψηφία και σε

περίπτωση που δεν καθίσταται δυνατή η εκλογή με τις οριζόμενες πλειοψηφίες, θεσπίζεται προσφυγή σε εκλογές για ανάδειξη νέου αντιπροσωπευτικού σώματος για τη συνέχιση της προσπάθειας εκλογής με αυξημένη πλειοψηφία και για την τελική εκλογή με σχετική πλειοψηφία.

Η επιλογή της εκλογής από τη Βουλή είναι, κατά τη γνώμη μου, η ορθότερη. Η ανάδειξη του αρχηγού του κράτους κοινοβουλευτικής δημοκρατίας με δημοψήφισμα, όπως υποστηρίχθηκε από ορισμένες πλευρές τότε και αργότερα, νοθεύει το κοινοβουλευτικό σύστημα. Όπως είναι γνωστό, η βασική επιταγή της κοινοβουλευτικής αρχής είναι η αποκλειστική πολιτική εξάρτηση της κυβέρνησης από το αντιπροσωπευτικό σώμα και η υπαγωγή της άσκησης της κυβερνητικής λειτουργίας στην αποκλειστική αρμοδιότητα πολιτικού ελέγχου από την άμεσα νομιμοποιημένη από τον λαό λαϊκή αντιπροσωπεία. Έτσι, το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης διασφαλίζει ενότητα και άμεση λειτουργική σύνδεση του λαού ως φορέα της λαϊκής κυριαρχίας, των αντιπροσώπων του λαού ως οργάνου άσκησης της νομοθετικής λειτουργίας, και της κυβέρνησης ως οργάνου και ως λειτουργίας. Η ενότητα αυτή εξασφαλίζεται λόγω της μοναδικότητας της άμεσης δημοκρατικής νομιμοποίησης του αντιπροσωπευτικού σώματος με την άμεση εκλογή του σε τακτά χρονικά διαστήματα. Στο προεδρικό σύστημα, όπου ο λαός εκλέγει άμεσα και τα αντιπροσωπευτικά σώματα και τον αρχηγό του κράτους και πραγματικό φορέα της κυβερνητικής λειτουργίας, η πολιτική συνοχή λειτουργίας του κράτους και του πολιτεύματος διασπάται. Αν και στο κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης θεσπιστεί άμεση εκλογή του αρχηγού του κράτους και του αντιπροσωπευτικού σώματος, θα έχουμε δύο συνταγματικά όργανα με άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, δύο όργανα που θα αντλούν την εξουσία τους άμεσα από το λαό, με συνέπεια τη διάσπαση της πολιτικής λειτουργίας και εξουσίας. Αυτό δεν είναι θεωρητική υπόθεση. Έχει πρακτική σημασία: ο άμεσα εκλεγόμενος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, στηριζόμενος σε χωριστά εκπεφρασμένη βούληση του λαού και έχοντας το κύρος της άμεσης δημοκρατικής νομιμοποίησης, θα αποτελεί, ακόμη και χωρίς πολιτικές αρμοδιότητες, πόλο αντίπαλης πολιτικής δύναμης στην κυβερνητική λειτουργία της κυβέρνησης και της Βουλής, με απρόβλεπτες συνέπειες κρίσεων.

Όσον αφορά το εριζόμενο ζήτημα, αν η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι ορθότερο να ολοκληρώνεται σε μια Βουλή ή να προβλέπεται προσφυγή σε εκλογές, αν δεν επιτυγχάνεται ευρύτερη της απλής πλειοψηφίας συναίνεση, όπως όρισε το Σύνταγμα του 1975, παρατηρούμε ότι οι δύο αναθεωρήσεις της τριακονταετίας του Καταστατικού Χάρτη δεν έθιξαν την αρχική επιλογή. Έχω τη γνώμη ότι η ισχύουσα επιλογή είναι ορθή. Για το κύρος του αρχηγού του κράτους και του

θεσμού, πρέπει να υπάρχει από το Σύνταγμα η πολιτική πίεση ή η δικλίδα για ευρύτερη της απλής πλειοψηφίας συναίνεση.

β1. Η συνταγματική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας

Η θέση του κληρονομικού ή αιρετού αρχηγού του κράτους στην κοινοβουλευτική δημοκρατία προσδιορίζεται από την κοινοβουλευτική αρχή. Παραδοσιακά, δε συμβιβάζεται με την εν λόγω αρχή, αρχηγός του κράτους με πολιτικές εξουσίες οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια των αρμοδιοτήτων εκείνων που περιορίζονται σε διαδικαστικού χαρακτήρα παρεμβάσεις για τη συνέχιση της λειτουργίας του πολιτεύματος. Η θέση αυτή του αρχηγού του κράτους προσδιορίζεται, ειδικότερα, με τις αρμοδιότητες που καθορίζουν τη σχέση του με τη Βουλή και την κυβέρνηση.

Ως προς τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας απέναντι στη Βουλή και την κυβέρνηση, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 είχε επιλέξει μια θέση πολιτικής ισχύος, παρέχοντάς του αρμοδιότητες πολιτικής παρέμβασης, οι οποίες, πράγματι, υπερέβαιναν τα συνήθη όρια αρμοδιοτήτων του αρχηγού του κράτους που ορίζει η κοινοβουλευτική αρχή του πολιτεύματος. Είδαμε πιο πάνω τούς, κατά τη γνώμη μου, συγκυριακούς λόγους θέσπισης αυτών των αρμοδιοτήτων και την αντίδραση αποχώρησης της τότε αντιπολίτευσης από τις εργασίες της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής».

Είναι προφανές ότι οι αρμοδιότητες εκείνες διασφάλιζαν στον αρχηγό του κράτους τη δυνατότητα παρέμβασης σε περίπτωση καταχρηστικής άσκησης της κυβερνητικής και της νομοθετικής λειτουργίας, των δύο, δηλαδή, βασικών λειτουργιών του κράτους, καθώς και τη δυνατότητα ελέγχου οποιασδήποτε πολιτικής που τυχόν θα υπονόμει σοβαρά το βασικό προσανατολισμό του ευρωπαϊκού συνταγματικού φιλελευθερισμού, που εξέφραζε το Σύνταγμα. Οι εν λόγω αρμοδιότητες δεν εφαρμόστηκαν κατά τη διάρκεια της βραχείας ισχύος τους από τους δύο –μετά τον προσωρινό Πρόεδρο– πρώτους Προέδρους της Δημοκρατίας, τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, που ήταν: ο μεν πρώτος ο βασικός εμπνευστής, ο δε δεύτερος ο βασικός συντάκτης του Συντάγματος, η δε κατάργησή τους με την αναθεώρηση του 1986 επιβίωσε και της δεύτερης αναθεώρησης. Με βάση τα δύο αυτά ιστορικά δεδομένα, πρέπει να θεωρηθεί αποδεκτή από τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας η κατάργησή τους και το ζήτημα αυτό οριστικά λυμένο.

γ1. Άλλες νέες ρυθμίσεις των σχέσεων Προέδρου της Δημοκρατίας και κυβέρνησης

Οι λοιπές διατάξεις που θέσπισε η Ε' Αναθεωρητική Βουλή για τη ρύθμιση των

σχέσεων του Προέδρου της Δημοκρατίας με τη Βουλή και την κυβέρνηση αποτελούν συνήθεις ρυθμίσεις του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης. Ορισμένες από αυτές επιδιώκουν τη διασφάλιση της λειτουργίας του με βάση τα σύγχρονα ευρωπαϊκά δεδομένα και άλλες αποτελούν προϊόν εμπειριών της τότε πρόσφατης κοινοβουλευτικής μας ιστορίας. Παραδείγματα της τελευταίας κατηγορίας αποτελούν οι διατάξεις που ρητά περιορίζουν τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, μετά τη διενέργεια εκλογών, να αναθέσει τον σχηματισμό ή τη διερευνητική εντολή στον αρχηγό του κόμματος που συγκέντρωσε την απόλυτη ή τη σχετική, αντίστοιχα, πλειοψηφία των εδρών του κόμματος, καθώς και οι διατάξεις που επιβάλλουν ρητά πια τον διορισμό των υπουργών που προτείνει ο Πρωθυπουργός. Τα γεγονότα των σχετικών εμπειριών είναι γνωστά.

εε. Σχέσεις κυβέρνησης και Βουλής

Οι ρυθμίσεις των σχέσεων κυβέρνησης και Βουλής αφορούν τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της κυβέρνησης και την αρχή της δεδηλωμένης εμπιστοσύνης της Βουλής προς την κυβέρνηση. Οι εν λόγω ρυθμίσεις είναι συμπληρωματικές των παλαιών, του Συντάγματος του 1952, και κινούνται στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος, όπως παραδοσιακά λειτουργεί στις ευρωπαϊκές χώρες της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Ως προς τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, το Σύνταγμα του 1975 περιέλαβε για πρώτη φορά ρύθμιση που επιβάλλει την άσκηση του εν λόγω ελέγχου τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα. Νέες είναι και οι διατάξεις που προβλέπουν και ρυθμίζουν τη σύσταση εξεταστικών επιτροπών. Η σύσταση των εν λόγω επιτροπών αποφασίζεται από την πλειοψηφία της Βουλής. Παρά το ερμηνευτικό ζήτημα που είχε δημιουργηθεί κατά τη δεκαετία του 1980 και το σχετικό πολιτικό αίτημα, το δικαίωμα σύστασης των εξεταστικών επιτροπών να δοθεί στη μειοψηφία της Βουλής, εξακολουθεί, και μετά τη δεύτερη αναθεώρηση, να παραμένει στην πλειοψηφία. Είναι προφανές ότι τα μεγάλα πολιτικά κόμματα επιθυμούν, η λειτουργία του εν λόγω θεσμού να ελέγχεται από την κυβερνητική πλειοψηφία.

Ως προς τις διατάξεις που αφορούν την αρχή της εμπιστοσύνης της Βουλής, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 ενίσχυσε τη θέση της κυβέρνησης, δυσχεραίνοντας, με αύξηση των απαιτούμενων πλειοψηφιών ή υπογραφών, καθώς και με διαδικαστικές διατάξεις, την άρση της εμπιστοσύνης και την πρόταση δυσπιστίας από τη Βουλή. Με αυτές τις διατάξεις ενίσχυσε την κυβερνητική σταθερότητα και δυσχέρανε την πτώση της κυβέρνησης κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κυβερνητική σταθερότητα αποτελεί γενική επιδίωξη στις ανεπτυγμένες δημοκρατικές χώρες.

στοι. Η εισαγωγή του θεσμού του δημοψηφίσματος

Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 εισήγαγε, για πρώτη φορά, τον θεσμό του δημοψηφίσματος (άρθρο 44 §2). Ο θεσμός αυτός άμεσης δημοκρατίας προβλέπεται σε πολλά σύγχρονα συντάγματα, σπανίως, όμως, εφαρμόζεται. Εξαίρεση, όπως είναι γνωστό, αποτελεί η Ελβετία, όπου ισχύει ριζικά διαφορετική μορφή πολιτεύματος από εκείνες του κοινοβουλευτικού και του προεδρικού συστήματος, το δε δημοψήφισμα, σε όλες τις μορφές του, αποτελεί σταθερή παράδοση του κατά βάσιν αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα δημοκρατικού πολιτεύματος της χώρας αυτής.

Το δημοψήφισμα έχει χρησιμοποιηθεί συχνά από ολοκληρωτικά και αυταρχικά καθεστώτα για τη νομιμοποίηση σημαντικών επιλογών τους, γεγονός που έχει βλάψει την αξιοπιστία του. Βασικός, όμως, λόγος που δεν απολαύει αμέριστης εμπιστοσύνης –που αποτελεί και τον λόγο χρησιμοποίησής του από αυταρχικά καθεστώτα– είναι ότι ο λαός, χωρίς ειδική ενημέρωση, σύρεται εύκολα σε κατευθυνόμενο αποτέλεσμα. Μπορεί να έχει αξιόπιστα αποτελέσματα μόνο αν προηγηθεί μακρά και πλήρης ενημέρωση του λαού για το αντικείμενο. Πιο αξιόπιστο είναι, σε σύγκριση με το εθνικό, το τοπικό δημοψήφισμα, όπου υπάρχει σαφέστερη η γνώση του αντικειμένου.

Το Σύνταγμα του 1975 περιόριζε το δημοψήφισμα μόνο «επί κρίσιμων εθνικών θεμάτων», περιορισμός που δημιούργησε ερμηνευτική αμφισβήτηση. Την αρμοδιότητα προκήρυξης δημοψηφίσματος ανέθετε το Σύνταγμα αποκλειστικά στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, περιέλαβε δε την εν λόγω αρμοδιότητα σε εκείνες για τις οποίες δεν χρειαζόταν την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού ή του Πρωθυπουργού. Αυτό, ως σημαντική απόκλιση από την κοινοβουλευτική αρχή του πολιτεύματος, αποτέλεσε αντικείμενο της αναθεώρησης του 1986. Η Στ' Αναθεωρητική Βουλή όχι απλώς διατήρησε, αλλά διεύρυνε τον θεσμό, εκτός από «τα κρίσιμα εθνικά θέματα» και για «ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό ζήτημα, εξαιρώντας τα δημοσιονομικά νομοσχέδια και περιορίζοντας τη δυνατότητα σε δύο προτάσεις κατά βουλευτική περίοδο. Η βασική, όμως, μεταβολή που επέφερε η αναθεώρηση του 1986 είναι ότι μετέφερε την αποφασιστική αρμοδιότητα για προκήρυξη δημοψηφίσματος στη Βουλή, μετά από πρόταση του υπουργικού συμβουλίου για τα κρίσιμα εθνικά θέματα και των δύο πέμπτων του συνόλου των βουλευτών για τα ψηφισμένα «κοινωνικά» νομοσχέδια, καθιστώντας έτσι την αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας τυπική.

Ο θεσμός του δημοψηφίσματος δεν έχει τύχει εφαρμογής μέχρι σήμερα. Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και οι Έλληνες πολιτικοί έχουν έντονα κοινοβουλευτική νοοτροπία και δεν αρέσκονται σε επιλογές εκτός του Κοινοβουλίου ή μη ελεγχόμενες από αυτό.

ζζ. Η υποχρέωση τήρησης του Συντάγματος, η δίωξη του σφετερισμού της λαϊκής κυριαρχίας και το δικαίωμα της αντίστασης

Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 αποτύπωσε στο ακροτελεύτιο άρθρο 120 του Συντάγματος κατά τον εντονότερο τρόπο το πνεύμα που κυριαρχούσε την εποχή της κατάρρευσης της δικτατορίας και της μετάβασης στη δημοκρατία – ένα πνεύμα που ήταν προϊόν πολλών εμπειριών προσβολής της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και κατάφωρων παραβιάσεων του Συντάγματος. Το πνεύμα διατύπωσε σε τρεις βασικές διακηρύξεις: (α) τη διακήρυξη του σεβασμού του Συντάγματος και των νόμων που είναι σύμφωνοι με αυτό, (β) τη διακήρυξη ότι ο σφετερισμός της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή αποτελεί έγκλημα, το οποίο διώκεται μετά την αποκατάσταση της δημοκρατικής νομιμότητας, οπότε αρχίζει και ο χρόνος παραγραφής του, και (γ) τη διακήρυξη της αντίστασης ως δικαιώματος και υποχρέωσης των Ελλήνων.

Οι παραπάνω διακηρύξεις του άρθρου 120 του Συντάγματος, ενώ σε περιόδους πολιτικών ανωμαλιών θα είχαν σημαντική πρακτική σημασία, σε περιόδους διαρκούς δημοκρατικής και συνταγματικής ομαλότητας, όπως σήμερα, η πρακτική τους σημασία είναι μικρή. Η μικρή αυτή πρακτική σημασία συνίσταται στη λειτουργία τους ως ερμηνευτικών αρχών για την ερμηνεία άλλων διατάξεων του Συντάγματος ή διατάξεων νόμου. Έχουν, όμως, και μια βασική σημασία: το ότι ενισχύουν το κύρος του Συντάγματος, του δημοκρατικού πολιτεύματος και της λαϊκής κυριαρχίας και στο ότι διευρύνουν και βαθαίνουν το νόημα της συνταγματικής και της δημοκρατικής νομιμότητας πέρα από τα θετικού δικαίου τυπικά όριά της.

Στις διακηρύξεις αυτές ενίσχυσης του Συντάγματος και της λαϊκής κυριαρχίας πρέπει να προστεθούν και οι ακόλουθες διατάξεις που θέσπισε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975: (α) η διάταξη του άρθρου 26 §3, που ορίζει: «Η δικαστική λειτουργία ασκείται υπό των δικαστηρίων, αι αποφάσεις δε αυτών εκτελούνται εν ονόματι του Ελληνικού Λαού». (β) η διάταξη του άρθρου 87 §2, που ορίζει: «Οι δικασταί κατά την άσκησιν των καθηκόντων των υπόκεινται μόνον εις το Σύνταγμα και τους νόμους, εν ουδεμιά δε περιπτώσει υποχρεούνται να συμμορφούνται προς διατάξεις τιθεμένας κατά κατάλυσιν του Συντάγματος». (γ) η διάταξη του άρθρου 103 §1 εδ. α, που ορίζει: «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεσταί της θελήσεως του Κράτους και υπηρετούν τον λαόν, οφείλοντες πίστιν εις το Σύνταγμα και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα».

Από όλες τις παραπάνω διατάξεις ιδιαίτερη σημασία έχει η τελευταία παράγραφος του άρθρου 120, η οποία δικαιοποιεί σε όλες της τις μορφές την αντίσταση ως θεμελιώδες συνταγματικό δικαίωμα και ως θεμελιώδη συνταγματική υποχρέωση κάθε Έλληνα πολίτη. Το 1975, όπως και σήμερα, η ρητή συνταγματική αναγνώριση

της αντίστασης, παρά την τεράστια διεθνή βιβλιογραφία πάνω στο θέμα αυτό, σπάνιζε διεθνώς. Στην Ελλάδα, η αντίσταση ως δικαίωμα και υποχρέωση θεσμοθετείται για πρώτη φορά ρητά και μάλιστα σε όλες της τις μορφές: την παθητική, την ενεργητική και την επιθετική ή επαναστατική μορφή αντίστασης. Συνεπώς, η ακροτελεύτια διάταξη του άρθρου 120 του Συντάγματος πρέπει να θεωρηθεί πρωτοποριακή.

Η ακροτελεύτια παράγραφος του άρθρου 120 του Συντάγματος του 1975 αντικατέστησε το ιστορικό ακροτελεύτιο άρθρο 114 του Συντάγματος του 1952, που είχε φορτισθεί και αναδειχθεί πολιτικά με τους αγώνες κατά των αντισυνταγματικών επεμβάσεων των ανακτόρων στο πολίτευμα πριν τη δικτατορία. Το εν λόγω άρθρο 114 επανελάμβανε την πανομοιότυπη διάταξη όλων των ακροτελεύτιων άρθρων των Συνταγμάτων από το 1844 που όριζε: «Η τήρησις του παρόντος Συντάγματος αφιερούται εις τον πατριωτισμόν των Ελλήνων». Τη διάταξη αυτή, στην οποία θεμελιωνόταν, κατά πάγια ερμηνεία, το δικαίωμα τουλάχιστον της παθητικής αντίστασης κατά των παραβιάσεων του Συντάγματος, διατήρησε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 στο άρθρο 120, αντικαθιστώντας το ρήμα «αφιερούται» με το σαφέστερο «επαφίεται» και συμπληρώνοντας τη διάταξη με τη ρητή θέσπιση της αντίστασης «με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει (το Σύνταγμα) με τη βία», ως θεμελιώδους δικαιώματος και θεμελιώδους υποχρέωσης των Ελλήνων. Έτσι, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 συνέδεσε τη νέα διευρυμένη ακροτελεύτια διάταξη με την ιστορία της.

ηη. Οι διατάξεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος

Η ρύθμιση για την αναθεώρηση του Συντάγματος ανήκει στην ύλη ρύθμισης του πολιτεύματος. Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 δεν μετέβαλε το σύστημα και τις βασικές γραμμές διαδικασίας της αναθεώρησης. Παρέμεινε στο σύστημα των δύο Βουλών, το οποίο δε εθίγη ούτε από τις αναθεωρήσεις που ακολούθησαν. Το σύστημα αυτό καθιστά το Σύνταγμα υπερβολικά αυστηρό για τη σημερινή πολιτική και συνταγματική πραγματικότητα, που εξελίσσονται με μεγάλη ταχύτητα.

Το Σύνταγμα του 1975 αποσαφήνισε ορισμένες διατάξεις της ρύθμισης του Συντάγματος του 1952, κυρίως προσδιόρισε τις μη αναθεωρήσιμες θεμελιώδεις διατάξεις, και πρόσθεσε τον περιορισμό της πενταετίας, που πρέπει, ως ελάχιστο όριο, να μεσολαβεί πριν από την επόμενη αναθεώρηση. Ο περιορισμός αυτός εκφράζει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, να διασφαλίσει την εδραίωση του νέου Συντάγματος.

γ. Θεμελιώδεις αρχές και θεμελιώδη δικαιώματα

Στον τομέα των εγγυήσεων των θεμελιωδών αρχών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που καθορίζουν τη σχέση του κράτους με την κοινωνία και την προσωπικότητα του ανθρώπου και συγκεκριμενοποιούν την «υπέρ του Λαού» αποστολή του, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 θέσπισε μια σειρά νέων διατάξεων, οι οποίες, μαζί και με την προηγούμενη κατηγορία των θεμελιωδών βάσεων του κράτους και του πολιτεύματος, εντάσσουν ουσιαστικά το συνταγματικό σύστημα της χώρας μας στο μεταπολεμικό συνταγματικό σύστημα της Ευρώπης.

αα. Οι νέες θεμελιώδεις αρχές

Τα παλαιότερα ελληνικά Συντάγματα, κυρίως εκείνα της μοναρχικής παράδοσης, ακολουθώντας τη συντακτική τεχνική του 19ου αιώνα, δεν περιείχαν διακηρύξεις θεμελιωδών συνταγματικών αρχών, αρχών που αποτελούν τη βάση του συστήματος των συνταγματικών δικαιωμάτων. Σημαντική συμβολή του Συντάγματος του 1975 στην ανάπτυξη του ελληνικού συνταγματισμού αποτελούν οι διακηρύξεις και εγγυήσεις θεμελιωδών αρχών, κατά το παράδειγμα των μεταπολεμικών συνταγματικών κειμένων της Ευρώπης. Οι αρχές αυτές, εγγενείς της σύγχρονης δημοκρατίας, έχουν μεγάλη σημασία, γιατί, ως βάση του όλου συστήματος των εγγυήσεων, αφενός αποτελούν την ερμηνευτική βάση των επιμέρους εγγυήσεων και αφετέρου την παραπληρωματική πηγή δικαίου για την πλήρωση των εγγυητικών κενών του Συντάγματος.

Πέρα από τις παραδοσιακές αρχές της ισότητας, της ελευθερίας και της διάκρισης των εξουσιών, διακηρύσσονται, για πρώτη φορά στην Ελλάδα από το Σύνταγμα του 1975, οι ακόλουθες νέες αρχές που διαπλάστηκαν στο πλαίσιο του μεταπολεμικού συνταγματισμού της Ευρώπης:

(α) *Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου* (άρθρο 2 §1), την οποία περιελάβαμε στην κατηγορία των βάσεων των σκοπών του κράτους.

Η αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, στην οποία εμπεριέχεται και η στενότερη αρχή του σεβασμού και της προστασίας της *αξιοπρέπειας* του ανθρώπου, αποτελεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, την ανθρωποκεντρική βάση του Συντάγματος και, ιεραρχικά, την κορυφή του δικαιικού συστήματος που ρυθμίζει τη σχέση της πολιτειακής εξουσίας με την κοινωνία και τον άνθρωπο. Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου διακηρύσσεται για πρώτη φορά σε ελληνικό σύνταγμα και επιτάσσεται ως «πρωταρχική υποχρέωση του κράτους». Η εν

λόγω αρχή διαπλάστηκε αρχικά στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου, για να ακολουθήσει η ένταξή της στα πρώτα συνταγματικά κείμενα της Ευρώπης. Ήταν προϊόν των σκληρών εμπειριών του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και κυρίως των εγκλημάτων εξευτελισμού του ανθρώπου από τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό. Πρωτοπόρος στην υιοθέτηση της αρχής ήταν ο «Θεμελιώδης Νόμος» της Γερμανίας του 1949, το Σύνταγμα της χώρας που γνώρισε την πιο απάνθρωπη παραβίασή της. Το άρθρο 1 αυτού του Συντάγματος και την εφαρμογή του είχε ως πρότυπο ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, διευρύνοντας την εγγύηση –προφανώς με τη βοήθεια της φιλοσοφικής σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου– από την έννοια της αξιοπρέπειας στην έννοια της αξίας του ανθρώπου.

(β) *Η αρχή της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας*, η οποία, σε συνδυασμό και με την αρχή σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου, με την οποία συνδέεται ουσιαστικά, περιλαμβάνει και την αρχή προστασίας της προσωπικότητας. Παρά το ότι η αρχή αυτή αποτελεί ανάπτυξη της παλαιάς αρχής της ελευθερίας, που αποτελούσε θεμελιώδη αρχή της Γαλλικής Επανάστασης και όλων των Συνταγμάτων, αναφέρεται εδώ ως «νέα» λόγω των νέων διαστάσεων που περιέχει η νέα αυτή διατύπωση, η οποία έχει πρότυπο εκείνη του άρθρου 2 του Θεμελιώδους Νόμου. Η νέα δε αυτή διατύπωση δεν είναι ιστορικά τυχαία. Ενέχει ακριβώς τις διαστάσεις εκείνες της ελευθερίας ως αρχής ανάπτυξης της προσωπικότητας που συνειδητοποιήθηκαν και διαπλάστηκαν στη μεταπολεμική δημοκρατική Ευρώπη. Προσδιοριστικά στοιχεία των νέων αυτών διαστάσεων της ελευθερίας είναι: (i) η ανθρωποκεντρική και κοινωνική έννοια της προσωπικότητας, που υποκαθιστά την λιμπεραλιστικής καταγωγής και βάσης του ατομισμού αφηρημένη έννοια του ατόμου και υποδηλώνει τον «κοινωνικό άνθρωπο», το συγκεκριμένο άνθρωπο–μέλος της κοινωνίας· (ii) η επίσης κοινωνική έννοια της έλλογης ανάπτυξης και (iii) η τριαδική κοινωνική επιφύλαξη, που προσδιορίζει τα όρια της εγγύησης: ο σεβασμός «των δικαιωμάτων των άλλων», ως θεμέλιο της κοινωνικής ενότητας και συνοχής και βάση των κοινωνικών δεσμεύσεων, «το Σύνταγμα» ως βάση του δημοκρατικού και του δικαιοκρατικού συστήματος οργάνωσης της κοινωνίας, και «τα χρηστά ήθη», ως βάση των ηθικών αρχών και αξιών της ιστορικά συγκεκριμένης κοινωνίας.

(γ) *Οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν τις σχέσεις της Ελλάδας με τη διεθνή κοινότητα*. Οι αρχές αυτές, για τις οποίες γίνεται σε άλλη θέση λόγος, είναι: (i) οι θεμελιώδεις αρχές της διεθνούς ειρήνης και δικαιοσύνης, καθώς και της ανάπτυξης φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών (άρθρο 2 §2), (ii) η αρχή του σεβασμού των γενικώς αναγνωρισμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου (άρθρα 2 §2 και 28 §1) και (iii) η αναγνώριση και η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου (άρθρο 25 §§1 και 2).

(δ) *Η θεμελιώδης αρχή της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης* (άρθρο 25 §4). Παρά το ότι η αλληλεγγύη αποτελεί μια παλαιά έννοια της ηθικής φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών, καθώς και της ιστορίας των πολιτικών ιδεών και του δικαίου, ωστόσο, η παρουσία της, ως αρχής, σπανίζει διεθνώς στη θεωρία και πράξη του δημοσίου δικαίου, πολύ δε περισσότερο στη συντακτική πρακτική. Την εποχή δε της «Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» δεν είναι λάθος να πει κανείς, ότι στην ελληνική επιστήμη του δημοσίου δικαίου ήταν άγνωστη και διεθνώς αποτελούσε σπάνιο αντικείμενο επιστημονικής πραγματεύσεως. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, απόκτησε ιδιαίτερη σημασία στη θεωρία και στην πράξη του δικαίου, ως αρχή του κοινωνικού κράτους και της δημοκρατικής κοινωνίας σε κοινωνικό, εθνικό και διεθνές πεδίο. Η εν λόγω αρχή επιβάλλει την προαγωγή της κοινωνικής δικαιοσύνης κυρίως ως υποχρέωση αλληλέγγυας εξίσωσης των κοινωνικών εταίρων, είτε αυτοί είναι φυσικά πρόσωπα, είτε συλλογικές οντότητες, είτε οργανικές μονάδες κράτους (ομόσπονδα κράτη, περιφέρειες, μονάδες τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ.), είτε, τέλος, κράτη-μέλη των υπερεθνικών οργανισμών και της διεθνούς κοινότητας. Για την εκπλήρωση του σκοπού της εξίσωσης, η αρχή της αλληλεγγύης αποτελεί και τη βάση νομιμοποίησης επιβολής αναλογικών βαρών στους οικονομικά ισχυρότερους υπέρ των ασθενεστέρων.

Η αρχή της αλληλεγγύης σήμερα δεν έχει ιδεολογικοπολιτικά όρια. Αποτελεί, επίσης, αρχή που δεν περιορίζεται στη διάπλαση μιας ουσιαστικής οικονομικής δικαιοσύνης, αλλά και μιας εξίσωσης δημοκρατικής βάσης, καθώς και διάπλασης συνθηκών προσέγγισης ομοιογενών κοινωνικών ομάδων, όπως η αρχή της εθνικής αλληλεγγύης. Με βάση αυτή την εξέλιξη της αρχής, είναι φανερό ότι η διακήρυξη της το 1975 αποτελούσε πρωτοπορία και έργο δικαιικής διορατικότητας.

ββ. Τα θεμελιώδη δικαιώματα

Στη βασική αυτή κατηγορία διατάξεων, που συνολικά συνιστούσαν για τη χώρα μας μεγάλο βήμα εκσυγχρονισμού του συστήματος συνταγματικών δικαιωμάτων και κοινωνικών υποχρεώσεων της πολιτείας, υπάγονται οι ακόλουθες ειδικότερες κατηγορίες: (α) η κατηγορία ρυθμίσεων στο χώρο των εγγυήσεων των ελευθεριών της προσωπικότητας, (β) η κατηγορία των ρυθμίσεων στο χώρο των εγγυήσεων του κοινωνικού κράτους, (γ) η εγγύηση παροχής έννομης προστασίας, (δ) οι εγγυήσεις απέναντι στη διοίκηση και (ε) η κατηγορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Την κορυφή ουσιαστικής ιεραρχίας αυτών των κατηγοριών αποτελεί η θεμελιώδης αρχή, που ενέχει και την εγγύηση του θεμελιώδους δικαιώματος, του σεβα-

σμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, την οποία σκιαγραφήσαμε πιο πάνω (Γ', II, 2, α, β1). Η αρχή αυτή αποτελεί και τη νοηματική βάση όλων των εγγυήσεων των εν λόγω κατηγοριών.

α1. Οι εγγυήσεις των θεμελιωδών ελευθεριών

Στην κορυφή των νέων διατάξεων της ειδικότερης αυτής κατηγορίας βρίσκεται η *εγγύηση της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας*, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων και συγχρόνως θεμελιώδες δικαίωμα ελευθερίας. Με αυτή την έννοια, που διεύρυνε ουσιαστικά την έννοια και την αντίληψη τόσο της προσωπικότητας όσο και της ελευθερίας, καλύπτει όλα τα κενά του συστήματος εγγυήσεων των ελευθεριών, έχοντας παραπληρωματική εφαρμογή.

Στο χώρο των εγγυήσεων ειδικών ελευθεριών εισάγονται σημαντικές βελτιώσεις, οι οποίες εκφράζουν μεν το πνεύμα εκσυγχρονισμού, είναι όμως περιορισμένης σημασίας. Το Σύνταγμα του 1975 παρέμεινε ουσιαστικά στον κλασικό κατάλογο των «ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών», που κατάγεται από τη Γαλλική Επανάσταση, χωρίς νέες ουσιαστικές τομές, με μόνη εξαίρεση την εγγύηση της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας. Από τις κατηγορίες των εγγυήσεων των θεμελιωδών ελευθεριών, όπου ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 επέφερε σημαντικές μεταβολές εκσυγχρονισμού και ουσιαστικές βελτιώσεις, αναφέρονται οι ακόλουθες:

(α) *Οι εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας*. Στην κατηγορία αυτή, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 εισήγαγε πλήρη ισότητα όλων των θρησκειών με την «επικρατούσα θρησκεία», καταργώντας την προνομιακή θέση που είχε η τελευταία απέναντι στις άλλες.

(β) *Οι εγγυήσεις για τη λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων και της ποινικής δίωξης*. Οι εγγυήσεις αυτές ρυθμίζουν, στην ουσία τους, τη συνταγματική θέση του φυσικού προσώπου απέναντι στη διοίκηση, έχουν δε ως αντικείμενο την ελευθερία κίνησης. Σ' αυτόν τον τομέα το Σύνταγμα του 1975 θέσπισε τις εξής νέες εγγυήσεις: (i) Απαγόρευσε, κατ' αρχήν, τη λήψη ατομικών διοικητικών μέτρων κατά Ελλήνων πολιτών τα οποία περιορίζουν την ελευθερία κίνησης, εγκατάστασης στη χώρα και εισόδου και εξόδου, επιτρέποντας την επιβολή τους κατ' εξαίρεση μόνο για την πρόληψη αξιοποιώνων πράξεων μετά από απόφαση ποινικού δικαστηρίου ή συνεπεία ποινικής δίωξης ή για την προστασία της δημόσιας υγείας ή της υγείας νοσούντων (άρθρο 5 §4 και ερμηνευτική δήλωση). Η συνταγματική αυτή πρόβλεψη αποτελούσε σημαντική πρόοδο σε σύγκριση με το Σύνταγμα του 1952, είχε θεωρη-

θεί, όμως, από την τότε αντιπολίτευση, σε σύγκριση με άλλα ευρωπαϊκά συντάγματα, επικίνδυνη για την ελευθερία κίνησης του προσώπου. Η εν λόγω πρόβλεψη δυνατότητας επιβολής διοικητικών μέτρων περιορίστηκε μόνο για περιπτώσεις πρόληψης αξιόποινων πράξεων και μόνο ως παρεπόμενη ποινή με απόφαση ποινικού δικαστηρίου· (ii) Το Σύνταγμα του 1975 (άρθρο 6 §4) όρισε, για πρώτη φορά, χρονικά όρια προφυλάκισης, αφαιρώντας τον ορισμό αυτό από τον κοινό νομοθέτη· (iii) Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, έχοντας υπόψη του πρόσφατες αλλά και παλαιότερες οδυνηρές εμπειρίες, θέσπισε, για πρώτη φορά –με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 17) που απαγόρευε γενικώς «τας βασάνους»– ρητή συνταγματική απαγόρευση κάθε είδους βασανιστηρίων και κάθε είδους προσβολής της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Η σχετική διάταξη (άρθρο 7 §2), που κάλυψε όλη την έκταση εφευρετικότητας των βασανιστών, όριζε και εξακολουθεί να ορίζει: «Αι βάσανοι, οιαδήποτε σωματική κάκωσις, βλάβη υγείας ή άσκησις ψυχολογικής βίας, ως και πάσα ετέρα προσβολή της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, ως νόμος ορίζει».

(γ) *Εγγυήσεις του ασύλου της κατοικίας και του δικαιώματος της πληροφόρησης.* Στην εγγύηση του ασύλου της κατοικίας (άρθρο 9) προστέθηκε ο όρος παρουσίας εκπροσώπου της δικαστικής εξουσίας κατά τη διενέργεια κατ' οίκον έρευνας – εγγύηση που παρέμεινε ισχύουσα μέχρι σήμερα. Στην εγγύηση, επίσης, του δικαιώματος να απευθύνει κανείς αναφορά στις αρχές, προστέθηκε, μεταξύ άλλων δευτερεύουσας σημασίας βελτιώσεων, ειδική διάταξη που επιβάλλει την υποχρέωση στην αρμόδια αρχή «να απαντά σε αίτηση πληροφοριών, εφ' όσον αυτό προβλέπεται από τον νόμον». Η ατελής αυτή εγγύηση, που θεσπίστηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975, κατέστη πλήρης και χωρίς όρους με την αναθεώρηση του 2001.

(δ) *Εγγύηση του δικαιώματος σύστασης μη κερδοσκοπικών ενώσεων στους δημόσιους υπαλλήλους.* Στο δικαίωμα σύστασης μη κερδοσκοπικών ενώσεων, καταργήθηκε η παλαιά απαγόρευσή του στους δημόσιους υπαλλήλους και μεταβλήθηκε σε δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να επιβάλλει περιορισμούς, όπως και στους υπαλλήλους των λοιπών νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου.

(ε) *Εγγυήσεις απέναντι στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα.* Στον ευρύτερο χώρο των ρυθμίσεων και εγγυήσεων της ελευθερίας διάδοσης της γνώμης και της ελευθερίας του Τύπου δεν επήλθαν μεγάλες μεταβολές στις εγγυήσεις του Συντάγματος του 1952. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ρύθμιση του άρθρου 15 §2, που θέτει τη Ραδιοφωνία και την Τηλεόραση υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους, επιβάλλει σ' αυτές «την αντικειμενικήν και επί ίσοις όροις μετάδοσιν πληροφοριών και ειδήσεων ως και προϊόντων του λόγου και της τέχνης» και επιτάσσει τη διασφάλιση «της εκ της κοι-

νωνικής αποστολής αυτών και εκ της πολιτιστικής αναπτύξεως της χώρας επιβαλλομένης ποιοτικής στάθμης».

(στ) *Η εγγύηση της ελευθερίας της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας.* Η εγγύηση αυτή όλων των υψηλών λειτουργιών του πνεύματος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες διακηρύξεις του Συντάγματος του 1975. Η διάταξη αυτή, σύμφωνα με σχετική σημείωση στο «Κυβερνητικόν Σχέδιον Συντάγματος» του 1975, ελήφθη, όπως έχει, από το Θεμελιώδη Νόμο της Γερμανίας (άρθρο 5 §3), έλκει δε την καταγωγή της από το Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919 (άρθρο 142), το οποίο επέβαλλε, επιπλέον, στο κράτος και την υποχρέωση να τις προστατεύει και να συμμετέχει στην καλλιέργειά τους. Το ελληνικό Σύνταγμα του 1927, που είχε γενικώς ως πρότυπο το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, είχε περιλάβει και την εν λόγω εγγύηση.

(ζ) *Εγγυήσεις του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.* Η σημαντικότερη καινοτομία του Συντάγματος του 1975 στο σύστημα προστασίας και κοινωνικών περιορισμών του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αποτελεί η πρώτη παράγραφος του άρθρου 17, που περιέχει τη γενική διακήρυξη της υποχρέωσης του κράτους να προστατεύει την ιδιοκτησία και τη γενική κοινωνική δέσμευσή της. Η θεμελιώδης αυτή διάταξη έχει ως εξής: «Η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασίαν του Κράτους, τα εξ αυτής όμως δικαιώματα δεν δύνανται να ασκούνται εις βάρος του γενικού συμφέροντος». Με τις διατάξεις αυτές, το Σύνταγμα του 1975 θέσπισε ρητά δύο θεμελιώδεις αρχές: (i) δίπλα στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας, την υποχρέωση του κράτους να την προστατεύει (υποχρέωση προστασίας) και (ii) τη γενική κοινωνική δέσμευση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με την οποία τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα δεν μπορεί να ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος. Η ρητή θέσπιση της εν λόγω «υποχρέωσης προστασίας» είναι πρωτοποριακή. Αποτελεί ειδική έκφραση της γενικής αρχής της «υποχρέωσης προστασίας» των συνταγματικών ελευθεριών από το κράτος, που έχει διαπλασθεί τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως στη γερμανική θεωρία και πράξη. Όσον αφορά τη ρήτρα της κοινωνικής δέσμευσης, για τη συνταγματική πραγματικότητα της χώρας μας το 1975, ήταν επίσης πρωτοποριακή. Πηγή έμπνευσης αποτέλεσε η αντίστοιχη διάταξη του Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας (άρθρο 14 §2). Θεσπίστηκε, όμως, με συντηρητικότερη διατύπωση από εκείνη της γερμανικής ρήτρας, η οποία, σε αντίθεση με την αρνητική διατύπωση της ελληνικής διάταξης, επιβάλλει τη θετική δέσμευση της ιδιοκτησίας, να υπηρετεί το γενικό συμφέρον.

Η κοινωνική δέσμευση της ιδιοκτησίας έχει την καταγωγή της στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης, στο οποίο η ρήτρα «η ιδιοκτησία δεσμεύει» αποτέλεσε πρωτοπορία σε

παγκόσμιο επίπεδο. Είχε, σε σχέση με τη σύνθεση του ιστορικού συντακτικού νομοθέτη της Βαϊμάρης, σοσιαλιστική προέλευση και θεσπίστηκε ως αντίβαρο μετριασμού της απολυτότητας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Σήμερα, η κοινωνική δέσμευση, όχι μόνον της ιδιοκτησίας αλλά όλων των δικαιωμάτων, αποτελεί κοινό τόπο.

β1. Οι εγγυήσεις της αρχής του κοινωνικού κράτους

Τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, εκτός από τις παλαιές εγγυήσεις της γενικής ισότητας και της παιδείας, την επίσης παλαιά πρόβλεψη του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσης για «δημόσια ωφέλεια», τις ειδικές προβλέψεις αναγκαστικών απαλλοτριώσεων για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών και κτηνοτρόφων των Συνταγμάτων του 1927 και του 1952 και της γενικής εγγύησης της εργασίας του Συντάγματος του 1927, στερούνταν άλλων κοινωνικών διατάξεων. Η έλλειψη αυτή ήταν εμφανής κυρίως στο Σύνταγμα του 1952, γιατί, ήδη από το τέλος του Πολέμου, η έννοια του κοινωνικού κράτους και οι συνταγματικές εγγυήσεις κοινωνικών δικαιωμάτων του προσώπου και προστασίας του κοινωνικού συμφέροντος αποτελούσαν πια κτήμα του δικαίου πολιτισμού της Ευρώπης. Γι' αυτό μπορεί να πει κανείς ότι ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 έκαμε σημαντικό άλμα, θεσπίζοντας ένα ολόκληρο σύστημα κοινωνικών διατάξεων εντελώς νέο.

Το Σύνταγμα του 1975 δε διακήρυξε ρητά την αρχή του κοινωνικού κράτους. Αυτό έγινε με την αναθεώρηση του 2001 (άρθρο 25 §1). Εισήγαγε, όμως, κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων και σύστημα κοινωνικών υποχρεώσεων, ακολουθώντας, σε σχέση με τα άλλα συντάγματα της Ευρώπης, την εξής μέση οδό: δεν ακολούθησε ούτε την οδό ορισμένων Συνταγμάτων που δεν είχαν θεσπίσει κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως, για παράδειγμα, το Σύνταγμα της Γερμανίας (ο «Θεμελιώδης Νόμος») –που διακήρυσσε, όμως, ρητά την αρχή του κοινωνικού κράτους– ούτε εκείνων που θέσπισαν εκτεταμένο ή πλήρη κατάλογο, όπως τα Συντάγματα της Ιταλίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Ο κατάλογος κοινωνικών δικαιωμάτων και το σύνολο των κοινωνικών υποχρεώσεων και περιορισμών των ελευθεριών που θέσπισε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 είναι μεν συνοπτικός και περιορισμένος, δεν μπορεί, όμως, να θεωρηθεί πτωχός, γιατί μπορούσε να αποτελέσει τη βάση μιας ευρύτατης κοινωνικής πολιτικής με βαθιές επεμβάσεις στις οικονομικές ελευθερίες.

Οι κοινωνικές διατάξεις που θέσπισε το Σύνταγμα του 1975 για πρώτη φορά, κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

(α) *Η ισότητα των φύλων*. Αν λάβει κανείς υπόψη του τη θεμελιώδη ηθική και κοινωνική αξία της ισότητας των φύλων, την ιδιότητά της ως θεμελιώδους αρχής

και δικαιώματος του ανθρώπου και ως βασικού στοιχείου της αξίας του ανθρώπου, σε συνάρτηση και με την παλαιότερη του Συντάγματος του 1975 συνταγματική πραγματικότητα στη χώρα μας ως προς τις σχέσεις ανδρών και γυναικών, η ρητή διακήρυξη και εγγύηση της ισότητας των φύλων (άρθρο 4 §2) αποτελεί, αναμφίβολα, εξέχουσα συμβολή στην εξέλιξη του συνταγματικού και δικαιοκτικού μας συστήματος. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η συμβολή αυτή δε θα έχανε σε λαμπρότητα, αν έλειπε η συντακτικώς μη κατανοητή επιφύλαξη του άρθρου 116 §2, που επέτρεπε «δί' αποχρώντας λόγους» αποκλίσεις από τη θεμελιώδη αυτή αρχή. Η επιφύλαξη αυτή απαλείφθηκε με την αναθεώρηση του 2001.

(β) *Τα δικαιώματα των εργαζομένων.* Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, εμπνεόμενος, προφανώς, από παρόμοια διακήρυξη του Συντάγματος του 1927, αλλά και εναρμονιζόμενος με τις αρχές του σύγχρονου κοινωνικού κράτους που κατέκτησαν οι εργαζόμενοι, διακήρυξε ως αρχή το *δικαίωμα όλων των πολιτών στην εργασία* και το έθεσε υπό την προστασία του κράτους, επιβάλλοντας στο τελευταίο την υποχρέωση να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης και «δια την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζομένου αγροτικού και αστικού πληθυσμού». Με την επιβολή της τελευταίας αυτής υποχρέωσης, συνδέει, σύμφωνα με τις σύγχρονες αξιώσεις του ευρωπαϊκού δικαιοκτικού πολιτισμού, την εργασία με την αξία και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου. Συγχρόνως με τις εγγυήσεις της εργασίας και της μέριμνας για την απασχόληση και την ποιότητά της, το Σύνταγμα περιέλαβε, επίσης για πρώτη φορά: (i) *εγγύηση ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία*, ανεξάρτητα από το φύλο ή άλλη διάκριση (άρθρο 22 §1 εδ. β) και (ii) *εγγύηση της κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων* (άρθρο 22 §4), ως δικαιώματος κάθε εργαζομένου και ως συνταγματικής υποχρέωσης του κράτους να μεριμνά για τη διασφάλισή του.

Όσον αφορά τις εγγυήσεις της συνδικαλιστικής ελευθερίας, το Σύνταγμα του 1975 περιέλαβε, για πρώτη, φορά εγγυήσεις: (i) *της συνδικαλιστικής ελευθερίας*, ως αρχής και θεσμού (άρθρο 23 §1), (ii) *των συλλογικών συμβάσεων*, ως συλλογικού δικαιώματος και θεσμού (22 §2), (iii) *του δικαιώματος της απεργίας* και (iv) *της απαγόρευσης της αναγκαστικής εργασίας*, η οποία ενέχει και δικαίωμα του προσώπου και συνδικαλιστικό δικαίωμα.

Οι παραπάνω εγγυήσεις, μαζί με τους περιορισμούς, τις εξαιρέσεις και τις ειδικότερες ρυθμίσεις που θέσπισε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, παρέμειναν σε ισχύ χωρίς τροποποιήσεις ή άλλες μεταβολές και μετά τις αναθεωρήσεις του 1986 και του 2001.

(γ) *Οι εγγυήσεις κοινωνικής πρόνοιας του κράτους.* Οι εγγυήσεις αυτές (άρθρο 24) περιλαμβάνουν τα κοινωνικά δικαιώματα (και τις αντίστοιχες κοινωνικές υποχρεώσεις

του κράτους), που αφορούν στην προστασία: της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας, των πολυτέκνων, των αναπήρων, των θυμάτων πολέμου, των ανιάτων και των εχόντων ανάγκη ειδικής φροντίδας, της υγείας των πολιτών, της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας, των απόρων και των αστέγων. Στις εγγυήσεις αυτές κοινωνικής πρόνοιας υπάγεται και η εγγύηση κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων, που αναφέραμε πιο πάνω. Οι εγγυήσεις αυτές θεμελιώνουν τόσο το δικαίωμα των προσώπων υπέρ των οποίων θεσπίστηκαν, όσο και αντίστοιχη υποχρέωση του κράτους. Εκτός από την εγγύηση της οικογένειας, που έχει ως σκοπό κυρίως ηθικοκοινωνικής βάσης στήριξη κοινωνικού θεσμού, έχουν βάση την αρχή της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης και αποβλέπουν στην ενίσχυση και βελτίωση της ζωής των ασθενέστερων προσώπων και ομάδων της κοινωνίας. Το μέτρο εκπλήρωσης των υποχρεώσεων αυτών της οργανωμένης σε κράτος κοινωνίας παρέχει η αρχή του σεβασμού της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, που αναπτύξαμε ήδη.

(δ) *Οι εγγυήσεις του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.* Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τη λεγόμενη «τρίτη γενιά κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικών υποχρεώσεων του κράτους»: τις κοινωνικές υποχρεώσεις και τα κοινωνικά δικαιώματα προστασίας του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος (άρθρο 24). Η εγγύηση αυτή αποτελούσε, το 1975, σημαντική καινοτομία στον ευρύτερο χώρο της Ευρώπης. Πηγή των σχετικών διατάξεων ήταν το άρθρο 9 του ιταλικού Συντάγματος και τα άρθρα 85-87 του τότε ισχύοντος Συντάγματος της Γιουγκοσλαβίας, που αποτελούσαν και τις μόνες ρητές συνταγματικές εγγυήσεις του περιβάλλοντος. Η εγγύηση του περιβάλλοντος στο Σύνταγμα του 1975 είναι ευρύτατη. Θεμελιώνει: (i) συνταγματικό δικαίωμα ενός ευρύτατου κύκλου προσώπων, που θίγονται από την προσβολή ή βλάβη του, να αξιώσει την άρση της προσβολής και την αποκατάσταση της βλάβης, (ii) τη συνταγματική υποχρέωση του κράτους και κάθε φυσικού ή νομικού προσώπου να σέβεται και να προστατεύει το περιβάλλον και (iii) τη θετική υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος.

Σε συνδυασμό με τη βασική εγγύηση του περιβάλλοντος, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 προέβη στη θέσπιση δύο ειδικότερων κατηγοριών εγγυήσεων: την *κατηγορία εγγυήσεων προστασίας των δασών* (άρθρα 24 §1 εδ. γ και δ και 117 §§3 και 4) και την *κατηγορία εγγυήσεων προστασίας των μνημείων και παραδοσιακών περιοχών και στοιχείων* (άρθρο 24 §6).

Με βάση την αρχή της προστασίας του περιβάλλοντος, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 προέβη, επίσης, σε μια σειρά ρυθμίσεων που θέτουν τις βάσεις της *χωροταξικής αναδιάρθρωσης της χώρας, καθώς και της διαμόρφωσης, της ανάπτυξης, της πολεοδόμη-*

σης και της επέκτασης των πόλεων και των οικιστικών εν γένει περιοχών. Οι ρυθμίσεις αυτές αποτελούν τη συνταγματική βάση: κοινωνικών δικαιωμάτων των προσώπων, κοινωνικών υποχρεώσεων του κράτους και των αναγκαίων κρατικών επεμβάσεων στην ιδιοκτησία, για την πραγμάτωση των σκοπών των εν λόγω ρυθμίσεων. Με τις επεμβάσεις αυτές μπορούν να συνδεθούν και οι ειδικές δυνατότητες αναγκαστικής απαλλοτρίωσης και επιβολής περιορισμών στην ιδιοκτησία που προβλέπονται σε συνδυασμό με την εγγύηση της τελευταίας (άρθρα 17 §6 και 18 §§1, 2, 4, 5, 6 και 7).

Η βασική εγγύηση του περιβάλλοντος και οι ειδικότερες εγγυήσεις και ρυθμίσεις που συνέδεσε με αυτή ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 αποτελούν ένα πρωτοποριακό κεφάλαιο το οποίο, εφαρμοζόμενο, συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη της ποιότητας ζωής που ανταποκρίνεται στην αξία του ανθρώπου.

(ε) *Οι κοινωνικοί περιορισμοί των ελευθεριών και οι γενικές κοινωνικές υποχρεώσεις του κράτους.* Η κατηγορία αυτή κοινωνικών διατάξεων περιλαμβάνει τις διατάξεις εκείνες που περιέχουν περιορισμούς των ελευθεριών και γενικές υποχρεώσεις του κράτους και υπηρετούν το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου.

Το Σύνταγμα του 1975 θέσπισε τρεις γενικές κατηγορίες κοινωνικών διατάξεων, που αποτελούν τη βάση και πηγή αντίστοιχων κατηγοριών κοινωνικών δεσμεύσεων που περιορίζουν την ελεύθερη δράση των μελών της κοινωνίας. Οι κατηγορίες αυτές είναι:

(i) Η γενική «κοινωνική επιφύλαξη» στην εγγύηση της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, σύμφωνα με την οποία η θεμελιώδης αυτή ελευθερία δεν πρέπει να αντίκειται στα δικαιώματα των άλλων, στο Σύνταγμα και στα χρηστά ήθη. Την εν λόγω κατηγορία περιγράψαμε ήδη.

(ii) Η γενική κοινωνική δέσμευση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με την οποία τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα δεν μπορεί να ασκούνται εις βάρος του γενικού συμφέροντος. Και η κατηγορία αυτή σκιαγραφήθηκε ήδη μαζί με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας.

(iii) Η δέσμευση της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας (άρθρο 106 §2), σύμφωνα με την οποία αυτή «δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται εις βάρος της ελευθερίας και της ανθρωπίνης αξιοπρεπείας, ή επί βλάβη της εθνικής οικονομίας».

(iv) Στις παραπάνω γενικές κατηγορίες κοινωνικών περιορισμών της ελεύθερης δράσης, πρέπει να προστεθούν και τρεις βασικές κατηγορίες υποχρεώσεων του κράτους, επίσης γενικών, τις οποίες θέσπισε για πρώτη φορά ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 και από τις οποίες πηγάζουν κοινωνικοί περιορισμοί της ιδιωτικής και της δημόσιας δράσης. Η *πρώτη* είναι η κατηγορία θετικών υποχρεώσεων προστασίας του περιβάλλοντος, που σκιαγραφήσαμε πιο πάνω. Η *δεύτερη* κατηγορία

περιλαμβάνει τις υποχρεώσεις *προγραμματισμού* και *συντονισμού της οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα*, για την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος και για την εξασφάλιση της οικονομικής ανάπτυξης όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας, καθώς και την υποχρέωση *λήψης των επιβαλλόμενων μέτρων* για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου και για την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης και ιδίως των ασθενέστερων περιοχών της χώρας (άρθρο 106 §1). Την *τρίτη* κατηγορία αποτελεί η πρόβλεψη των προγραμμάτων οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, που εγκρίνονται από την ολομέλεια της Βουλής. Η δεύτερη και η τρίτη κατηγορία δεν έχουν τύχει εφαρμογής, εκτός από μια φορά, με την υποβολή προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης χωρίς τη συνέχεια συζήτησης. Και οι δύο κατηγορίες εκφράζουν, ωστόσο, το πνεύμα εκσυγχρονισμού του κράτους που κυριαρχούσε στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή και γενικότερα την εποχή του 1975. Φανερώνουν, επίσης, τη συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας του ετήσιου προγραμματισμού του κρατικού προϋπολογισμού και της ανάγκης του χρονικά και κατά περιεχόμενο ευρύτερου κρατικού προγραμματισμού ανάπτυξης από το συντακτικό νομοθέτη και τη διορατικότητά του για τις μελλοντικές ανάγκες κρατικών επεμβάσεων διεύθυνσης και συντονισμού της οικονομίας.

(v) Με βάση τις κατηγορίες αυτές γενικών κοινωνικών περιορισμών και δεσμεύσεων της ιδιωτικής και της δημόσιας δράσης, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 περιέλαβε και μια σειρά ειδικών διατάξεων που επιβάλλουν επεμβάσεις και περιορισμούς στη σφαίρα των ελευθεριών για την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι: οι ειδικότεροι περιορισμοί της ιδιοκτησίας για την προστασία του περιβάλλοντος και τη χωροταξική ρύθμιση της χώρας (άρθρα 24 και 117), οι διατάξεις που επιβάλλουν την αναγκαστική απαλλοτρίωση ζωνών για έργα κοινής ωφέλειας ή γενικότερης σημασίας για την εθνική οικονομία (άρθρο 17), οι διατάξεις που επιβάλλουν νέους περιορισμούς της ιδιοκτησίας για το κοινωνικό συμφέρον και την εκμετάλλευση πηγών εθνικού πλούτου ή την προστασία των πολιτισμικών αγαθών (άρθρο 18) και οι διατάξεις που προβλέπουν την αναγκαστική εξαγορά και κρατικοποίηση επιχειρήσεων (άρθρο 106).

γ1. Η εγγύηση της παροχής έννομης προστασίας

Μεγάλης σημασίας καινοτομία του συντακτικού νομοθέτη του 1975 αποτελεί, αναμφίβολα, η θέσπιση ειδικής εγγύησης της παροχής δικαστικής προστασίας. Η εγγύηση αυτή αποτελεί προϊόν του μεταπολεμικού πνεύματος προστασίας του ανθρώπου, που δημιουργήθηκε από τις εμπειρίες του αυταρχισμού του Μεσοπολέμου.

Πρότυπο έμπνευσης αποτέλεσαν οι εγγυήσεις των διατάξεων των άρθρων 19 §4 και 103 §1 του Θεμελιώδους Νόμου, καθώς και το 6 §1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1950.

Η εγγύηση της παροχής δικαστικής προστασίας απορρέει από τη θεμελιώδη αρχή του κράτους δικαίου. Έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί αφενός θεμελιώνει δικαίωμα του ανθρώπου να αξιώνει, σε κάθε περίπτωση προσβολής των έννομων δικαιωμάτων και συμφερόντων του, δικαστική προστασία, και αφετέρου επιβάλλει την υποχρέωση στο κράτος να διαθέτει ολοκληρωμένο σύστημα άσκησης της δικαστικής λειτουργίας, που διασφαλίζει σε όλους και πράγματι παρέχει στον καθένα χωριστά πλήρη δικαστική προστασία σε μια «δίκαιη δίκη», σύμφωνα με τις απαιτήσεις και τα κριτήρια μιας σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας.

δ1. Οι εγγυήσεις απέναντι στη διοίκηση

Ιδιαίτερης σημασίας καινοτομία του Συντάγματος του 1975 αποτελούν δύο εγγυήσεις που έπληξαν βαρύτητα τον παλιό, παραδοσιακό θα έλεγα, αυταρχισμό της δημόσιας διοίκησης, που καταπίεζε αφόρητα τους Έλληνες πολίτες και τους αλλοδαπούς που είχαν σχέση με το ελληνικό Δημόσιο και συχνά καθιστούσε αδύνατη τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους. Πρόκειται για τη θέσπιση: (i) του δικαιώματος αίτησης πληροφοριών και αντίστοιχης υποχρέωσης της διοίκησης, που αναφέραμε ήδη σε συνδυασμό με το δικαίωμα αναφοράς (άρθρο 10 §3) και (ii) του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης για κάθε διοικητική ενέργεια ή μέτρο που λαμβάνεται σε βάρος των δικαιωμάτων ή συμφερόντων του προσώπου. Είναι φανερό ότι χωρίς αυτές τις εγγυήσεις, θα ήταν ατελής και η εγγύηση παροχής δικαστικής προστασίας.

ε1. Η συνταγματική εγγύηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου

Με τη συνταγματική εγγύηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ολοκληρώνεται το σύστημα εγγυήσεων του Συντάγματος (άρθρο 25 §§1 και 2). Η ένταξη αυτή των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο Σύνταγμα ήταν πρωτοποριακή, γιατί αφενός μεν κατέστησε εσωτερικό δίκαιο τις εγγυήσεις της διεθνούς κοινότητας, εξαλείφοντας κάθε κενό προστασίας που τυχόν έχει το εθνικό δίκαιο, αφετέρου δε τα έθεσε υπό την εγγύηση και τη διασφάλιση όλων των οργάνων του κράτους, θεμελιώνοντας υποχρέωση του κράτους να τα διασφαλίζει και να τα προστατεύει.

Η σύνδεση αυτή των δικαιωμάτων του ανθρώπου με τις εγγυήσεις των συνταγ-

ματικών δικαιωμάτων έχει ιδιαίτερη σημασία σήμερα που η δικαστική προστασία του ανθρώπου παρέχεται και σε εθνικό και σε διεθνές (ευρωπαϊκό) επίπεδο. Σε αυτή την κοινή βάση διαπλάσσεται προοδευτικά και η ενιαία αντίληψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και το ενιαίο ανθρωποεπίπεδο του δικαίου.

Στις εγγυήσεις του άρθρου 25 διατυπώνεται σε συνταγματικές διατάξεις, πρωτοποριακά όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο, μια βαθύτερη θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που είχε αρχίσει να αναδύεται στην ευρωπαϊκή θεωρία και πράξη: η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως αυθύπαρκτου προσώπου *και* ως μέλους της κοινωνίας, η σύνδεση της ελευθερίας και της κοινωνικής της αποστολής στο δικαίωμα του ανθρώπου, η υποχρέωση προστασίας όλων των δικαιωμάτων από το κράτος και ο κοινωνικός σκοπός της προστασίας: η πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου σε ελευθερία και σε δικαιοσύνη.

δ. Οι συνταγματικές βάσεις των σχέσεων της Ελλάδας με τη διεθνή κοινότητα

Μεταξύ των βασικών χαρακτηριστικών της φυσιογνωμίας του Συντάγματος του 1975, αναφέραμε ήδη τον ευρωπαϊκό και διεθνή προσανατολισμό του, ως κύρια δε στοιχεία αυτού του προσανατολισμού σημειώσαμε το ευρωπαϊκής προέλευσης περιεχόμενο των νέων διατάξεών του και τις ρυθμίσεις που αποτελούν τη βάση των σχέσεων της Ελλάδας με την Ευρώπη και τη διεθνή κοινότητα, γενικότερα. Κύριο μέρος του εν λόγω προσανατολισμού είναι το δεύτερο στοιχείο.

Πράγματι, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 δεν έμεινε στα παραδοσιακά όρια ρύθμισης της διεθνούς εκπροσώπησης της χώρας και της κύρωσης των διεθνών συνθηκών, ούτε στον παλαιό διαχωρισμό των δύο επιπέδων έννομης τάξης, του διεθνούς και του εθνικού δικαίου. Βλέποντας με διορατικότητα το σχηματισμό και την ανάπτυξη της υπερεθνικής έννομης τάξης και την υποταγή της εθνικής νομιμότητας στη διεθνή, εισήγαγε ένα σύνολο θεμελιωδών ρυθμίσεων που αποτελούν ένα νέο κεφάλαιο στον τομέα των διεθνών σχέσεων, το οποίο υπερβαίνει τα συνήθη όρια των σύγχρονων συνταγμάτων. Οι ρυθμίσεις αυτές διακρίνονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: Στην *πρώτη* κατηγορία ανήκει η θέσπιση της υποχρέωσης της χώρας να ακολουθεί «τους γενικής αναγνωρίσεως κανόνες του διεθνούς δικαίου» και να «επιδιώκει την εμπέδωσιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, ως και την ανάπτυξιν των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών» (άρθρο 2 §2). Τη θεμελιώδη αυτή διάταξη αναφέραμε ήδη στο πλαίσιο της κατηγορίας των βάσεων των σκοπών του κράτους. Τη *δεύτερη* κατηγορία αποτελούν οι διατάξεις (άρθρο 25 §§1 και 2) που εντάσσουν τα δικαιώματα του ανθρώπου, ως εσωτερικό δίκαιο, στο σύστημα

εγγυήσεων του Συντάγματος. Την κατηγορία αυτή αναφέραμε, επίσης, πιο πάνω, στην κατηγορία συνταγματικών εγγυήσεων. Στην *τρίτη*, τέλος, κατηγορία ανήκουν οι διατάξεις με τις οποίες θέσπισε τη δυνατότητα αναγνώρισης αρμοδιοτήτων σε όργανα διεθνών οργανισμών, για την εξυπηρέτηση σπουδαίου εθνικού συμφέροντος και για την προαγωγή της συνεργασίας με άλλα κράτη, καθώς και τη δυνατότητα περιορισμών της άσκησης της εθνικής κυριαρχίας, υπό τον όρο να μη θίγονται τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και να γίνεται με βάση τις αρχές της ισότητας και της αμοιβαιότητας. Η τελευταία αυτή κατηγορία διατάξεων αποτέλεσε, όπως ήδη αναφέραμε, τη συνταγματική βάση ένταξής μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το σύνολο των ρυθμίσεων που εκθέτομε αμέσως πιο πάνω, εξακολουθεί να αποτελεί μια σύγχρονη και επαρκή συνταγματική βάση για την εθνική πολιτική διαμόρφωσης των σχέσεων της Ελλάδας με τη διεθνή κοινότητα.

ε. Η ρύθμιση των λειτουργιών του κράτους

αα. Γενικά

Το μέρος αυτό των συνταγματικών ρυθμίσεων, που συνήθως, παρά τη θεμελιώδη ουσιαστική σημασία που έχει για τη σχέση πολιτείας και κοινωνίας, αποκαλείται «οργανωτικό», περιλαμβάνει τις διατάξεις που ρυθμίζουν την άσκηση των τριών λειτουργιών του κράτους, τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική. Ο συντακτικός νομοθέτης προέβη σε ποικίλες βελτιώσεις στον εν λόγω τομέα των τριών λειτουργιών του 1975, στηριζόμενος περισσότερο σε ελληνικές εμπειρίες, παρά σε πρότυπα άλλων ευρωπαϊκών συνταγμάτων, όπως στους τομείς που εξετάζονται πιο πάνω. Αυτό, κατά βάση, ήταν ορθή επιλογή, γιατί η λειτουργία των συνταγματικών οργάνων διαπλάσσεται ιστορικά κυρίως μέσα στο εθνικό κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Ωστόσο, υπήρχαν νέοι, μεταπολεμικοί, οργανικοί θεσμοί και οργανωτικά συστήματα, δοκιμασμένα ήδη στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν πρότυπα για βαθύτερες τομές. Τέτοια πρότυπα ήταν, για παράδειγμα, οι μόνιμες κοινοβουλευτικές επιτροπές για την εθνική άμυνα και για την εξωτερική πολιτική, οι διάφορες μορφές του θεσμού της συνταγματικής δικαιοσύνης, συστήματα περιφερειακής αυτοδιοίκησης και αυτονομίας. Βεβαίως, είναι γνωστή η παραδοσιακή αρνητική στάση των πολιτικών της χώρας μας για τους θεσμούς αυτούς, κάτι που επιβεβαιώνει και η μέχρι σήμερα αποχή του αναθεωρητικού νομοθέτη από τέτοιες ρυθμίσεις.

Όπως είναι γνωστό, η μόνη λειτουργία του κράτους, της οποίας η άσκηση ανήκει αποκλειστικά στην οργανική της συγκρότηση, είναι η δικαστική. Η άσκηση, όμως, των δύο άλλων λειτουργιών, της νομοθετικής και της εκτελεστικής, στην κοινοβουλευτική δημοκρατία διασταυρώνεται οργανικά, με συμμετοχή οργάνων της μιας στην άσκηση της άλλης και αντιστρόφως. Έτσι, κύριο όργανο άσκησης της νομοθετικής λειτουργίας είναι η Βουλή, συμμετέχουν, όμως, και όργανα της εκτελεστικής εξουσίας με τις ακόλουθες αρμοδιότητες: ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, με τις αρμοδιότητες της έκδοσης και δημοσίευσης των νόμων, με το περιορισμένο δικαίωμα αναπομπής, με την έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου και με την έκδοση κανονιστικού περιεχομένου προεδρικών διαταγμάτων βάσει εξουσιοδότησης νόμου· η κυβέρνηση (υπουργικό συμβούλιο, υπουργοί και υφυπουργοί) με την άσκηση νομοθετικής πρωτοβουλίας και την έκδοση κανονιστικών πράξεων βάσει εξουσιοδότησης νόμου· της διοίκησης (οργάνων της διοίκησης) με έκδοση κανονιστικών πράξεων βάσει εξουσιοδότησης νόμου. Στην άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, εξάλλου, συμμετέχει η Βουλή με την άσκηση κοινοβουλευτικού ελέγχου και –μετά την αναθεώρηση του 1986– με την άσκηση της αρμοδιότητας χορήγησης αμνηστίας, που αποτελούν άσκηση κατ' ουσίαν κυβερνητικής λειτουργίας.

ββ. Η άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας

Οι σημαντικότερες καινοτομίες στον ευρύτερο τομέα άσκησης της νομοθετικής λειτουργίας είναι οι ακόλουθες:

(α) *Η οργάνωση της Βουλής σε ολομέλεια και σε δύο τμήματα –εκτός από το τμήμα διακοπών– και ο καθορισμός των αντικειμένων που υπάγονται, λόγω της σπουδαιότητάς τους, στην ολομέλεια.* Η σημαντική αυτή καινοτομία, δυστυχώς, εγκαταλείφθηκε στην πράξη, ενώ η αναθεώρηση του 2001 προχώρησε στη ριζοσπαστικότερη λύση της νομοθετικής αρμοδιότητας των διαρκών επιτροπών. Με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 είχε καταστήσει την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας διαρκή και ευχερή.

(β) *Η ενίσχυση της θέσης του Προέδρου της Βουλής και της αυτονομίας της Βουλής.* Οι διατάξεις που ορίζουν τις αρμοδιότητες και την πειθαρχική εξουσία του Προέδρου του Σώματος ενίσχυσαν σημαντικά το κύρος και τη θέση του. Οι ρυθμίσεις δε για το περιεχόμενο του κανονισμού της Βουλής ενισχύουν σημαντικά την αυτονομία του αντιπροσωπευτικού Σώματος.

(γ) Βελτίωση στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας επέφεραν οι διατάξεις που περιέχουν *τους όρους κατάθεσης σχεδίου ή πρότασης νόμου και των τροπολογιών.*

(δ) Από την άποψη της αρχής του κράτους δικαίου, σημαντικοί είναι *οι περιορισμοί της θέσπισης αναδρομικών νόμων* και συγκεκριμένα: (i) ο φραγμός της συγκεκαλυμμένης θέσπισης αναδρομικών ρυθμίσεων με ψευδερμηνευτικούς νόμους (άρθρο 77 §2) και (ii) η απαγόρευση θέσπισης αναδρομικών φορολογικών νόμων, με αναδρομική επιβολή φορολογικού βάρους πέρα από το προηγούμενο έτος.

(ε) Σημαντική καινοτομία αποτελούν οι διατάξεις που εισάγουν το θεσμό του διετούς προϋπολογισμού και το θεσμό του προγραμματισμού οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, που αναφέραμε ήδη. Οι θεσμοί αυτοί, ωστόσο, ουδέποτε εφαρμόστηκαν.

(στ) Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 εισήγαγε την αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να αναπέμπει το νομοσχέδιο που ψήφισε η Βουλή, σε περίπτωση δε νέας επιψήφισής του με αυξημένη πλειοψηφία, η κύρωση, έκδοση και δημοσίευσή του να είναι υποχρεωτική για τον αρχηγό του κράτους. Την αρμοδιότητα αυτή της αναπομπής, που είχε πρότυπο αντίστοιχη του γαλλικού Συντάγματος, διατήρησε σε ισχύ ο αναθεωρητικός νομοθέτης του 1986, αφού, όμως, κατάργησε την αρμοδιότητα της κύρωσης των νόμων, η οποία της προσέδιδε ουσιαστική πρακτική σημασία.

(ζ) Η θέσπιση της αρμοδιότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας να εκδίδει «εις εκτάκτους περιπτώσεις εξαιρετικώς επειγούσης και απροβλέπτου ανάγκης» πράξεις νομοθετικού περιεχομένου, μετά από πρόταση του υπουργικού συμβουλίου. Η αρμοδιότητα αυτή είναι τυπική για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και αποφασιστική για την κυβέρνηση. Μέχρι σήμερα έχει γίνει κατάχρηση της δυνατότητας αυτής από τις κυβερνήσεις, χωρίς να συντρέχουν οι όροι του Συντάγματος.

(η) Η ρύθμιση, με σύγχρονη αντίληψη του αντικειμένου και με πλήρη εφαρμογή της αρχής της δημοκρατικής νομιμοποίησης, της άσκησης της κανονιστικής λειτουργίας από τα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας. Με την πλήρη εξάρτηση της εν λόγω κανονιστικής λειτουργίας από τη νομοθετική εξουσιοδότηση, εξέλιπαν παλαιότερα κενά δημοκρατικής νομιμοποίησης της τόσο σημαντικής αρμοδιότητας αυτής.

*Η Συνθήκη Ένταξης της Ελλάδας
στην Ευρωπαϊκή Ένωση.*

γγ. Η άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας

Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται σε τρία επίπεδα: στο επίπεδο αρχηγού του κράτους, ως αρχηγού της εκτελεστικής εξουσίας, στο επίπεδο της κυβέρνησης και στο επίπεδο της διοίκησης.

α1. Οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας

Παρουσιάσαμε ήδη τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας που ανήκουν στη λειτουργία του πολιτεύματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και αφορούν τις σχέσεις του με τη Βουλή και την κυβέρνηση. Οι εν λόγω αρμοδιότητες ανήκουν στον ευρύτερο χώρο της εκτελεστικής λειτουργίας, ως αρμοδιότητες άσκησης κατ' ουσίαν κυβερνητικής (ή πολιτικής) λειτουργίας και αποτελούν τις αρμοδιότητες εκείνες αρχηγού εκτελεστικής εξουσίας που συνιστούν τον ρόλο του ως «ρυθμιστή του πολιτεύματος».

Οι λοιπές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας είναι μεν νέες σε σχέση με τα Συντάγματα της βασιλευμένης δημοκρατίας, δεν συνιστούν, όμως, καινοτομία, δεδομένου ότι αποτελούν παραδοσιακές αρμοδιότητες αρχηγού κράτους.

β1. Η άσκηση της κυβερνητικής λειτουργίας

Σε σημαντικές τομές προέβη ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 στον τομέα άσκησης της κυβερνητικής λειτουργίας. Αναφέρομε, συγκεκριμένα, τις ακόλουθες ρυθμίσεις:

(α) *Ο καθορισμός της κυβερνητικής αρμοδιότητας του υπουργικού συμβουλίου και του πρωθυπουργού.* Ακολουθώντας ο συντακτικός νομοθέτης τα ευρωπαϊκά πρότυπα, όρισε ότι την πολιτική της χώρας καθορίζει και κατευθύνει το υπουργικό συμβούλιο, εφαρμόζοντας έτσι το λεγόμενο «συλλογικό κριτήριο». Το περιεχόμενο της κυβερνητικής αρμοδιότητας του πρωθυπουργού ορίζεται ως η εξασφάλιση της ενότητας της κυβέρνησης και ως κατεύθυνση των ενεργειών της και των δημόσιων, εν γένει υπηρεσιών για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής. Την άσκηση και των δύο αρμοδιοτήτων θέτει εντός του πλαισίου του Συντάγματος και των νόμων. Πρέπει, βεβαίως, να σημειωθεί, ότι την ανώτατη κυβερνητική πολιτική, την πολιτική της χώρας, καθορίζει, στη συνταγματική πραγματικότητα όλων των γνήσιων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών, ο πρωθυπουργός, παρά την ευρύτατη θέσπιση του συλλογικού κριτηρίου.

(β) *Συγκρότηση της κυβέρνησης.* Στον τομέα οργανωτικής συγκρότησης της κυβέρνησης, το Σύνταγμα του 1975 ρύθμισε για πρώτη φορά τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων των υπουργών, υπουργών χωρίς χαρτοφυλάκιο και υφυπουργών, εισήγαγε τους θεσμούς των αντιπροέδρων της κυβέρνησης, των αναπληρωτών υπουργών και των χωρίς χαρτοφυλάκιο υπουργών, όρισε ως προσόν για το διορισμό υπουργού και υφυπουργού το ενεργητικό και παθητικό δικαίωμα εκλογής και θέσπισε το ασυμβίβαστο κάθε επαγγελματικής δραστηριότητας.

γ1. Η άσκηση της διοικητικής λειτουργίας

Στην οργάνωση της άσκησης της διοικητικής λειτουργίας, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 περιέλαβε τις ακόλουθες σημαντικές εκσυγχρονιστικές ρυθμίσεις:

(α) Όρισε τα κριτήρια της διοικητικής διαίρεσης της χώρας (άρθρο 101 §2), καθώς και τα κριτήρια διάκρισης μεταξύ των αρμοδιοτήτων των κεντρικών και των περιφερειακών οργάνων. Παρά τη γενικότητά τους θα μπορούσε να οικοδομηθεί νομοθετικά και νομολογιακά σύστημα σωστής αποκέντρωσης με συγκεκριμενοποίηση των ορίων μεταξύ της κεντρικής και της περιφερειακής διοίκησης.

(β) Θέσπισε σαφείς ορισμούς του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης και εισήγαγε τον θεσμό της τοπικής αυτοδιοίκησης δευτέρου βαθμού. Επιπλέον, θέσπισε την αρχή της διοικητικής αυτοτέλειας των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, περιόρισε την εποπτεία του κράτους, θέσπισε εγγυήσεις για την πειθαρχική δίωξη των αιρετών οργάνων και εγγυήθηκε την κρατική οικονομική μέριμνα και την εξασφάλιση πόρων. Βεβαίως, οι εγγυήσεις αυτές ελάχιστα έχουν εφαρμοσθεί μέχρι σήμερα.

δδ. Η άσκηση της δικαστικής λειτουργίας

Στο χώρο άσκησης της δικαστικής λειτουργίας, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 προέβη σε σημαντικές καινοτομίες, οι οποίες είτε ήσαν προϊόν ελληνικών εμπειριών του παρελθόντος, είτε είχαν πρότυπο μεταπολεμικές εξελίξεις στον τομέα απονομής της δικαιοσύνης. Οι καινοτομίες αυτές εξύψωσαν σημαντικά το κύρος της τρίτης εξουσίας, ενίσχυσαν την εμπιστοσύνη του λαού στην απονομή της δικαιοσύνης και διεύρυναν το σύστημα εγγυήσεων τόσο υπέρ της άσκησης της δικαστικής λειτουργίας, όσο και υπέρ των δικαστικών λειτουργών. Η θέσπιση της θεμελιώδους αρχής της παροχής δικαστικής προστασίας, που αναφέραμε ήδη, εξύψωσε σε μεγάλο βαθμό το κύρος της δικαιοσύνης.

Τις καινοτομίες στον χώρο της άσκησης της δικαστικής λειτουργίας μπορεί κανείς να κατατάξει σε τρεις ευρύτερες κατηγορίες: στην κατηγορία των θεμελιωδών αρχών απονομής της δικαιοσύνης, στην κατηγορία των ρυθμίσεων διάκρισης και άσκησης των δικαιοδοσιών και αρμοδιοτήτων και στην κατηγορία των εγγυήσεων υπέρ των δικαστικών λειτουργιών. Με βάση αυτή τη διάκριση, οι σημαντικότερες καινοτομίες είναι οι ακόλουθες:

α1. Οι θεμελιώδεις αρχές απονομής της δικαιοσύνης

(α) *Η ρητή θέσπιση της αρχής της λειτουργικής και της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστών* (άρθρο 87 §1). Η σημασία της αρχής αυτής δεν έγκειται μόνο στην ηθική εξύψωση άσκησης του δικαστικού λειτουργήματος, αλλά, κυρίως, στην περιφρούρησή του από αθέμιτες επεμβάσεις.

(β) *Η ρητή διακήρυξη της αρχής ότι οι δικαστές υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους* (άρθρο 87 §2). Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ, όπως είδαμε σε άλλη θέση, η θέσπιση της δυνατότητας, που στην ουσία αποτελεί υποχρέωση, των δικαστών να μη συμμορφώνονται σε νόμους που καταλύουν το Σύνταγμα.

(γ) *Η ρητή διακήρυξη της αρχής της υποχρέωσης συμμόρφωσης της διοίκησης προς τις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας* (άρθρο 95 §5). Η αρχή αυτή ισχύει, βεβαίως, για όλες τις δικαστικές αποφάσεις, γι' αυτό και διευρύνθηκε στη σωστή έκταση με την τελευταία αναθεώρηση του 2001. Ωστόσο, η θέσπισή της, προϊόν κακής εμπειρίας μη συμμόρφωσης, αποτελούσε σημαντική συμβολή στην πραγμάτωση της αρχής του κράτους δικαίου, από την οποία και απορρέει.

(δ) *Η θέσπιση της υποχρέωσης των δικαστηρίων να μην εφαρμόζουν νόμο, το περιεχόμενο του οποίου αντίκειται στο Σύνταγμα* (άρθρο 93 §4). Η διάταξη αυτή ενέχει την αρχή του ελέγχου της συνταγματικότητας του νόμου από όλα τα δικαστήρια (σύστημα «διάχυτου ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων»), έχει δε ιδιαίτερη σημασία το ότι η δικαιοδοσία αυτή θεσπίζεται ως «υποχρέωση» μη εφαρμογής αντισυνταγματικού νόμου, που καθιστά υποχρεωτικό για το δικαστή τον έλεγχο συνταγματικότητας του νόμου πριν από την εφαρμογή του.

(ε) *Η θέσπιση της εμπεριστατωμένης αιτιολογίας και η καταχώρηση της γνώμης της μειοψηφίας* (άρθρο 93 §3). Η παλαιά αρχή της ειδικής αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων συμπληρώθηκε με την πρόσθετη επιταγή της «εμπεριστατωμένης» αιτιολογίας. Η προσθήκη αυτή, προϊόν μακράς εμπειρίας ισχνής, συνήθως, αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων, δεν είχε, δυστυχώς, την αναμενόμενη αποτελεσματικότητα.

Σημαντική καινοτομία του Συντάγματος του 1975 ήταν η θέσπιση της υπο-

χρεωτικής καταχώρισης της γνώμης της μειοψηφίας στην αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων, η οποία εθεωρείτο, μέχρι τότε, άκρως απόρρητη. Η νέα αυτή συνταγματική επιταγή συνέβαλε ουσιαστικά στην πληρότητα της αιτιολογίας και στη διαφάνεια της δικαστικής κρίσης – στοιχεία που ενισχύουν σημαντικά τις αρχές της αμεροληψίας και της ανεξαρτησίας των δικαστών και εξυψώνουν το κύρος της δικαστικής εξουσίας.

β1. Οι ρυθμίσεις διάκρισης και άσκησης δικαιοδοσιών και αρμοδιοτήτων

Οι σημαντικότερες από τις ρυθμίσεις αυτές είναι οι ακόλουθες:

(α) *Η πληρέστερη ρύθμιση της διάκρισης και της άσκησης των δικαιοδοσιών.* Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975, συμπληρώνοντας την ισχύ και πλήρη κενών ρύθμιση άσκησης της δικαστικής λειτουργίας, προέβη στη βασική τριαδική διάκριση των δικαιοδοσιών και στην αντίστοιχη των δικαστηρίων σε διοικητικά, πολιτικά και ποινικά (άρθρο 93 §1) και καθόρισε το αντικείμενό τους (άρθρα 94-97).

(β) *Ο πλήρης καθορισμός των αρμοδιοτήτων του Ελεγκτικού Συνεδρίου.* Συμπληρώνοντας το παλαιό αυτό κενό, ο συντακτικός νομοθέτης οριοθέτησε με αυτόν τον τρόπο τη δικαιοδοσία αυτή από εκείνη του Συμβουλίου της Επικρατείας και των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων.

(γ) *Η ίδρυση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου.* Σημαντική καινοτομία του συντακτικού νομοθέτη του 1975 στο χώρο της δικαιοσύνης ήταν η ίδρυση του ανωτάτου αυτού δικαστηρίου, στο οποίο ανέθεσε τις εξής αρμοδιότητες: (i) τον έλεγχο διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών και του κύρους του δημοψηφίσματος, καθώς και τον έλεγχο των λόγων έκπτωσης βουλευτή και ύπαρξης ασυμβιβάστου, (ii) την άρση των συγκρούσεων μεταξύ δικαστηρίων και διοικητικών αρχών ή δικαστηρίων διαφορετικών δικαιοδοσιών, (iii) την άρση της αμφισβήτησης ως προς τη συνταγματικότητα ή την έννοια διατάξεων νόμου μεταξύ των τριών ανωτάτων δικαστηρίων, του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου και (iv) την άρση της αμφισβήτησης για το χαρακτηρισμό κανόνων του διεθνούς δικαίου ως γενικώς παραδεδεγμένων. Με τη θέσπιση του ανωτάτου αυτού δικαστηρίου έγινε ένα μικρό βήμα προς την κατεύθυνση της συνταγματικής δικαιοδοσίας. Ως βήμα ήταν σημαντικό. Ο περιορισμός, όμως, της συνταγματικής αυτής δικαιοδοσίας σε αμφισβήτηση μεταξύ των τριών ανωτάτων δικαστηρίων μειώνει στα όρια της εκμηδένισης την πρακτική της σημασία.

γ1. Οι εγγυήσεις υπέρ των δικαστικών λειτουργών και δικαστικών υπαλλήλων

(α) *Οι νέες εγγυήσεις της υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστών.* Το Σύνταγμα του 1975 περιέλαβε σειρά σημαντικών συμπληρωματικών εγγυήσεων της υπηρεσιακής κατάστασης και εξέλιξης των δικαστικών λειτουργών και των δικαστικών υπαλλήλων που ενίσχυσαν την ανεξαρτησία τους.

(β) *Οι νέες εγγυήσεις για την άσκηση πειθαρχικής εξουσίας στους δικαστικούς λειτουργούς.* Οι εγγυήσεις αυτές ενίσχυσαν, επίσης, σημαντικά την αρχή της ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών.

(γ) *Οι εγγυήσεις των δικαστικών υπαλλήλων, των συμβολαιογράφων, των φυλάκων υποθηκών και μεταγραφών και των διευθυντών των κτηματολογικών γραφείων.* Οι εγγυήσεις αυτές, από υποτυπώδεις στο Σύνταγμα του 1952, διευρύνθηκαν σημαντικά. Η εν λόγω διεύρυνση, όπως είναι φανερό, συνέβαλε στη λειτουργική ανεξαρτησία του όλου χώρου άσκησης της δικαστικής λειτουργίας.

(δ) *Η θέσπιση ασυμβιβάστων του δικαστικού λειτουργήματος.* Και η θέσπιση νέων ασυμβιβάστων ενίσχυσε σημαντικά την ανεξαρτησία των δικαστών.

(ε) *Η θέσπιση του δικαιώματος της σύστασης ένωσης δικαστικών λειτουργών.* Το δικαίωμα αυτό, αυτονόητο σήμερα, τότε αποτελούσε σημαντική καινοτομία, η οποία, αναμφίβολα, συνέβαλε και συμβάλλει στην προαγωγή του δικαστικού λειτουργήματος.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σκοπός του κειμένου που προηγείται ήταν να σκιαγραφήσει, όσο είναι δυνατό σαφέστερα, τη συνταγματική μεταβολή του 1974–1975, αναδεικνύοντας τα βασικά στοιχεία που τη συγκρότησαν και τη σημασία τους για τη διάπλαση της ιστορικής πραγματικότητας που ακολούθησε. Τη συνταγματική μεταβολή του 1974–1975 δεν συνιστά ούτε η μετάβαση στη δημοκρατία μόνη της, ούτε το νέο Σύνταγμα μόνο του. Η μετάβαση από το δικτατορικό καθεστώς στη δημοκρατία χωρίς το Σύνταγμα που ακολούθησε θα ήταν, ίσως, μια πύρρειος νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων χωρίς συνέχεια ή μια χωρίς δημοκρατικό βάθος και θεσμικό βάθρο μεταβολή προς μιας άλλης μορφής αυταρχισμό και υποδούλωση. Αλλά και το νέο Σύνταγμα, χωρίς ουσιαστική μετάβαση στη δημοκρατία, είτε θα ήταν ένα κατασκεύασμα με πολλά αυταρχικά στοιχεία, όπως εκείνα της δικτατορίας, είτε θα κατέληγε, αν ήταν δημοκρατικό, σε ένα εικονικό σύνταγμα, αφού θα έλειπε η δημοκρα-

τική πολιτική πραγματικότητα. Συστατικά στοιχεία, συνεπώς, της συνταγματικής μεταβολής του 1974 είναι το ιστορικό γεγονός της ειρηνικής και πραγματικής μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία και οι συνταγματικές βάσεις της τελευταίας που θέσπισε ο συντακτικός νομοθέτης του 1975.

Ο σκοπός της εργασίας αυτής έθεσε στο συγγραφέα τρεις όρους: *πρώτον*, να μην επεκταθεί η παρουσίαση της συνταγματικής μεταβολής σε μια επιστημονικής βάσης, με τη μορφή της νομικής θεμελίωσης ή πολιτικής ανάλυσης, κριτική θεώρηση· *δεύτερον*, να αντιμετωπίσει, σεβόμενος τη θέληση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού εκείνης της ιστορικής στιγμής, τη συνταγματική μεταβολή από μια όσο γίνεται ιδεολογικά και πολιτικά πιο ουδέτερη θέση· *τρίτον*, ο λόγος γραφής να είναι περισσότερο πολιτικός παρά νομικός, περισσότερο επικοινωνιακά απλός παρά επιστημονικός.

Η παρουσίαση του συντακτικού έργου του 1975 δε γίνεται, βεβαίως, χωρίς οποιαδήποτε κριτική. Απλώς, ο συγγραφέας περιορίζεται σε μια κριτική αναφορά ορισμένων σημείων του συντακτικού έργου, ως προϊόντος μιας δεδομένης ιστορικής στιγμής και όχι ως συστήματος νομικών κανόνων από τη σκοπιά του νομικού της θεωρίας ή της πράξης.

Η παρουσίαση της συνταγματικής μεταβολής του 1974–1975 γίνεται από τη θέση ενός χρονικού ορόσημου, του ορόσημου των τριάντα ετών ισχύος και εφαρμογής του Συντάγματος του 1975. Η χρονική αυτή διάσταση εμπλουτίζει, αναμφίβολα, τη θεώρηση της συνταγματικής μεταβολής με τα κριτήρια της πολιτικής και συνταγματικής πραγματικότητας που ακολούθησε, και της μέχρι σήμερα εξέλιξής της. Η πραγματικότητα αυτή αποτελεί, βεβαίως, αντικείμενο ειδικής μελέτης. Γενικά, όμως, μπορεί να συναγάγει κανείς ότι αυτή, οπωσδήποτε, επιβεβαιώνει την ουσιαστική, την ιστορική και την ιδεολογικοπολιτική αντοχή της συνταγματικής μεταβολής του 1974–1975.

Το Σύνταγμα του 1975, κατά τη διάρκεια των τριάντα ετών ισχύος του, δεν έμεινε ένα εικονικό σύνταγμα. Ούτε η εφαρμογή των επιμέρους διατάξεων παρουσιάζει σημαντικά κενά, που να επιτρέπουν να υποστηρίξει κανείς έλλειψη ρεαλισμού και διορατικότητας στη συντακτική πολιτική του 1975. Υπάρχουν, ασφαλώς, διατάξεις που δεν έχουν εφαρμοστεί, είναι, όμως κάτω του συνηθούς ορίου εφαρμογής του συντάγματος σε μια ευρωπαϊκή χώρα. Αντίθετα, πάνω στο Σύνταγμα του 1975 οικοδομήθηκε μια πλούσια πρακτική εφαρμογή των αρχών και κανόνων του, τόσο στο πεδίο λειτουργίας του πολιτεύματος όσο και στο πεδίο άσκησης των λειτουργιών του κράτους. Πλούσια είναι, επίσης, η νομολογιακή πρακτική εφαρμογής του Συντάγματος, παρά το γεγονός ότι, λόγω έλλειψης ειδικής συνταγματικής δικαιοδοσίας, είναι σποραδική και, κατά βάση, ασπόνδυλη. Πρέπει, τέλος, να επι-

σημανθεί ότι, στη βάση του Συντάγματος του 1975, έχει οικοδομηθεί μια πλουσιότερη συνταγματική βιβλιογραφία και διδασκαλία. Γενικά, πρέπει να παρατηρηθεί ότι κανένα άλλο Σύνταγμα της συνταγματικής μας ιστορίας δεν έχει εφαρμοστεί στην έκταση που τυπικά και ουσιαστικά έχει εφαρμοστεί το ισχύον.

Οι δύο αναθεωρήσεις δεν μεταβάλλουν τις παραπάνω κρίσεις. Η αναθεώρηση του 1986 ήταν, αναμφίβολα, μια βαθιά τομή στο σύστημα συνταγματικών ρυθμίσεων της λειτουργίας του πολιτεύματος. Ωστόσο, περιοριζόμενη σε ορισμένη κατηγορία ρυθμίσεων, δεν έθιξε ούτε μπορούσε να θίξει τις σταθερές βάσεις και την ισχυρή δόμηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας που είχε δημιουργήσει ο συντακτικός νομοθέτης του 1975. Ενίσχυσε, όμως, το αδιατάρακτο της λειτουργίας της.

Όσον αφορά τη δεύτερη αναθεώρηση, την αναθεώρηση του 2001, παρατηρεί κανείς ότι ήταν κυρίως συμπληρωματική και εκσυγχρονιστική και όχι διορθωτική του έργου του συντακτικού νομοθέτη του 1975. Το περιεχόμενό της προκλήθηκε, κατά βάση, από την ανάγκη συνταγματικής αντιμετώπισης των προβλημάτων που δημιούργησε η εξέλιξη των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτειακών πραγμάτων στην Ευρώπη και όχι από εγγενείς αδυναμίες του Συντάγματος του 1975 που δημιούργησαν προβλήματα στην πολιτική, τη δικαστική και τη διοικητική πράξη κατά τη διάρκεια της τριακονταετούς ισχύος του.

Η πλήρης εφαρμογή του Συντάγματος του 1975 και η βελτίωση και ο εκσυγχρονισμός των ρυθμίσεών του με τις δυο αναθεωρήσεις που είχε μέχρι σήμερα προδιαγράφουν, νομίζω, την προοπτική της πορείας του στο μέλλον.

Οι Αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 1975

ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΥΡΙΑΣ

Το Σύνταγμα του 1975 έχει αναθεωρηθεί, μέχρι σήμερα, δύο φορές. Σύνταγμα αυστηρό – εφόσον, πρώτον, περιέχει μη αναθεωρήσιμες διατάξεις, δεύτερον, για την αναθεώρησή του απαιτείται πάροδος ελάχιστου χρόνου από τη θέση του σε ισχύ ή την προηγούμενη αναθεώρηση, τρίτον, απαιτούνται ειδικές πλειοψηφίες και, τέταρτον, η διαδικασία πρέπει να ολοκληρωθεί σε δύο διαδοχικές βουλευτικές περιόδους – έχει υποστεί μεταβολές, οι οποίες, σε σημαντικό ποσοστό, δεν υπήρξαν προϊόν συναίνεσης των πολιτικών δυνάμεων ούτε ομοφωνίας των εκπροσώπων της θεωρίας. Οι αναθεωρήσεις του πραγματοποιήθηκαν, όμως, κατ' αντίθεση προς αυτές των συνταγματικών χαρτών του παρελθόντος – εξαίρεση, η αναθεώρηση του 1865 – με τήρηση της συνταγματικής τάξης.

A. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1986

Το Σύνταγμα αναθεωρήθηκε για πρώτη φορά το 1986, αφού είχε προηγηθεί μακρά επιστημονική και πολιτική συζήτηση ως προς το εύρος των προεδρικών αρμοδιοτήτων. Μάλιστα, η έναρξη του ενδιαφέροντος των θεωρητικών για το ζήτημα είχε εκδηλωθεί σε χρόνο προγενέστερο της ψήφισης του καταστατικού χάρτη της χώρας, όταν είχε ήδη υποβληθεί στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή το δεύτερο – και οριστικό – κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος.

Ορισμένες αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας ως ρυθμιστή του πολιτεύματος είχαν πράγματι αποτιμηθεί από εκπροσώπους της θεωρίας, αλλά και από πολιτικές παρατάξεις και πολιτικούς, ως υπερβολικές σε σχέση με τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Συγκεκριμένα, είχαν αποκληθεί «υπερεξουσίες» από εκπροσώπους τόσο της θεωρίας όσο και του Τύπου αλλά και από το βήμα της Βουλής.

Η κριτική, μετά την ψήφιση του Συντάγματος, είχε επικεντρωθεί ιδίως στα εξής σημεία: πρώτον, στο ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορούσε, κατά τη διαδικασία ανάδειξης της κυβέρνησης, και ενώ είχε αποτύχει η πρώτη διερευνητική

εντολή, είτε να αναθέσει την εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης στον αρχηγό του δεύτερου σε κοινοβουλευτική δύναμη κόμματος είτε να διορίσει στο αξίωμα του Πρωθυπουργού, μετά από γνώμη του Συμβουλίου της Δημοκρατίας, μέλος ή και μη μέλος της Βουλής που, κατά κρίση του, θα μπορούσε να τύχει ψήφου εμπιστοσύνης της Βουλής· δεύτερον, στο ότι, σε περίπτωση παραίτησης του Πρωθυπουργού ή αποδοκίμασias της κυβέρνησης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορούσε να αναθέσει την εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης σε μέλος της Βουλής που είχε την υποχρέωση να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης ή και σε μέλος ή μη μέλος της Βουλής με την εντολή να διαλύσει τη Βουλή και να διενεργήσει εκλογές.

Αλλά αυτά δεν ήσαν τα μόνα σημεία ρυθμιστικής παρέμβασης του αρχηγού του κράτους στα πολιτικά πράγματα που είχε επισημάνει, μέρος της θεωρίας, ως μη συμβατά με τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος και, ειδικότερα, με την αρχή σύμφωνα με την οποία η αναζήτηση της πλειοψηφίας για τον σχηματισμό κυβέρνησης ικανής να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης ανήκει πάντοτε στη Βουλή· είχε αξιολογηθεί ως εξίσου ασύμβατο με τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος το ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διέθετε την εξουσία να παύει την Κυβέρνηση, αφού προηγουμένως είχε ακούσει τη γνώμη του Συμβουλίου της Δημοκρατίας, και να αναθέτει την εντολή σχηματισμού Κυβέρνησης σε μέλος της Βουλής που είχε την υποχρέωση να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης ή και σε μέλος ή μη μέλος της Βουλής με την εντολή να διαλύσει τη Βουλή και να διενεργήσει εκλογές· ακόμη, το ότι μπορούσε να διαλύει τη Βουλή, μετά από γνώμη του Συμβουλίου της Δημοκρατίας, αν έκρινε ότι αυτή βρισκόταν σε προφανή δυσαρμονία προς το λαϊκό αίσθημα ή ότι η σύνθεσή της δεν εξασφάλιζε κυβερνητική σταθερότητα· τέλος, το ότι, σε έκτακτες περιστάσεις, μπορούσε, να συγκαλεί το Υπουργικό Συμβούλιο υπό την Προεδρία του, να προκηρύσσει δημοψηφίσματα για κρίσιμα εθνικά θέματα και να απευθύνει, σε όλως εξαιρετικές περιστάσεις, διαγγέλματα που δημοσιεύονταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Την 9η Μαρτίου 1985 (Γ΄ Περίοδος Προεδρευομένης Δημοκρατίας), δέκα χρόνια μετά την έναρξη ισχύος του καταστατικού χάρτη της χώρας, 161 βουλευτές του ΠΑ.ΣΟ.Κ. κατέθεσαν πρόταση αναθεώρησης διατάξεών του που περιλαμβάνονται στο Τμήμα Β΄ του Τρίτου Μέρους, το οποίο φέρει τον τίτλο «Πρόεδρος της Δημοκρατίας» όπως και του άρθρου 110 παρ. 2, 3, 4 και 6. Λίγες μέρες αργότερα – 15η Μαρτίου 1985 – συγκροτήθηκε από τον Α΄ Αντιπρόεδρο της Βουλής, Μιχαήλ Στεφανίδη, Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Τη 19η Μαρτίου, η Επιτροπή συνήλθε και εξέλεξε το Προεδρείο της, το οποίο συγκροτήθηκε ως εξής: Πρόεδρος της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώ-

ρησης του Συντάγματος, ο Ιωάννης Ντεγιάννης, Αντιπρόεδρος, η Λίλα Χριστοφορίδου, Γραμματέας, ο Ιωσήφ Μιχελογιάννης. Ορίσθηκαν, εξ άλλου, από τα κόμματα, Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), ο Αναστάσιος Πεπονής και Εισηγήτρια της Μειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία), η Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα. Τις θέσεις του Κ.Κ.Ε. εκπροσώπησε ο Κωνσταντίνος Κάππος, των δε Ανεξαρτήτων, ο Γεώργιος Πέτσος.

Ο διάλογος μεταξύ κυβερνητικής πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) και Αξιωματικής Αντιπολίτευσης (Νέα Δημοκρατία) στην Επιτροπή υπήρξε έντονος.

Η πρώτη προσδιόρισε τους στόχους της αναθεώρησης ως εξής: 1. Ενίσχυση της λαϊκής κυριαρχίας μέσω της εξύψωσης του κύρους της Λαϊκής Αντιπροσωπείας ως εκφραστή της πολιτικής θέλησης του Λαού. 2. Ενδυνάμωση του κοινοβουλευτισμού. 3. Ανάπτυξη και ισχυροποίηση του ρόλου του Κοινοβουλίου. 4. Ενίσχυση της εξουσίας, του ρόλου και του κύρους της Κυβέρνησης. 5. Ενίσχυση του ρόλου και του κύρους των πολιτικών κομμάτων στη Βουλή και περιφρούρηση της συνοχής τους από έξωθεν και άνωθεν επιβουλεύσεις. 6. Αποδέσμευση του Προέδρου της Δημοκρατίας από τις κομματικές αντιθέσεις και ανύψωσή του σε πραγματικά υπερκομματικό θεσμό και φορέα εθνικής ομοψυχίας.

Η δεύτερη χαρακτήρισε την πρόταση αναθεώρησης προσχηματική, κρίνοντας ότι συνιστούσε πρόκληση στην ευθιξία του ευρισκόμενου στο τέλος της θητείας του, Προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Καραμανλή, ως εμπνευστή των ρυθμιστικών αρμοδιοτήτων του αρχηγού του κράτους, με στόχο την αποτροπή της επανεκλογής του στο προεδρικό αξίωμα. Τη χαρακτήρισε, επίσης, στο σύνολό της, πρόχειρη και επιζήμια για τη λειτουργία του πολιτεύματος, θεωρώντας ότι αποδυνάμωνε τον ρόλο του Προέδρου της Δημοκρατίας ως ρυθμιστή του πολιτεύματος, ενίσχυε υπερβολικά τον ρόλο της κυβερνητικής πλειοψηφίας στη Βουλή και διατάρασε την ισορροπία που είχε εισαγάγει το Σύνταγμα ως προς την αρχή της διάκρισης και, επομένως, του αμοιβαίου ελέγχου των συντεταγμένων εξουσιών.

Η Επιτροπή υπέβαλε, την 28η Μαρτίου 1985, την έκθεσή της στην Ολομέλεια της Βουλής, στην οποία κατατέθηκε, την 3η Απριλίου 1985, πρόταση 94 βουλευτών του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για αντικατάσταση του εδ. α' της παρ. 1 του άρθρου 32, προκειμένου να μετατραπεί από μυστική σε ονομαστική η εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Στην Ολομέλεια της Βουλής ο διάλογος υπήρξε εξίσου έντονος, και η πρόταση αναθεώρησης έγινε δεκτή, μετά από δύο ψηφοφορίες, την 6η Απριλίου και 7η Μαΐου 1985, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνόλου των βουλευτών. Κατά της πρότασης αναθεώρησης ψήφισαν οι βουλευτές της Αξιωματικής Αντιπολίτευ-

σης (Νέας Δημοκρατίας). Ως αναθεωρητέες διατάξεις ψηφίσθηκαν οι εξής: άρθρο 32 παρ. 1 και 4, άρθρο 35, άρθρο 37 παρ. 2, 3 και 4, άρθρο 38, άρθρο 39, άρθρο 41 παρ. 1, 2 και 4, άρθρο 42, άρθρο 43 παρ. 3, άρθρο 44 παρ. 2 και 3, άρθρο 47 παρ. 3, και άρθρο 48.

Μετά τις εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985, ο Πρόεδρος της Βουλής, Γιάννης Αλευράς, συγκρότησε, την 7η Οκτωβρίου 1985 (Δ΄ Περίοδος Προεδρευομένης Δημοκρατίας), Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή για την επεξεργασία των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος ενόψει της συζήτησης στην ΣΤ΄ Αναθεωρητική Βουλή. Η Επιτροπή συνήλθε την 30ή Οκτωβρίου 1985 και εξέλεξε το Προεδρείο της. Πρόεδρος εξελέγη ο Ιωάννης Ντεγιάννης, Αντιπρόεδρος, ο Νικόλαος Ριζόγιαννης και Γραμματέας, ο Κωνσταντίνος Τσιγαρίδας. Ορίσθηκαν, εξ άλλου, από τα κόμματα, Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), ο Αναστάσιος Πεπονής και Εισηγήτρια της Μειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία), η Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα.

Την Έκθεσή της προς την Ολομέλεια της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής υπέβαλε η Επιτροπή τη 10η Δεκεμβρίου 1985.

Η συζήτηση τόσο στην Επιτροπή όσο και στην Ολομέλεια της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής οδηγεί στη διαπίστωση ότι κυβερνητική πλειοψηφία και Αξιωματική Αντιπολίτευση διατήρησαν τις θέσεις τους όπως τις είχαν εκφράσει κατά τη συζήτηση στην προηγούμενη Βουλή. Μάλιστα, εν αντιθέσει προς τα λοιπά, μικρότερα, κόμματα (Κ.Κ.Ε. και ΔΗ.ΑΝΑ.) των οποίων οι βουλευτές είτε παρέμειναν και καταψήφισαν την αναθεώρηση του Συντάγματος (ΔΗ.ΑΝΑ.) είτε δήλωσαν παρόντες (Κ.Κ.Ε.) – όπως, επίσης, και ανεξάρτητοι βουλευτές – η Νέα Δημοκρατία αποχώρησε από τη Βουλή και δεν έλαβε μέρος στη σχετική ψηφοφορία, έχοντας, προηγουμένως, διά του αρχηγού της, Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, διευκρινίσει ότι η αποχώρηση αυτή, την οποία, όπως ο ίδιος δήλωσε, υπαγόρευσε αποκλειστικά και μόνο η παραβίαση των κανόνων λειτουργίας του Κοινοβουλίου και της αναθεωρητικής διαδικασίας, δεν σήμαινε άρνηση της συνταγματικής νομιμότητας.

Η πρόταση αναθεώρησης, όπως την επεξεργάστηκε η Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος και τη διαμόρφωσε η Ολομέλεια της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, υπερψηφίσθηκε, τελικά, μόνο από τους βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), ενώ το σχέδιο μεταφοράς του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα υπερψηφίσθηκε από τους βουλευτές τόσο της κυβερνητικής πλειοψηφίας όσο και των δύο άλλων μικρότερων κομμάτων (Κ.Κ.Ε. και ΔΗ.ΑΝΑ.). Από τις γλωσσικές εκδοχές του Συντάγματος, κατισχύει η εκδοχή του αρχικού κειμένου.

Η αναθεώρηση δεν περιορίσθηκε στις ρυθμιστικές του πολιτεύματος προεδρι-

κές αρμοδιότητες. Αντικείμενό της αποτέλεσαν και άλλες διατάξεις που συγκροτούν το συνταγματικό καθεστώς του Προέδρου της Δημοκρατίας. Έτσι, η ψηφοφορία για την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, ως προς την οποία είχε κατατεθεί, έναν μήνα μετά την αρχική πρόταση αναθεώρησης, χωριστή πρόταση τροποποίησής της από βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας, κατέστη, από μυστική, ονομαστική. Μεταρρύθμιση, την οποία, προφανώς, προκάλεσαν δύο προηγηθέντα ζητήματα: η διανομή έγχρωμων ψηφοδελτίων κατά την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας αλλά, κυρίως, το πρόβλημα του δικαιώματος συμμετοχής ή μη του Προέδρου της Βουλής, που αναπλήρωνε τον παραιτηθέντα Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Κωνσταντίνο Καραμανλή, στην ψηφοφορία για την εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, το οποίο δίχασε πολιτικούς και θεωρητικούς, είναι δε γνωστό ως «ψήφος Αλευρά», από το όνομα του τότε Προέδρου της Βουλής.

Το ζήτημα προκάλεσε έντονη και μείζονα συζήτηση μεταξύ των θεωρητικών αλλά και των εκπροσώπων του πολιτικού κόσμου. Ορισμένοι από αυτούς υποστήριξαν ότι το συνταγματικό ασυμβίβαστο του προεδρικού αξιώματος με οποιοδήποτε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο αφορά και τον Πρόεδρο της Βουλής όταν αναπληρώνει προσωρινά τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με συνέπεια, ο Πρόεδρος της Βουλής να μην επιτρέπεται να λάβει μέρος στην ψηφοφορία για την ανάδειξη του νέου Προέδρου της Δημοκρατίας. Την αντίθετη άποψη υποστήριξαν άλλοι, σύμφωνα με την οποία το Σύνταγμα δεν απαγορεύει στον Πρόεδρο της Βουλής, όταν αναπληρώνει προσωρινά τον (παραιτηθέντα, εν προκειμένω) Πρόεδρο της Δημοκρατίας, να συμμετάσχει στην ψηφοφορία για την ανάδειξη νέου αρχηγού του κράτους.

Ο Ιωάννης Αλευράς έλαβε, τελικά, μέρος στην ψηφοφορία, και Πρόεδρος της Δημοκρατίας εξελέγη ο Χρήστος Σαρτζετάκης με την οριακή πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνόλου των βουλευτών. Αξιοσημείωτο είναι, ότι, μετά την εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, διακεκριμένοι θεωρητικοί που είχαν ταχθεί υπέρ της πρώτης άποψης, τόνισαν, σε άρθρα τους, το ανεπίδεκτο αμφισβήτησης της εκλογής του νέου αρχηγού του κράτους, εκ του λόγου ότι αυτή διέθετε όλα τα εξωτερικά γνωρίσματα που απαιτεί η έννομη τάξη και, κατά συνέπεια, το τεκμήριο της νομιμότητας.

Από τις μη ρυθμιστικές του πολιτεύματος αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας των οποίων οι σχετικές διατάξεις αναθεωρήθηκαν, είναι η προκήρυξη δημοψηφισμάτων, τα διαγγέλματα προς τον λαό, η παροχή αμνηστίας για πολιτικά εγκλήματα, η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, η κύρωση των νόμων, η έκδοση οργανωτικών διαταγμάτων. Συνέπεια όλων αυτών ήταν, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας να μην μπορεί, πλέον, να προκηρύσσει, με διατάγματα, δημοψηφί-

σματα για κρίσιμα εθνικά θέματα, παρά μετά από απόφαση της πλειοψηφίας των βουλευτών που λαμβάνεται με πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου· να μην μπορεί, πλέον, να απευθύνει διαγγέλματα προς τον λαό χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Πρωθυπουργού, ο οποίος τα προσυπογράφει· να μην μπορεί, πλέον, να παρέχει, με διατάγματα, αμνηστία για πολιτικά εγκλήματα μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, εφόσον αυτή παρέχεται με νόμο και με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του συνόλου των βουλευτών· να μην μπορεί, πλέον, να κηρύσσει τη χώρα σε κατάσταση πολιορκίας, με διάταγμα που προσυπέγραφαν, κατά περίπτωση, το Υπουργικό Συμβούλιο ή ο Πρωθυπουργός, εφόσον τη σχετική αρμοδιότητα διαθέτει η Βουλή, η οποία αποφασίζει σχετικά μετά από πρόταση της κυβέρνησης. Διατηρεί, ωστόσο, την αρμοδιότητα αυτή, αν συντρέχει αντικειμενική αδυναμία να συγκληθεί η Βουλή, στην οποία υποβάλλεται το σχετικό διάταγμα προς έγκριση, μόλις καταστεί δυνατή η σύγκλησή της. Ακόμη, δεν διαθέτει πλέον την αρμοδιότητα να κυρώνει τους νόμους, τους οποίους εκδίδει και δημοσιεύει. Η αρμοδιότητα αυτή καταργήθηκε ως αναχρονιστική και κατάλοιπο της μοναρχίας. Επίσης, καταργήθηκε η εξουσία του να εκδίδει οργανωτικά διατάγματα προς ρύθμιση θεμάτων αναγομένων στην εσωτερική αποκλειστικά διάρθρωση και λειτουργία των υπηρεσιών του Κράτους και των δημόσιων οργανισμών. Τέλος, περιορίστηκαν οι περιπτώσεις άσκησης αρμοδιοτήτων του χωρίς προσυπογραφή.

Πλήρης υπήρξε και η μεταρρύθμιση των ρυθμιστικών του πολιτεύματος αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Έτσι, καταργήθηκε η εξουσία του να παύει την κυβέρνηση, όπως καταργήθηκε, ως μοναρχικής έμπνευσης, και το Συμβούλιο της Δημοκρατίας, ενώ περιορίστηκε δραστικά η εξουσία του να διαλύει τη Βουλή. Με συνέπεια, όταν μεν πρόκειται για διάλυση της Βουλής προς ανανέωση της εθνικής αντιπροσωπείας μετά από πρόταση της κυβέρνησης, προκειμένου να αντιμετωπισθεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας, η αρμοδιότητά του να είναι πλέον δέσμια και, κατά συνέπεια, να υποχρεούται να διαλύσει τη Βουλή (πρόκειται για την αποκαλούμενη στη θεωρία «κυβερνητική διάλυση»)· όταν πρόκειται δε για διάλυση της Βουλής επειδή η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα, ως αντικειμενική προϋπόθεση προστέθηκε η προηγούμενη παραίτηση ή καταψήφιση δύο κυβερνήσεων ή, καθ' ερμηνεία, μια παραίτηση και μια καταψήφιση κυβέρνησης, ενώ καταργήθηκε η περίπτωση διάλυσης της Βουλής λόγω προφανούς δυσαρμονίας της προς το λαϊκό αίσθημα. Εξ άλλου, όσον αφορά την ανάδειξη της κυβέρνησης, η διαδικασία τυποποιήθηκε σε βαθμό που δεν παρέχει πλέον στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας τη δυνατότητα επιλογής του προσώπου του Πρωθυπουργού στη φάση των διερευνητι-

κών εντολών μετά από εκλογές ή μετά από παραίτηση του Πρωθυπουργού ή αποδοκιμασία της κυβέρνησης από τη Βουλή. Μόνη, εν προκειμένω, μετά την αναθεώρηση του 1986, ρυθμιστική του πολιτεύματος αλλά, κατ' ουσίαν, δέσμια αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας, εφόσον διαπιστωθεί αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης που να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής, και, στη συνέχεια, κυβέρνησης από όλα τα κόμματα της Βουλής για τη διενέργεια εκλογών, η ανάθεση του σχηματισμού κυβέρνησης της ευρύτερης δυνατής αποδοχής σε έναν από τους Προέδρους του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου προς διενέργεια εκλογών, και η διάλυση της Βουλής.

B. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 2001

Ενώ ο συνολικός χρόνος για την αναθεώρηση του 1986 δεν υπερέβη το έτος, καθώς αυτή έλαβε χώρα στο μεταίχμιο δύο βουλευτικών περιόδων, η αναθεώρηση του 2001 διαθέτει μεγαλύτερο βάθος χρόνου, το οποίο, αν συνυπολογισθεί και η διακοπείσα διαδικασία αναθεώρησης που άρχισε το 1995, εκτείνεται σε διάστημα έξι ετών.

Στην «προϊστορία» της δεύτερης αναθεώρησης του Συντάγματος εγγράφονται πράγματι οι προτάσεις αναθεώρησης που υπέβαλαν τον Μάρτιο του 1995 (Η΄ Περίοδος Προεδρευομένης Δημοκρατίας) χωριστά η κυβερνητική πλειοψηφία (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) και η Αξιωματική Αντιπολίτευση (Νέα Δημοκρατία). Ο Πρόεδρος της Βουλής, Απόστολος Κακλαμάνης, συγκρότησε, την 5η Απριλίου 1995 την Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Η Επιτροπή συνήλθε την 9η Μαΐου 1995 και εξέλεξε το Προεδρείο της: Πρόεδρος της Επιτροπής, ο Παναγιώτης Κρητικός, Α΄ Αντιπρόεδρος της Βουλής, Αντιπρόεδρος, Δαμιανίδης Αλέξανδρος, Γραμματέας, Τόγιας Βασίλειος. Από τα κόμματα ορίστηκαν: Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), ο Ευάγγελος Βενιζέλος, Εισηγητής της Μειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία), ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Ειδικοί Εισηγητές της Νέας Δημοκρατίας οι Βύρων Πολύδωρας, Γεώργιος Παναγιωτόπουλος, Άννα Μπενάκη-Ψαρούδα και Αναστάσιος Γκόνης, Ειδικός Αγορητής της Πολιτικής Άνοιξης ο Αναστάσιος Νικόπουλος και Ειδικός Αγορητής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας ο Αντώνης Σκυλλάκος. Το αναθεωρητικό αυτό εγχείρημα παρέμεινε ανολοκλήρωτο, καθώς η αναθεωρητική διαδικασία διακόπηκε και η αναθεώρηση ματαιώθηκε λόγω της διάλυσης της Βουλής, την 24η Αυγούστου 1996. Όμως, το επιτελεσθέν έργο δεν απω-

λέσθηκε. Η επεξεργασία που υπέστησαν οι προτάσεις αυτές στο πλαίσιο λειτουργίας της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, όπως καταγράφεται στην Έκθεσή της προς την Ολομέλεια της Βουλής, αποτέλεσε, πράγματι, σημείο αναφοράς για τις προτάσεις αναθεώρησης που, δύο χρόνια αργότερα, κατατέθηκαν από την κυβερνητική πλειοψηφία (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) και την Αξιωματική Αντιπολίτευση (Νέα Δημοκρατία), την 4η και την 5η Ιουνίου 1997 (Θ' Περίοδος Προεδρευομένης Δημοκρατίας), αντίστοιχα, και οι οποίες συνιστούν την εναρκτήρια φάση της διαδικασίας που οδήγησε στην αναθεώρηση του 2001.

Μετά την κατάθεση των προτάσεων αναθεώρησης, ο Πρόεδρος της Βουλής, Απόστολος Κακλαμάνης, με απόφασή του, την 11η Ιουνίου 1997, συγκρότησε Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος, την επομένη δε, 12η Ιουνίου, η Επιτροπή συνεδρίασε και εξέλεξε ως Πρόεδρό της τον Παναγιώτη Κρητικό, ως Αντιπρόεδρό της τον Γεώργιο Παναγιωτόπουλο και ως Γραμματέα της τον Αχιλλέα Κανταρτζή.

Συμπληρωματικές προτάσεις επί μεμονωμένων άρθρων κατέθεσαν βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας όπως και συμπράττοντες βουλευτές των κομμάτων (ΠΑ.ΣΟ.Κ., Νέα Δημοκρατία, Κ.Κ.Ε., ΔΗ.Κ.ΚΙ., Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου, αλλά και ανεξάρτητοι βουλευτές).

Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) ορίσθηκε ο Ευάγγελος Βενιζέλος, της Μειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία) ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Ειδικός Αγορητής του Κ.Κ.Ε. ο Αχιλλέας Κανταρτζής, του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου ο Φώτιος Κουβέλης, του ΔΗ.Κ.ΚΙ. ο Αναστάσιος Ιντζές.

Η συζήτηση των ιδιαίτερα εκτεταμένων προτάσεων αναθεώρησης στην Επιτροπή έλαβε χώρα κατά ενότητες, τις εξής έξι: Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Σχέσεις Ελλάδος – Ευρωπαϊκής Ένωσης και Εσωτερικό και Διεθνές Δίκαιο, Πρόεδρος της Δημοκρατίας–Κυβέρνηση, Εκλογικό Σώμα – Βουλή – Χρηματοδότηση Κομμάτων, Οργάνωση και Λειτουργία της Δικαιοσύνης, Διοικητική Οργάνωση του Κράτους – Τοπική Αυτοδιοίκηση – Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές.

Σημεία αιχμής αποτέλεσαν, ιδίως, αφενός η πρόταση της κυβερνητικής πλειοψηφίας να αποσυνδεθεί η διαδικασία εκλογής του Προέδρου της Δημοκρατίας από την απειλή διάλυσης της Βουλής, αφετέρου, η πρόταση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης να επιτραπεί η σύσταση, από φυσικά ή νομικά πρόσωπα δημόσιου ή ιδιωτικού δικαίου, ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα καθώς και η ίδρυση και λειτουργία, με πλήρη αυτοδιοίκηση, υπό τον έλεγχο του κράτους, παραρτημάτων ή τμημάτων κρατικών ή άλλων αναγνωρισμένων ανώτατων ιδρυμάτων της αλλοδαπής. Η πρώτη έγινε δεκτή κατά πλειοψηφία από την Επιτροπή, ενώ η δεύτερη κατά πλειοψηφία δεν έγινε δεκτή. Εξ άλλου, έγιναν δεκτές ομόφωνα ορισμένες

μεν από τις προταθείσες μεταρρυθμίσεις, κατά πλειοψηφία οι περισσότερες, κατ' εκτεταμένη πλειοψηφία κάποιες άλλες, ενώ, σημαντικός αριθμός μεταρρυθμίσεων που προτάθηκαν από τη Μειοψηφία δεν έγιναν δεκτές κατά πλειοψηφία.

Η Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος υπέβαλε την Έκθεσή της στην Ολομέλεια της Βουλής την 30ή Μαρτίου 1998 και η συζήτηση που επακολούθησε στην Ολομέλεια ολοκληρώθηκε με τις ψηφοφορίες της 20ής Μαΐου και της 24ης Ιουνίου 1998. Ορισμένες (6 τον αριθμό, επί συνόλου 120) από τις διατάξεις συγκέντρωσαν λιγότερες από 180 ψήφους και, κατά συνέπεια, έπρεπε, για να αναθεωρηθούν, να λάβουν τουλάχιστον 180 ψήφους στην επόμενη (Αναθεωρητική) Βουλή.

Δύο χρόνια αργότερα, μετά τις εκλογές, της 9ης Απριλίου 2000, η διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος συνεχίστηκε στην Ζ' Αναθεωρητική Βουλή (Περίοδος Ι' Προεδρευομένης Δημοκρατίας).

Την 30ή Μαΐου 2000, ο Πρόεδρος της Βουλής, Απόστολος Κακλαμάνης, συνέστησε Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος. Τη μεθεπομένη, 1η Ιουνίου 2000, η Επιτροπή συνεδρίασε και εξέλεξε Πρόεδρο, τον Φοίβο Ιωαννίδη, Α' Αντιπρόεδρο, τον Νικόλαο Κατσαρό, Β' Αντιπρόεδρο, τον Αντώνιο Σκυλλάκο και Γραμματέα, τον Φώτιο Κουβέλη.

Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) ορίστηκε ο Ευάγγελος Βενιζέλος, Γενικός Εισηγητής της Μειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία) ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Γενικός Εισηγητής του Κ.Κ.Ε. ο Αντώνιος Σκυλλάκος και Γενικός Εισηγητής του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου ο Φώτιος Κουβέλης.

Ο Γενικός Εισηγητής της Πλειοψηφίας προσδιόρισε ως εξής τα τέσσερα βασικά πεδία της αναθεώρησης: Πρώτον, τον επιβεβαιωτικό χαρακτήρα της, με την επιστέγαση και οριστικοποίηση θεσμικών μεταβολών που ήδη είχαν επέλθει στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας και του Κανονισμού της Βουλής. Δεύτερον, το πεδίο των νέων θεσμικών τομών. Τρίτον, την υποχρέωση του αναθεωρητικού νομοθέτη να προβεί σε προγνώσεις ως προς τις σημαντικές τεχνολογικές και, κατά συνέπεια, τις κοινωνικές εξελίξεις. Τέταρτον, την ανάδειξη και ρύθμιση των προβλημάτων λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Εξ άλλου, κατά τον Γενικό Εισηγητή της Μειοψηφίας, οι μείζονες στόχοι της αναθεώρησης έπρεπε να είναι: Πρώτον, η ενίσχυση της προστασίας των ατομικών ελευθεριών, η προστασία του περιβάλλοντος και η εδραίωση του κοινωνικού κράτους δικαίου. Δεύτερον, η ενίσχυση της ανεξαρτησίας της Δικαιοσύνης. Τρίτον, η αναδιάρθρωση της Δημόσιας Διοίκησης. Ταυτόχρονα, ο Γενικός Εισηγητής της Μειοψηφίας επισήμανε, ως προϊόν της δυσπιστίας των πολιτικών δυνάμεων προς άλληδες, την πρόταση αναγωγής ρυθμίσεων, υφιστάμενων ή δυνάμενων να ψηφισθούν με νόμο, σε συνταγματικές διατάξεις, αλλά και την ανάγκη σε βάθος ελέγ-

χου των οικονομικών των κομμάτων και των υποψηφίων, την ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης, ενώ δήλωσε κατηγορηματική την αντίθεση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης στην εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας σε μία Βουλή. Επικριτικός υπήρξε ο Γενικός Εισηγητής του Κ.Κ.Ε. ως προς πολλές από τις προταθείσες προς αναθεώρηση διατάξεις, ενώ επισήμανε την ανάγκη αναβάθμισης του ρόλου του Κοινοβουλίου, τη θέσπιση διάταξης για τον διακομματικό, κοινωνικό και λαϊκό έλεγχο στη δημόσια διοίκηση, στους πόρους του δημοσίου και στη δραστηριότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την ανάγκη περαιτέρω ενίσχυσης της τοπικής αυτοδιοίκησης, την κατοχύρωση του κοινωνικού κεκτημένου. Επίσης επικριτικός των προτάσεων αναθεώρησης των δύο μεγάλων κομμάτων υπήρξε ο Γενικός Εισηγητής του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου. Χαρακτήρισε την προταθείσα αναθεώρηση περιορισμένη και δειλή, κρίνοντας ότι δεν έθιγε τον πυρήνα του πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης και τις συγκεντρωτικές δομές του και θεωρώντας ότι η αναθεώρηση έπρεπε να στοχεύει στη μεταβίβαση εξουσιών από την κεντρική εξουσία στην κοινωνία των πολιτών. Επισήμανε, εξ άλλου, ως εσφαλμένη την επιλογή να μην προταθεί η αναθεώρηση των διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους, όπως επισήμανε ως περιοριστική της λαϊκής κυριαρχίας την αναθεώρηση του άρθρου 28 με αναφορά στη

συμμετοχή της χώρας στη διαδικασία ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παράλληλα, όπως και ο Γενικός Εισηγητής του Κ.Κ.Ε., προέβαλε ως αναγκαία ενεργοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας, την καθιέρωση δημοψηφισμάτων με λαϊκή πρωτοβουλία, αντίθετα δε με τον τελευταίο, εισηγήθηκε την καθιέρωση της επιστολικής ψήφου, ενώ πρότεινε ακόμη την εκλογή της ηγεσίας της δικαιοσύνης από ευρύ σώμα εκλεκτόρων, την κατοχύρωση της αυτοδιοίκησης πλειόνων βαθμών και την αποκατάσταση της ισότητας των φύλων με τη θέσπιση συνταγματικού πλαισίου για τη λήψη θετικών μέτρων.

Η συζήτηση επί του περιεχομένου των προταθεισών προς αναθεώρηση διατάξεων έλαβε χώρα κατά ενότητες άρθρων, τις εξής επτά: 1. Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα. 2. Σύνταγμα και Διεθνής Έν-

Το εξώφυλλο του Συντάγματος της Ελλάδας όπως αναθεωρήθηκε το 2001, στα ελληνικά και στα αγγλικά.

νομη Τάξη. 3. Πρόεδρος της Δημοκρατίας – Κυβέρνηση. 4. Εκλογικό σώμα – Νομική θέση των Βουλευτών. 5. Οργάνωση και Λειτουργία της Βουλής. 6. Οργάνωση και λειτουργία της Δικαιοσύνης. 7. Δημόσια Διοίκηση – Τοπική Αυτοδιοίκηση – Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές.

Αφού ακούσθηκαν οι εισηγήσεις των τεσσάρων Γενικών Εισηγητών, μετά από συζήτηση, στις 21 επόμενες συνεδριάσεις, και δύο ψηφοφορίες, τη 18η και τη 19η Οκτωβρίου 2000, είτε επί του συνόλου των αναθεωρητέων διατάξεων είτε κατά παραγράφους άρθρων, η Επιτροπή διαμόρφωσε το Σχέδιο Αναθεώρησης Διατάξεων του Συντάγματος, από το οποίο απουσιάζει το σημείο αιχμής ως προς το επιτρεπτό ίδρυσης Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων από μη κρατικούς φορείς.

Τη 15η Ιανουαρίου 2001 κατατέθηκαν από τη Νέα Δημοκρατία τροπολογίες στην πρόταση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, και η συζήτηση στην Ολομέλεια της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής άρχισε τη μεθεπομένη, 17η Ιανουαρίου 2001, με Εισηγητή της Πλειοψηφίας τον Ευάγγελο Βενιζέλο, της Μειοψηφίας τον Ιωάννη Βαρβιτσιώτη, του Κ.Κ.Ε. τον Αντώνιο Σκυλλάκο, του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου τον Φώτιο Κουβέλη.

Η αναθεώρηση του 2001 υπήρξε ευρύτατη, τουλάχιστον κρινόμενη σε σχέση με την προηγούμενη. Καταλαμβάνει μεγάλο θεματικό φάσμα και χαρακτηρίζεται από τη φροντίδα του αναθεωρητικού νομοθέτη για την αντιμετώπιση ζητημάτων που είχε δημιουργήσει η συνταγματική πρακτική των πρώτων είκοσι πέντε ετών εφαρμογής του Συντάγματος, όπως χαρακτηρίζεται και από την αναγωγή, στο επίπεδο του καταστατικού χάρτη της χώρας, ρυθμίσεων της κοινής νομοθεσίας, ακόμη δε από την εισαγωγή διατάξεων ενόψει της τεχνολογικής προόδου αλλά και της κοινωνικής εξέλιξης. Έλαβε πολλούς επιθετικούς προσδιορισμούς από εκπροσώπους της επιστήμης και της πολιτικής, όπως, ενδεικτικά, συναινετική, επιβεβαιωτική, θαρραλέα, άτολμη και, πράγματι, επέφερε πολλές μεταβολές στο Σύνταγμα όπως αυτό είχε διατυπωθεί, το 1975, από τον συντακτικό νομοθέτη.

1. Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα

Εκτεταμένη υπήρξε η αναθεώρηση διατάξεων που ρυθμίζουν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα.

Το δικαίωμα επί της προσωπικότητας ενισχύθηκε με τον περιορισμό της εξαίρεσης ως προς την απαγόρευση λήψης περιοριστικών διοικητικών μέτρων ώστε, εφεξής, να μην είναι δυνατή η λήψη του διοικητικού μέτρου χωρίς την προηγούμε-

νη έκδοση απόφασης ποινικού δικαστηρίου, υπό τις προϋποθέσεις που θέτει ο συνταγματικός χάρτης.

Όσον αφορά την προφυλάκιση, απαγορεύεται η υπέρβαση των ανώτατων ορίων της με τη διαδοχική επιβολή του μέτρου αυτού για επί μέρους πράξεις της ίδιας υπόθεσης. Απαγορεύεται ακόμη η επιβολή θανατικής ποινής σε καιρό ειρήνης, ενώ η επιβολή της επιτρέπεται για κακουργήματα τα οποία τελούνται σε καιρό πολέμου και σχετίζονται με αυτόν.

Θεσπίσθηκε δικαίωμα στην πληροφόρηση καθώς και δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί, ότι ασκήθηκε κριτική στη χρήση του όρου «Κοινωνία της Πληροφορίας», το περιεχόμενο του οποίου αναμένεται να προσδιορισθεί, με την πάροδο του χρόνου, σαφέστερα από τον κοινό νομοθέτη.

Καθιερώνεται ένα νέο δικαίωμα, του οποίου η προστασία προϋπήρχε σε επίπεδο νόμου, ήδη από το 1997, και το οποίο στοχεύει στην προστασία του ατόμου από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση, ιδίως με ηλεκτρονικά μέσα, των προσωπικών του δεδομένων.

Εξειδικεύεται η υποχρέωση της δημόσιας υπηρεσίας ή αρχής να απαντά στα αιτήματα για παροχή πληροφοριών και χορήγηση εγγράφων, ιδίως δε πιστοποιητικών, δικαιολογητικών και βεβαιώσεων μέσα σε προθεσμία, την οποία ο αναθεωρητικός νομοθέτης όρισε, κατ' ανώτατο όριο, 60 ημερών. Παράλληλα, προβλέπεται ότι, σε περίπτωση παρόδου άπρακτης της προθεσμίας αυτής ή παράνομης άρνησης, πέραν των άλλων τυχόν κυρώσεων και έννομων συνεπειών, καταβάλλεται και ειδική χρηματική αποζημίωση, όπως ορίζει ο νόμος.

Μία από τις σημαντικότερες ρυθμίσεις της αναθεώρησης του Συντάγματος αποτελεί η διευρυμένη προστασία του δικαιώματος επανόρθωσης του θιγομένου από ανακριβές δημοσίευμα ή εκπομπή. Επεκτείνοντας δε ο αναθεωρητικός νομοθέτης την προστασία του ατόμου έναντι προσβολών τελούμενων όχι μόνο διά του Τύπου αλλά και με εκπομπή μέσου ενημέρωσης, επιβάλλει την υποχρέωση πλήρους και άμεσης επανόρθωσης, και παράλληλα καθιερώνει το δικαίωμα απάντησης του θιγομένου από υβριστικό ή δυσφημιστικό δημοσίευμα ή εκπομπή, ενώ υποχρεώνει το μέσο ενημέρωσης σε άμεση δημοσίευση ή μετάδοση της απάντησης. Επίσης, παραπέμπει στον νόμο για τα σχετιζόμενα με την αστική και ποινική ευθύνη του Τύπου και των άλλων μέσων ενημέρωσης και την ταχεία εκδίκαση των σχετικών υποθέσεων.

Ιδιαίτερη σημασία για την ενίσχυση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων και των υπαλλήλων των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης

όπως και νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημοσίων επιχειρήσεων έχει η κατάργηση της σχετικής συνταγματικής διάταξης που προέβλεπε τη δυνατότητα επιβολής, με νόμο, περιορισμών στο δικαίωμα αυτό.

Ως προς την προστασία της ιδιοκτησίας, προβλέφθηκαν πρόσθετες εγγυήσεις ώστε, σε περίπτωση που η συζήτηση στο δικαστήριο για τον προσδιορισμό της οριστικής αποζημίωσης υπερβαίνει το έτος από τη συζήτηση για τον προσωρινό προσδιορισμό, να λαμβάνεται υπόψη η αξία του απαλλοτριουμένου κατά τον χρόνο της συζήτησης για τον οριστικό προσδιορισμό της αποζημίωσης. Προβλέπεται, εξ άλλου, ότι η απόφαση που κηρύσσει την απαλλοτρίωση πρέπει να δικαιολογεί τη δυνατότητα κάλυψης της δαπάνης αποζημίωσης, ενώ θεσπίζεται η δυνατότητα καταβολής και με άλλους τρόπους της αποζημίωσης, εφόσον συναινεί ο δικαιούχος.

Από τις σημαντικότερες καινοτομίες της αναθεώρησης του 2001, η οποία στοχεύει στην πλήρη διασφάλιση της διαφάνειας και της πολυφωνίας στην ενημέρωση, είναι η αναφορά στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, την οικονομική κατάσταση και τα μέσα χρηματοδότησης των μέσων ενημέρωσης που, όπως αναφέρει η σχετική συνταγματική διάταξη, πρέπει να είναι γνωστά. Προς επίτευξη του στόχου αυτού, απαγορεύεται η συγκέντρωση του ελέγχου περισσότερων μέσων ενημέρωσης της ίδιας ή άλλης μορφής, ειδικότερα δε απαγορεύεται η συγκέντρωση περισσότερων ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής, ενώ, παράλληλα, θεσπίζεται το ασυμβίβαστο της ιδιότητας του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσων ενημέρωσης, με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει, έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα, την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Στον νόμο καταλείπεται η εξειδίκευση των ρυθμίσεων αυτών, όπως ο ειδικότερος προσδιορισμός των προσώπων τα οποία καταλαμβάνει το ασυμβίβαστο, των κυρώσεων, των τρόπων ελέγχου και των εγγυήσεων αποτροπής της καταστρατήγησης των διατάξεων αυτών.

Το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης και επικοινωνίας εμπλουτίζεται με δύο νέες ρυθμίσεις, από τις οποίες, η μια προβλέπει τη συγκρότηση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες αρχής που διασφαλίζει το απόρρητο αυτό η δε άλλη απαγορεύει τη χρήση αποδεικτικών μέσων που έχουν αποκτηθεί κατά παράβαση διατάξεων που προστατεύουν το απόρρητο της επικοινωνίας, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και το δικαίωμα προστασίας από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση προσωπικών δεδομένων.

Με δύο νέες παραγράφους στο σχετικό άρθρο προβλέπεται, αφενός, ότι αποτελεί υποχρέωση του κράτους ο σχεδιασμός και η εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής και

η λήψη των αναγκαίων μέτρων, αφετέρου, ότι τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν μέτρων που εξασφαλίζουν την αυτονομία, την επαγγελματική ένταξη και τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας.

Το δικαίωμα στην εργασία αναμορφώνεται και προστίθεται ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία παραπέμπεται στον νόμο για τα σχετικά με τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων εργασίας από τους δημόσιους υπαλλήλους και τους υπαλλήλους οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης ή άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου.

Ενισχύεται η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος με την εισαγωγή της αρχής της αειφορίας και τη θέσπιση της υποχρέωσης του κράτους να συντάξει δασολόγιο, ενώ προστίθεται ρύθμιση σύμφωνα με την οποία, οι επιλογές για τη χωροταξική αναδιάρθρωση της χώρας, τη διαμόρφωση, την ανάπτυξη, την πολεοδόμηση και την επέκταση των πόλεων και των οικιστικών γενικά περιοχών πρέπει να γίνεται κατά τους κανόνες της επιστήμης. Ακόμη, θεσπίζεται υποχρέωση του κράτους για τη σύναξη εθνικού κτηματολογίου και ορίζεται η έννοια του δάσους ή δασικού οικοσυστήματος.

Τέλος, εισάγονται η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, η αρχή της τριτενέργειας των δικαιωμάτων στις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου στις οποίες προσιδιάζουν, η αρχή σύμφωνα με την οποία, οι περιορισμοί στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα πρέπει να προβλέπονται στο Σύνταγμα ή στον κατ' εξουσιοδότησή του ψηφιζόμενο νόμο, με παράλληλο σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας, ορίζεται ότι δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας ανδρών και γυναικών και προβλέπεται μέριμνα του κράτους για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών.

2. Σύνταγμα και Διεθνής Έννομη Τάξη

Με ερμηνευτική δήλωση στο σχετικό άρθρο ορίστηκε ότι το άρθρο 28 αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ερμηνευτική αυτή δήλωση δέχθηκε την κριτική, ότι δεν προσθέτει τίποτε το νέο στο κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 28. Ανήκει, οπωσδήποτε, στην πράξη, η κατάδειξη του αν έχουν δίκιο οι επικριτές της ή ο αναθεωρητικός νομοθέτης.

Εξ άλλου, ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 80 προβλέπει ότι η παράγραφος 2 του άρθρου αυτού (που αναφέρεται στον νόμο σχετικά με την κοπή ή την έκδοση νομίσματος) δεν κωλύει τη συμμετοχή της Ελλάδας στις διαδικασίες της οικονομικής και νομισματικής ένωσης, στο ευρύτερο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

3. Πρόεδρος της Δημοκρατίας – Κυβέρνηση – Ποινική Ευθύνη Υπουργών

Στο Σύνταγμα προβλεπόταν, μεταξύ των προσόντων εκλογιμότητας του Προέδρου της Δημοκρατίας, ότι έπρεπε να έχει ελληνική καταγωγή από πατέρα. Η ανισότητα αυτή έναντι του γυναικείου φύλου έπαυσε να υφίσταται, εφόσον προστέθηκε, στο αναθεωρηθέν κείμενο της σχετικής διάταξης, ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να έλκει την ελληνική καταγωγή του και από μητέρα.

Πριν από την αναθεώρησή του το 2001, το Σύνταγμα ρύθμιζε την αντικατάσταση του Πρωθυπουργού στις περιπτώσεις παραίτησης και θανάτου του. Δημιουργήθηκε, όμως, πρόβλημα με τη μακρά ασθένεια του τότε Πρωθυπουργού (1993–1996), Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος είχε περιέλθει, εξαιτίας της, σε αδυναμία να εκπληρώσει τα καθήκοντά του. Το διαπιστωθέν κενό πληρώθηκε με νέα ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία ορίστηκε και ο λόγος υγείας ως λόγος αντικατάστασής του, και καθορίστηκε η σχετική διαδικασία.

Ο θεσμός της ποινικής ευθύνης των Υπουργών αναμορφώθηκε πλήρως, με σημεία αιχμής της: την απαγόρευση της θέσπισης ιδιώνυμων υπουργικών αδικημάτων· την πρόβλεψη της σύστασης ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για τη διερεύνηση προκαταρκτικής εξέτασης, αλλιώς, την απόρριψη της πρότασης άσκησης δίωξης ως προδήλως αβάσιμης· την άσκηση ή μη ποινικής δίωξης μετά την εισαγωγή στην Ολομέλεια της Βουλής του πορίσματος της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής και απόφαση της Ολομέλειας· τον ορισμό, ως χρονικού ορίου για την άσκηση της διωκτικής αρμοδιότητας της Βουλής, το πέρας της δεύτερης τακτικής συνόδου της βουλευτικής περιόδου που αρχίζει μετά την τέλεση του αδικήματος· τη θέσπιση της δυνατότητας της Βουλής να ανακαλεί οποτεδήποτε την απόφασή της· τον λεπτομερή προσδιορισμό του τρόπου συγκρότησης του Ειδικού Δικαστηρίου, του Δικαστικού Συμβουλίου και των καθηκόντων του Εισαγγελέα με παράλληλη κατάργηση της Επιτροπής των κατηγορών βουλευτών, ως θεσμού, για την υποστήριξη της κατηγορίας ενώπιον του δικαστηρίου η οποία προβλεπόταν στον Κανονισμό της Βουλής· την ταυτόχρονη παραπομπή των τυχόν συμμετόχων ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου σε περίπτωση παραπομπής προσώπου που είναι ή διατέλεσε μέλος της Κυβέρνησης ή Υφυπουργός.

Σημειώνεται, τέλος, η πρόβλεψη, με παραπομπή στον νόμο, της συγκρότησης, της λειτουργίας και των αρμοδιοτήτων δύο νέων συμβουλευτικών της κυβέρνησης οργάνων: της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής και του Εθνικού Συμβουλίου Εξωτερικής Πολιτικής.

4. Εκλογικό σώμα – Νομική Θέση των Βουλευτών

Ως προς μεν τις εκλογές, ορίζεται ότι διενεργούνται ταυτόχρονα σε όλη την Επικράτεια, προβλέπεται δε η δυνατότητα εισαγωγής ρύθμισης για την άσκηση, από τους ευρισκόμενους εκτός Επικράτειας πολίτες, του εκλογικού δικαιώματός τους με επιστολική ψήφο ή άλλο πρόσφορο μέσο. Ακόμη, παραλείπονται οι κυρώσεις για τη μη άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, με συνέπεια, οι υφιστάμενες στον νόμο να παύουν να ισχύουν.

Ως προς το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες, ορίζεται ότι ο σχετικός νόμος ισχύει από τις μεθεπόμενες εκλογές, εκτός αν προβλέπεται, με ρητή διάταξη, η άμεση ισχύς του από τις επόμενες εκλογές, η οποία ψηφίζεται με πλειοψηφία των δύο τρίτων του συνόλου των βουλευτών. Ρύθμιση που δέχθηκε την κριτική, ότι καταλείπει στα μεγαλύτερα κόμματα της Βουλής τη ρύθμιση των κανόνων των εκλογικών αναμετρήσεων.

Η ρύθμιση ως προς τον ορισμό των βουλευτών κάθε περιφέρειας εξειδικεύθηκε, με αναφορά στον υπολογισμό του βάσει του νόμιμου πληθυσμού της, ο οποίος προκύπτει, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή, από τους εγγεγραμμένους στα οικεία δημοτολόγια.

Ιδιαίτερα εκτεταμένη είναι, εξ άλλου, η μεταβολή η οποία επήλθε στο καθεστώς των εκλογικών κωλυμάτων και ασυμβιβάστων των βουλευτών.

Έτσι, όσον αφορά τα κωλύματα, ο εκσυγχρονισμός τους μέσω του περιορισμού τους και, παράλληλα, η λήψη υπόψη της νομολογίας του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου, υπήρξε κύριο μέλημα του αναθεωρητικού νομοθέτη. Στο πνεύμα αυτό, μειώθηκαν οι κατηγορίες των κωλυόμενων προσώπων, ενώ ορίσθηκε, ως προς το τοπικό και σημαντικότερο, σε σχέση με τον αριθμό των κωλυόμενων προσώπων, κώλυμα, ότι, χρονικά, αφορά εκείνους οι οποίοι υπηρέτησαν μέσα στους τελευταίους δεκαοκτώ μήνες της τετραετούς βουλευτικής περιόδου. Η μείωση του κρίσιμου χρόνου στο ήμισυ και η μνεία της περιόδου ως τετραετούς έχει την έννοια ότι το κώλυμα δεν θα ισχύει κάθε φορά που η θητεία της Βουλής θα λήγει πρόωρα. Επίσης, ορίσθηκε, ότι τα ανώτερα αιρετά μονοπρόσωπα όργανα των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης δεύτερου βαθμού έχουν κώλυμα ακόμη και αν παραιτηθούν πριν από την εκλογή. Ρύθμιση, η οποία δέχθηκε κριτική, ως υπερβολικά περιοριστική.

Αντίθετα προς τα κωλύματα, τα ασυμβίβαστα ενισχύθηκαν ιδίως με την καθιέρωση επαγγελματικού ασυμβιβάστου, το οποίο καθιστά απόλυτο η έλλειψη, μέχρι

σήμερα, θέσπισης εξαιρέσεων δυνάμει νόμου, μετά την καταψήφιση του κατατεθέντος το 2002 νομοσχεδίου. Γεγονός είναι, ωστόσο, ότι το ζήτημα μπορεί να επανέλθει προς συζήτηση με πρωτοβουλία είτε της κυβέρνησης είτε της Βουλής.

5. Οργάνωση και Λειτουργία της Βουλής

Με προσθήκη νέας ρύθμισης, ο αναθεωρητικός νομοθέτης κατέστησε συνταγματικό δικαίωμα των κομμάτων, την οικονομική ενίσχυσή τους από το κράτος για τις εκλογικές και λειτουργικές τους δαπάνες. Προέβλεψε, εξ άλλου, ότι ο νόμος μπορεί να επεκτείνει τις εγγυήσεις διαφάνειας ως προς τις εκλογικές δαπάνες και τα οικονομικά των κομμάτων, και στους υποψηφίους στην τοπική αυτοδιοίκηση όλων των βαθμών. Προέβλεψε, ακόμη, τη σύσταση ειδικού οργάνου, με τη συμμετοχή δικαστών, για τον έλεγχο των δαπανών κομμάτων και βουλευτών, ενώ θέσπισε, ως λόγο έκπτωσης από το βουλευτικό αξίωμα, με πρωτοβουλία του ειδικού οργάνου που προαναφέρθηκε, κατά τους ορισμούς του νόμου, την υπέρβαση του ανώτατου ορίου των εκλογικών δαπανών και την παράβαση ορισμένων μορφών προεκλογικής προβολής.

Σημαντικές είναι οι μεταρρυθμίσεις ως προς τη λειτουργία της Βουλής, με την αναμόρφωση των διατάξεων ως προς την αρμοδιότητα άσκησης του νομοθετικού έργου. Χωρίς να μεταβληθούν τα σχετικά με το τεκμήριο αρμοδιότητας, το οποίο διατηρεί η Ολομέλεια της Βουλής τόσο όταν ασκεί κατ' αποκλειστικότητα τη νομοθετική αρμοδιότητά της όσο και ως τελικά αποφασίζον όργανο, δόθηκε η δυνατότητα, η οποία υιοθετήθηκε από τον Κανονισμό της Βουλής, να συζητούνται και να ψηφίζονται νομοσχέδια και προτάσεις νόμων στις διαρκείς κοινοβουλευτικές επιτροπές. Στην τελευταία περίπτωση, το νομοσχέδιο ή η πρόταση νόμου εισάγεται στην Ολομέλεια σε μια συνεδρίαση και ψηφίζεται ενιαία επί της αρχής, επί των άρθρων και στο σύνολο, παραπέμπεται δε στον Κανονισμό της Βουλής η ρύθμιση της συζήτησης και ψήφισης στην Ολομέλεια νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου που έγινε δεκτή στην Επιτροπή με πλειοψηφία τουλάχιστον τεσσάρων πέμπτων.

Ως προς τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, καθίσταται δυνατός και κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του Τμήματος Διακοπής των Εργασιών της Βουλής και προβλέπεται η δυνατότητα να μετέχουν οι βουλευτές σε όλους τους κοινοβουλευτικούς σχηματισμούς.

6. Οργάνωση και Λειτουργία της Δικαιοσύνης

Ιδιαίτερα εκτεταμένη υπήρξε η συνταγματική μεταρρύθμιση στο πεδίο της δικαιοσύνης.

Ορίσθηκε έτσι, ότι, κατά παρέκκλιση από τα οριζόμενα στα άρθρα 94, 95 και 98, διαφορές σχετικά με τις κάθε είδους αποδοχές και τις συντάξεις των δικαστικών λειτουργών και υπό την προϋπόθεση ότι η επίλυση των σχετικών νομικών ζητημάτων μπορεί να επηρεάσει τη μισθολογική, συνταξιοδοτική ή φορολογική κατάσταση ευρύτερου κύκλου προσώπων, εκδικάζονται από το ειδικό δικαστήριο του άρθρου 99 του Συντάγματος (το δικαστήριο αγωγών κακοδικίας).

Τροποποιήθηκε η διάταξη που επιτρέπει κατ' εξαίρεση τη μετάταξη δικαστικών λειτουργών, με την κατάργηση της δυνατότητας μετάταξης τακτικών δικαστών για την πλήρωση θέσεων Αντεισαγγελέων του Αρείου Πάγου.

Προβλέφθηκε η προαγωγή δικαστών των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων στον βαθμό του Συμβούλου της Επικρατείας και στο ένα πέμπτο των θέσεων.

Ορίσθηκε, βάσει ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 88, ότι επιτρέπεται η ενοποίηση του πρώτου βαθμού δικαιοδοσίας της πολιτικής δικαιοσύνης και η ρύθμιση της υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστικών λειτουργών του βαθμού αυτού.

Περιορίσθηκε η δυνατότητα συμμετοχής των δικαστικών λειτουργών σε μόνα τα συμβούλια ή τις επιτροπές που ασκούν αρμοδιότητες πειθαρχικού, ελεγκτικού ή δικαιοδοτικού χαρακτήρα όπως και νομοπαρασκευαστικές επιτροπές, εφόσον η συμμετοχή τους αυτή προβλέπεται ειδικά από τον νόμο.

Απαγορεύθηκε η ανάθεση διοικητικών καθηκόντων σε δικαστικούς λειτουργούς, ορίσθηκε ότι, καθήκοντα σχετικά με την εκπαίδευση δικαστικών λειτουργών θεωρούνται δικαστικά, όπως ορίσθηκε ότι επιτρέπεται η ανάθεση σε δικαστικούς των καθηκόντων της εκπροσώπησης της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς, ορίσθηκε, ακόμη, ότι επιτρέπεται η ανάθεση σε δικαστικούς λειτουργούς της διενέργειας διαιτησιών, κατά τους ορισμούς του νόμου, μόνο στο πλαίσιο των υπηρεσιακών τους καθηκόντων.

Αναμορφώθηκε, σε μεγάλη έκταση, το καθεστώς των προαγωγών, τοποθετήσεων, μεταθέσεων, αποσπάσεων και μετατάξεων των δικαστικών λειτουργών.

Αναμορφώθηκαν τα της δικαιοδοσίας των δικαστηρίων με τον χωρισμό των δικαιοδοσιών και την ενοποίηση της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου της Επικρατείας και των διοικητικών δικαστηρίων, και την παραπομπή στον νόμο ως προς την υπαγωγή των διοικητικών διαφορών στο Συμβούλιο της Επικρατείας και τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια, αναπροσδιορίστηκαν οι ενδεικτικά αναφερόμενες αρμοδιότητες του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, καθιερώθη-

κε, με ρητή διάταξη, η υποχρέωση της Διοίκησης να συμμορφώνεται προς τις δικαστικές αποφάσεις ενώ, με παραπομπή στον νόμο, προβλέπονται έννομες συνέπειες και κυρώσεις σε περίπτωση παραβίασης της διάταξης σύμφωνα με την οποία κάθε δικαστική απόφαση πρέπει να είναι ειδικά και εμπειροστατωμένα αιτιολογημένη και να απαγγέλλεται σε δημόσια συνεδρίαση.

Ακόμη, αναμορφώθηκε το καθεστώς προαγωγών, τοποθετήσεων, μεταθέσεων, αποσπάσεων και μετατάξεων των δικαστικών υπαλλήλων όπως και της ασκούμενης επ' αυτών πειθαρχικής εξουσίας, με την αντικατάσταση των δικαστικών συμβουλίων από υπηρεσιακά συμβούλια, στα οποία συμμετέχουν και εκπρόσωποι των δικαστικών υπαλλήλων.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι νέα διάταξη, με την οποία ορίζεται ότι, σε περίπτωση που Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου κρίνει διάταξη νόμου αντισυνταγματική, παραπέμπει υποχρεωτικά το ζήτημα στην οικεία Ολομέλεια, εκτός αν αυτό έχει ήδη κριθεί με απόφαση της Ολομέλειας του ίδιου δικαστηρίου ή με απόφαση του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου. Η Ολομέλεια συγκροτείται σε δικαστικό σχηματισμό και αποφαινεται οριστικά, η ρύθμιση δε αυτή εφαρμόζεται αναλόγως και κατά την επεξεργασία των κανονιστικών διαταγμάτων από το Συμβούλιο της Επικρατείας. Προφανής στόχος της ρύθμισης αυτής είναι η επίτευξη ενότητας της νομολογίας, στο ανώτατο επίπεδο απονομής της δικαιοσύνης, όταν τίθεται ζήτημα συνταγματικότητας διάταξης νόμου. Η αφαίρεση, ωστόσο, από τα Τμήματα των τριών ανώτατων δικαστηρίων της αρμοδιότητας να αποφαινούνται επί ζητημάτων συνταγματικότητας διατάξεων νόμων προκάλεσε έντονη θεωρητική συζήτηση κατά το στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας, γιατί θεωρήθηκε από εκπροσώπους της επιστήμης ως ρήγμα στον, κατ' αρχήν, διάχυτο έλεγχο συνταγματικότητας που καθιερώνεται από το Σύνταγμα για όλες τις βαθμίδες της δικαιοσύνης και όλους τους δικαστικούς σχηματισμούς.

Τέλος, νέα διάταξη αναφέρεται στα σχετικά με τη συγκρότηση και τη λειτουργία του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους και με την υπηρεσιακή κατάσταση των λειτουργών και υπαλλήλων του.

7. Δημόσια Διοίκηση – Τοπική Αυτοδιοίκηση – Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές

Με ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 101, ο αναθεωρητικός νομοθέτης θεσπίζει υποχρέωση για τον κοινό νομοθέτη και τη διοίκηση, όταν δρουν κανονιστικά, να λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες των νησιωτικών περιοχών.

Εξ άλλου, με ρητή διάταξη ανατίθεται η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων σε αμφότερους τους βαθμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, θεσπίζεται τεκμήριο αρμοδιότητας υπέρ των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης για τη διοίκηση των τοπικών υποθέσεων, καθορίζονται, με νόμο, το εύρος και οι κατηγορίες των τοπικών υποθέσεων όπως και η κατανομή τους στους επί μέρους βαθμούς, ενώ επίσης με νόμο μπορεί να ανατίθεται στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης η άσκηση αρμοδιοτήτων που αποτελούν αποστολή του κράτους.

Όσον αφορά το νομικό καθεστώς των σχέσεων ιδιωτικού δικαίου στο Δημόσιο και τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, παραπέμπεται στον νόμο για τον καθορισμό των όρων και της χρονικής τους διάρκειας όπως και των καθηκόντων του προσωπικού αυτής της κατηγορίας, ενώ θεσπίζεται απαγόρευση μονιμοποίησης, με νόμο, του προσωπικού αυτού ή η μετατροπή των σχετικών συμβάσεων σε αορίστου χρόνου. Απαγόρευση που καταλαμβάνει και τους απασχολούμενους με σύμβαση έργου.

Μείζονος σημασίας είναι η ρύθμιση νέας διάταξης, η οποία θεσπίζει πλαίσιο αρχών για τις πέντε Ανεξάρτητες Αρχές που ανάγονται σε συνταγματικούς θεσμούς. Σύμφωνα με αυτό, τα μέλη των Αρχών αυτών διορίζονται για ορισμένη θητεία, απολαμβάνουν προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας η δε επιλογή τους γίνεται με απόφαση της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής. Στον Κανονισμό της Βουλής παραπέμπεται η ρύθμιση όσων αφορούν τη σχέση των Ανεξάρτητων Αρχών με τη Βουλή και ο τρόπος άσκησης επ' αυτών του κοινοβουλευτικού ελέγχου.

Μεγάλος αριθμός εκτελεστικών νόμων που έχουν ήδη ψηφισθεί, εξειδικεύουν το περιεχόμενο διατάξεων που αναθεωρήθηκαν, και ολοκληρώνουν, κατ' αυτό τον τρόπο, τις στοχεύσεις του αναθεωρητικού νομοθέτη. Η εφαρμογή, των μεν και των δε, θα καταδείξει τη σημασία του εύρους της δεύτερης αυτής αναθεώρησης του καταστατικού χάρτη της χώρας.

204

204. Η Βουλή των Ελλήνων περικυκλωμένη από τανκς στις 21 Απριλίου 1967
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορικό Λεύκωμα Καθημερινής 1967*, Αθήνα 1997, σσ. 44-45

205. Αντιστασιακή αφίσα του Γιώργου Αργυράκη κατά της Χούντας. Η Ακρόπολη παρουσιάζεται φυλακισμένη
Αναπαραγωγή από: *Ελληνικές αφίσες*, επιλογή, παρουσίαση, επιμέλεια Σπύρος Καραχρήστος, Κέδρος, 1984

206. Αφίσα εβδομάδας εκδηλώσεων κατά της ελληνικής Χούντας που οργανώθηκαν στη Γαλλία
Αναπαραγωγή από: *Ελληνικές αφίσες*, επιλογή, παρουσίαση, επιμέλεια Σπύρος Καραχρήστος, Κέδρος, 1984

207. Αντιστασιακή γερμανική αφίσα
Αναπαραγωγή από: *Ελληνικές αφίσες*, επιλογή, παρουσίαση, επιμέλεια Σπύρος Καραχρήστος, Κέδρος, 1984

208. Διαφημιστικό υπέρ του δημοψηφίσματος για το Σύνταγμα της 29ης Σεπτεμβρίου 1968. Μότο της διαφημιστικής εκστρατείας ήταν η λέξη «ΝΑΙ», που προωθήθηκε από όλα τα μέσα: αφίσες, έντυπο υλικό, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές και στις εφημερίδες
Αναπαραγωγή από: Φ. Παπαπολύζος, Κ. Μαρτζούκος, *Η Ελλάδα μέσα από τη διαφήμιση 1940 1989*, εκδόσεις ΟΜΙ-KRON, 1997, σ. 136.

208α. Το Σύνταγμα του 1968, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α'

253

Το Σύνταγμα των «Συνταγματαρχών» ψηφίστηκε σε δημοψήφισμα στις 29 Σεπτεμβρίου 1968 και ετέθη σε ισχύ στις 12 Νοεμβρίου 1968
Βιβλιοθήκη της Βουλής

209. Ειδική έκδοση της μηνιαίας πολιτικής επιθεώρησης *Πολιτικά Θέματα* προέτρεπε τον λαό να απορρίψει το ψήφισμα, να απαντήσει με «ΟΧΙ στο ναι». Το περιοδικό εξέδιδε ο Ι. Χορν και διευθυντής του ήταν ο Γ. Ράλλης
Βιβλιοθήκη της Βουλής

210. Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργικών Συμβούλιον. Γραμματεία. *Σύνταγμα της Ελλάδος*, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1973
Βιβλιοθήκη της Βουλής

211. «Πάρε ό,τι θέλεις παληατζή...!» Γελοιογραφία του Παναγιώτη Γκικόκα με τον Καραγκιόζη και τα Συντάγματα του 1968 και 1973, τα οποία είναι για πέταμα. Ανατύπωση από: *Η Καθημερινή–Επτά Ημέρες*, τ. ΜΔ', 1995, σ. 92.

212. Επιστολή Κ. Καραμανλή προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, 9 Νοεμβρίου 1967
Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής»
Στην επιστολή ο Κ. Καραμανλής εκφράζει την ανησυχία του για την πορεία των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Μεταξύ άλλων έγραφε: «... η Δημοκρατία δεν ήτο δυνατόν

να λειτουργήσει εν Ελλάδι χωρίς την εξυγιάνση και τον εκσυγχρονισμόν της δημοσίας μας ζωής, αρχής γενομένης από το Σύνταγμα».

213. Επιστολή Κ. Καραμανλή προς Α. Παπανδρέου, 14–15 Ιουλίου 1968
Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής»

Στην επιστολή αυτή ο Κ. Καραμανλής έγραφε ότι «Η απομάκρυνσις της Χούντας από την εξουσίαν είναι συνάρτησις της θεραπείας των αιτιών τα οποία οδήγησαν εις την πτώσιν της δημοκρατίας. Προς δε αυτήν την κατεύθυνσιν, όμως, δεν βλέπω να γίνονται σοβαρά προσπάθειαι, διά να μην είπω ότι γίνονται, ..., τα αντίθετα.»

214. Τάσσος (1914–1985)
Η 17η Νοέμβρη 1973, 1974
Χαρακτικό, λεπτομέρεια
Συλλογή Έργων Τέχνης της Βουλής των Ελλήνων

215. Η κατάληψη της Νομικής Σχολής υπήρξε η πιο μαζική και θεαματική αντιδικτατορική εκδήλωση
Φωτογραφική αναπαραγωγή
Από: *Ιστορικό Λεύκωμα 1973*, έκδοση Καθημερινής, 1998, σ. 37

Στις 21 Φεβρουαρίου 1973 πραγματοποιήθηκαν συνελεύσεις φοιτητών της Φιλοσοφικής και της Νομικής στις οποίες συμμετείχαν και φοιτητές της Φυσικομαθηματικής. Στις 23 Μαρτίου έγινε νέα κατάληψη της Νομικής που αντιμετώπιστηκε με ξυλοδαρμούς και συλλήψεις. Ο Κ. Τσάτσος σε επιστολή του προς τον Κ. Καραμανλή χαρακτήρισε «το φοιτητικό κίνημα ως την πρώτη μαζική εκδήλωση πολιτικής αντιστάσεως».

216. Στιγμιότυπο από τις καταλήψεις της Νομικής Σχολής στην ταραχά του κτηρίου

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Από: *Ιστορικό Λεύκωμα 1973*, έκδοση Καθημερινής, 1998, σ. 37

Το σύνθημα «Συμπαράσταση Λαέ», που κυριάρχησε, ξεκίνησε την συμπαράσταση του αθηναϊκού λαού.

217. Οι φοιτητές διαδηλώνουν μπροστά από τις κλειστές πόρτες του Πολυτεχνείου

Φωτογραφία: αρχείο Κ. Μεγαλοκονόμου

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1973 υπήρξε καθοριστικής πολιτικής σημασίας, καθώς επέδρασε καταλυτικά στην κατάρρευση της δικτατορίας.

214

218. Άρμα μάχης ετοιμάζεται να κινηθεί προς την πύλη του Πολυτεχνείου. Η βίαιη καταστολή της φοιτητικής εξέγερσης αύξησε τη λαϊκή δυσαρέσκεια και συνέβαλε αποφασιστικά στην πτώση της Χούντας

Φωτογραφία: αρχείο Β. Καραμανώλη

219. Αντιδικτατορικό έντυπο που καλούσε το λαό και τους φοιτητές σε αγώνα κατά του στρατιωτικού καθεστώτος. «Ψωμί, Παιδεία, Δημοκρατία» ήταν ένα από τα κυρίαρχα συνθήματα.

Δακτυλόγραφο, 22x18,5 εκ.

Συλλογή Ευρυδίκης Αμπατζή

220. Έντυπο της Ε.Φ.Ε.Ε. υπέρ των αδιάβλητων φοιτητικών εκλογών Μφ., 65x11 εκ.

Συλλογή Ευρυδίκης Αμπατζή

221. Αφίσα του Γιώργου Βακιρτζή για το Πολυτεχνείο, 1974

Αναπαραγωγή από: *Ελληνικές αφίσες*, επιλογή, παρουσίαση Σπύρος Καραχρήστος, Αθήνα, Κέδρος, 1984

Το σύνθημα «Εδώ Πολυτεχνείο» ακουγόταν από το ραδιοφωνικό σταθμό του Πολυτεχνείου κατά την εξέγερση.

221

222. «Ανετράπη το καθεστώς Παπαδοπούλου», εφ. *Η Βραδινή*, 26 Νοεμβρίου 1973
Βιβλιοθήκη της Βουλής

223. Αυτοκόλλητο με το μότο «Δεν ξεχνώ» που κυκλοφόρησε το 1974 μετά την εισβολή στην Κύπρο
Δέλτα–Δέλτα Δήμου
Ανατύπωση από: Φ. Παπαπολύζος, Κ. Μαρτζούκος, *Η Ελλάδα μέσα από τη διαφήμιση 1940–1989*, ΟΜΙΚΡΟΝ, σ. 172

224. Αφίσα του Παναγιώτη Γράββαλου που αναφέρεται στα γεγονότα της

Κύπρου το 1974. Αποτυπώνει μία δραματική γυναικεία μορφή που θρηγεί
Αναπαραγωγή από: *Ελληνικές αφίσες*, επιλογή, παρουσίαση Σπύρος Καραχρήστος, Αθήνα, Κέδρος, 1984, σ. 257

225. Ο Κ. Καραμανλής κατεβαίνει από το αεροπλάνο, 23 Ιουλίου 1974
Φωτογραφία
Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής»

Η άφιξή του σηματοδότησε την αρχή των διαδικασιών που οδήγησαν στην πλήρη αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

226. Ενθουσιώδης υποδοχή του Κ. Καραμανλή που επιστρέφει από το Παρίσι στο αεροδρόμιο του Ελληνικού. Την ίδια στιγμή ο λαός πλημμυρίζει τους δρόμους της Αθήνας και πανηγυρίζει την πτώση της δικτατορίας
Φωτογραφία
Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής»

227. Στις 17 Αυγούστου 1974 επέστρεψε ο Α. Παπανδρέου. Στις 3 Σεπτεμβρίου ίδρυσε το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
Φωτογραφία
Αρχείο: Κ. Μεγαλοκονόμου

228. Την πρώτη μέρα της Μεταπολίτευσης καταργήθηκε το στρατόπεδο εξόριστων της Γυάρου. Συγγενείς και φίλοι των πολιτικών κρατούμενων πε-

ριμένουν στην προκυμαία της Ραφήνας την επιστροφή τους

Φωτογραφία

Αρχείο Κ. Μεγαλοκονόμου

228α. Η ορκωμοσία της Κυβερνήσεως Εθνικής Ενότητας, 24 Ιουλίου 1974

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Η Κυβέρνησις Εθνικής Ενότητος προέβη σε μία σειρά ρυθμίσεων, και προκήρυξε εθνικές εκλογές για την ανάδειξη κοινοβουλευτικής κυβέρνησης που διεξήχθησαν στις 17 Νοεμβρίου. Δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος προκηρύχθηκε στις 8 Δεκεμβρίου, οπότε ο ελληνικός λαός επέλεξε ως μορφή πολιτεύματος την «αβασίλευτη δημοκρατία».

229. Νομοθετικά διατάγματα. Περί συστάσεως και επαναλειτουργίας πολιτικών κομμάτων, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. 259, 23 Σεπτεμβρίου 1974

Βιβλιοθήκη της Βουλής

230. Ο Κ. Καραμανλής προσέρχεται στις κάλπες στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974

Φωτογραφία

Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή

231. Πρωτόκολλο Ορκωμοσίας του Προσωρινού Προέδρου της Δημοκρατίας, Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλου, στις 18 Δεκεμβρίου 1974. Στο τέλος παρατίθενται οι υπογραφές του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Προέδρου της Βου-

225

λής, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος, του υπουργικού συμβουλίου και του πρωθυπουργού.

Έντυπο σε πάπυρο

Βιβλιοθήκη της Βουλής

232. Ψηφοδέλτια των πολιτικών κομμάτων στην εκλογική περιφέρεια της Αθήνας: Εθνική Δημοκρατική Ένωση, Ενωμένη Αριστερά, Ένωση Κέντρου Νέες Δυνάμεις, Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας, Νέα Δημοκρατία, Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, Συνασπισμός Φιλελευθέρων Δη-

227

μοκρατικής Ενώσεως Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος

Οι εκλογές του 1974 ανέδειξαν κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας
Μφ., 25X14 εκ.

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

233. Γεώργιος Μαύρος (1909–1995)

Φωτογραφία

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

Ο Γ. Μαύρος καταγόταν από το Καστελόριζο και η ιδεολογία του κάλυπτε τον κεντρώο πολιτικό χώρο. Στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, ο Γ. Μαύρος ήταν επικεφαλής του συνδυασμού «Ένωση Κέντρου Νέες Δυνάμεις» που έλαβε ποσοστό ψήφων 20,42% και 60 έδρες στη Βουλή.

234. Ηλίας Ηλιού (Λήμνος 1904–Αθήνα 1985)

Φωτογραφική αναπαραγωγή

Ο Η. Ηλιού, προσωπικότητα της Αριστεράς, ήταν συγχρόνως άνθρωπος της τέχνης, των γραμμάτων και της επιστήμης. Στις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 ήταν πρόεδρος του κόμματος της «Ενωμένης Αριστεράς» που πήρε ποσοστό 9,47% και κατέλαβε οκτώ έδρες στη Βουλή.

235. Ο Κ. Καραμανλής αγορεύοντας κατά την κατάθεση του Σχεδίου Συντάγματος

Φωτογραφία

Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής»

236. Σχέδιον Συντάγματος της Ελλάδος (Συνταχθέν υπό της Κυβερνήσεως συμφώνως προς το άρθρον 3 της από 3/4.10.1974 Συντακτικής Πράξεως). (Ανατύπωσις), Ιανουάριος 1975 Έντυπο, σ. 61, 30,5x24 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

237. *Σύνταγμα της Ελλάδος*, 1975, Αθήναι Δερματόδετο, σ. 32, 31x23 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το αντίτυπο στο τέλος φέρει πρωτότυπες υπογραφές του προέδρου της Βουλής Κ. Παπακωνσταντίνου, του προέδρου της Δημοκρατίας Μ. Στασινόπουλου, του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή και των μελών του υπουργικού συμβουλίου.

237α. Στυλό με τη θήκη του με το οποίο υπογράφηκε το πρώτο αντίτυπο του Συ-

ντάγματος της Ελληνικής Δημοκρατίας του 1975 από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τον Πρωθυπουργό, τον Πρόεδρο της Βουλής και τα μέλη το Υπουργικού Συμβουλίου.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

238. Αντισχέδιον Συντάγματος. Υπεβλήθη εις την Βουλήν υπό της ΕΔΑ και του Κομ. Κόμματος Ελλάδος (Εσωτερικού) την 21η Ιανουαρίου 1975 ως αντισχέδιον επί του κυβερνητικού σχεδίου, Αθήνα 1975

Έντυπο, σ. 12, 30,5x23 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Οι προτείνοντες βουλευτές που υπέγραψαν ήταν οι Ηλ. Ηλιού, Χ. Δρακόπουλος και Λ. Κύρκος. Το αντισχέδιο προτείνει αλλαγές σχεδόν σε όλα τα άρθρα του Συντάγματος.

239. Υπόμνημα των γυναικείων οργανώσεων προς την Επιτροπήν επί των Τροποποιήσεων του Συντάγματος

Δακτυλόγραφο, σ. 7

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Το υπόμνημα αναφέρεται στα πολιτικά δικαιώματα, ατομικά δικαιώματα, την προστασία της μητρότητας, την εκπαίδευση, την καθιέρωση της πολιτικής της Ειρήνης και της ενίσχυσης της Κοινωνίας των Εθνών. Υπογράφουν 70 γυναικείοι σύλλογοι.

240. Πρόταση του ΠΑ.ΣΟ.Κ. επί του άρθρου 29 του Σχεδίου Συντάγματος

Ο Κ. Καραμανλής υπογράφει το Σύνταγμα του 1975.

της Συντακτικής Επιτροπής... [στο τέλος:] Αθήναι τη 2.4.1975, Ο πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Ανδρέας Γ. Παπανδρέου Δακτυλόγραφο, 28,5x21 εκ.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

240α. Δημήτριος Τσάτσος, Εισηγητής της Μειοψηφίας στο Σχέδιο Συντάγματος του 1975.

Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου. Διετέλεσε πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων (1990–1992). Εξελέγη Ευρωβουλευτής με το ΠΑ.ΣΟ.Κ. Εξέδωσε πολλά συγγράμματα και μελέτες.

241. Ο προσωρινός πρόεδρος της Δημοκρατίας Μ. Στασινόπουλος κατά την υπογραφή του Συντάγματος στις 9 Ιουνίου 1975, παρουσία του προέδρου της Βουλής Κ. Παπακωνσταντίνου.

Φωτογραφική αναπαραγωγή Αρχείο Κ. Μεγαλοκονόμου

241

Ο Μ. Στασινόπουλος (1903–2002), δικαστικός, πανεπιστημιακός καθηγητής, ακαδημαϊκός, λογοτέχνης, πρόεδρος του Συμβουλίου Επικρατείας (1966-1969), εξελέγη προσωρινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας μετά το δημοψήφισμα του 1974, και παρέμεινε στο ύπατο αξίωμα έως τον Ιούνιο του 1975.

Ο Κ. Παπακωνσταντίνου (1907–1989), δικηγόρος, ιδρυτικό στέλεχος της Ε.Ρ.Ε. και ηγετικό στέλεχος της Ν.Δ. διετέλεσε Πρόεδρος στην πρώτη μεταδικτατορική Βουλή (1974–1977). Κατά τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας ανέλαβε πολλά κυβερνητικά αξιώματα.

242. Ο Κ. Τσάτσος, ο Μ. Στασινόπουλος και ο Κ. Καραμανλής προσέρχονται για την ορκωμοσία του Α΄ Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας Κ. Τσάτσου, 20 Ιουνίου 1975

Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

243. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ορκίζεται ενώπιον της Βουλής των Ελλήνων στην Αίθουσα του Κοινοβουλίου, 20 Ιουνίου 1975

Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

244. Ο Κ. Τσάτσος (1899–1987) υπογράφει το Πρωτόκολλο Ορκωμοσίας, 20 Ιουνίου 1975

Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Νομομαθής, πανεπιστημιακός καθηγητής, ακαδημαϊκός και πολιτικός, ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία το 1946. Πολιτεύτηκε αρχικά, με τον Π. Κανελλόπουλο και στη συνέχεια με το κόμμα των Φιλελευθέρων. Συνδέθηκε με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και υπήρξε από τους στενότερους συνεργάτες του. Το 1974 ήταν πρόεδρος της Επιτροπής που συνέταξε το νέο Σύνταγμα της Ελλάδας, μετά την ψήφιση του οποίου ο ίδιος εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1975-1980). Κατά τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας ανέλαβε πολλά κυβερνητικά αξιώματα.

245. Στυλό μέσα στη θήκη του με το οποίο ο Κ. Τσάτσος υπέγραψε το Πρωτόκολλο Ορκωμοσίας του ως Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας στις 6 Ιουνίου 1975

Βιβλιοθήκη της Βουλής

246. Πρωτόκολλο ορκωμοσίας του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Α. Τσάτσου, στις 20 Ιουνίου

1975. Στο τέλος παρατίθενται οι υπογραφές του Προέδρου της Δημοκρατίας, του Προέδρου της Βουλής, του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος και του Υπουργικού Συμβουλίου
Έντυπο σε πάπυρο
Βιβλιοθήκη της Βουλής

247. Ο Κ. Καραμανλής υπογράφει το Πρωτόκολλο Ορκωμοσίας, 20 Ιουνίου 1975
Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

248. Μπροστά στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη μετά την ορκωμοσία στις 20 Ιουνίου 1975. Διακρίνονται οι Μ. Στασινόπουλος, Κ. Καραμανλής, Κ. Τσάτσος και Δ. Παπασπύρου
Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Ο Δ. Παπασπύρου (1902–1987), δικηγόρος, πολιτικός κεντρώας προέλευσης, στη μεταπολίτευση προσχώρησε στη Ν.Δ. Διετέλεσε Πρόεδρος της Βουλής (1965–1967), (1977–1981) και ανέλαβε και άλλα κυβερνητικά αξιώματα. Ήταν ο Εισηγητής της Πλειοψηφίας (Ν.Δ.) κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975.

249. *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής* (1907–1998)
Προσωπογραφία, λάδι σε καμβά
Βουλή των Ελλήνων

Ο Κ. Καραμανλής εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής Σερρών με το Λαϊκό Κόμμα το

1935. Στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές του 1946 εξελέγη και πάλι βουλευτής Σερρών και ανέλαβε το υπουργείο Εργασίας, αργότερα ανέλαβε τα υπουργεία Μεταφορών και Κοινωνικής Πρόνοιας. Το 1950 επανεξελέγη για τέταρτη φορά βουλευτής και διορίστηκε υπουργός Εθνικής Αμύνης. Το 1951 προσχώρησε στο κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού του Παπάγου. Στη διάρκεια της θητείας της κυβέρνησης Παπάγου χρημάτισε υπουργός Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών. Από τη θέση αυτή επιτέλεσε ένα αξιόλογο έργο κατασκευών και ανοικοδόμησης σε όλη την χώρα, θέτοντας τις προϋποθέσεις για τη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Με το θάνατο του Παπάγου τον Οκτώβριο του 1955, κατέλαβε την πρωθυπουργία. Τον Ιανουάριο του 1956 ίδρυσε ένα νέο κομματικό σχηματισμό, την ΕΡΕ. Στις εκλογές του Φεβρουαρίου του ίδιου έτους απέκτησε αυτοδύναμη κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Χρημάτισε πρωθυπουργός για μία οκταετία. Παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία τον Ιούνιο του 1963, χωρίς να προλάβει να πραγματοποιήσει την αναθεώρηση του Συντάγματος. Έχασε στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963, αποφάσισε να αποχωρήσει από την πολιτική ζωή και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Επέστρεψε τη νύχτα της 24 Ιουλίου 1974 και ως πρόεδρος της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας επέτυχε την ασφαλή μετάβαση της χώρας στη δημοκρατία. Την περίοδο 1974–1980 ο Καραμανλής υπήρξε πρωθυπουργός και στη συνέχεια, το 1980 εκλέχθηκε πρόεδρος της Δημοκρατίας, θέση την οποία κατέλαβε και το 1995.

250. *Ιδεολογικές αρχές–Καταστατικό, Νέα Δημοκρατία*, Αθήνα Ιούνιος 1979, σ. 30

Αρχείο της Νέας Δημοκρατίας

Οι ιδεολογικές αρχές της Νέας Δημοκρατίας,

256

όπως διατυπώθηκαν από τον Κ. Καραμανλή και εγκρίθηκαν από το Α΄ Συνέδριό της στη Χαλκιδική, στις 5–7 Μαΐου 1979.

251. Καταστατικό της Ενώσεως Κέντρου–Νέες Δυνάμεις
Φωτοτυπία από δακτυλόγραφο
Συλλογή Νίκου Αλιβιζάτου

Περιέχει συνολικά 36 άρθρα.

251α. 1ο Καταστατικό ΠΑ.ΣΟ.Κ. 1974
Φωτοτυπία από δακτυλόγραφο
Συλλογή Χρυσάνθου Τάσση

Περιέχει συνολικά 85 άρθρα.

252. «Χαιρετιστήριο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. προς την εργατική τάξη, την αγροτιά, τους εργαζόμενους, όλο το λαό. Το Κ.Κ.Ε. θα συνεχίσει τους αγώνες για τη λαϊκή κυριαρχία, την εθνική ανεξαρτησία

και την κοινωνική πρόοδο», εφ. *Ριζοσπάστης*, 25 Σεπτεμβρίου 1974

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Μετά από 27 χρόνια παρανομίας το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας αναγνωρίζεται ως νόμιμο.

253. Επίσκεψη του Κ. Καραμανλή στα γραφεία της *Καθημερινής* μετά την επαναλειτουργία της, Σεπτέμβριος 1974

Φωτογραφία

Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Καραμανλής»

254. Η αίτηση ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, την οποία υπογράφει ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής στο όνομα της κυβέρνησης της Ελληνικής Δημοκρατίας, 12 Ιουνίου 1975

Αναπαραγωγή από: *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 20 χρόνια συμμετοχής*, επιμ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Αντιπροσωπεία στην Ελλάδα, 2001, σ. 9

255. Οι Γ. Πεσμαζόγλου, Π. Παπαληγούρας και Γ. Μυλωνάς την ημέρα της κύρωσης της Συνθήκης μεταξύ ΕΟΚ και Ελλάδας (1979)

Φωτογραφία

Βιβλιοθήκη της Βουλής

256. Η πανηγυρική τελετή υπογραφής

της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, στο Ζάππειο Μέγαρο, 28 Μαΐου 1979
Φωτογραφία
Βιβλιοθήκη της Βουλής

257. «Συνθήκη μεταξύ του Βασιλείου του Βελγίου, του Βασιλείου της Δανίας, της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, της Γαλλικής Δημοκρατίας, της Ιρλανδίας, της Ιταλικής Δημοκρατίας, του Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου, του Βασιλείου των Κάτω Χωρών, του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και Βορείου Ιρλανδίας (κρατών μελών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων) και της Ελληνικής Δημοκρατίας περί προσχώρησης της Ελληνικής Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα και στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας εις την γαλλική γλώσσα», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*, τχ. Α' (1979)
Βιβλιοθήκη της Βουλής

258. «Περί της κυρώσεως της Συνθήκης Προσχώρησης της Ελλάδος εις την Ευρωπαϊκήν Οικονομικήν Κοινότητα...», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας*, τχ. Α', αρ.φ. 170, 27 Ιουλίου 1979
Βιβλιοθήκη της Βουλής

259. Σαράντης Καραβούζης (1938–),

Αθήνα, 1990
Παστέλ, 54x73 εκ.
Μουσείο Βούρου–Ευταξία

Στο έργο έχουμε τη σύνθεση των βασικών στοιχείων της σύγχρονης Αθήνας: αρχαίες μορφές, κολόνες και επιγραφές, το φεγγάρι πάνω από τον Υμηττό, καμινάδες βιομηχανιών και πολυκατοικίες σε ένα σύνολο διαχρονικό με εσωτερική συνοχή, που εστιάζει την προσοχή μας στα περιβαλλοντολογικά προβλήματα της πόλης αλλά και στην ομορφιά της.

260. Το κείμενο του Συντάγματος του 1975 όπως αναθεωρήθηκε το 1986.
Έντυπο
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Στην αναθεώρηση του 1986 ψηφίσθηκε η μεταρρύθμιση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας που αφορούν στη λειτουργία του πολιτεύματος. Επίσης, το κείμενο του Συντάγματος μεταφέρθηκε στη δημοτική γλώσσα, αφού η σχετική πρόταση υπερψηφίσθηκε από τους βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), του Κ.Κ.Ε. και της ΔΗ.ΑΝΑ. Πρόεδρος της Βουλής ήταν ο Ιωάννης Αλευράς (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) και εισηγητές οι Αναστάσιος Πεπονής (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα (Ν.Δ.), Κωνσταντίνος Κάππος (Κ.Κ.Ε.), Γεώργιος Πέτσος (ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΙ).

261. Αναστάσιος Πεπονής, Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) στην Αναθεώρηση του Συντάγματος το 1986
Φωτογραφία
Συλλογή Αν. Πεπονί

Δικηγόρος, πολιτεύτηκε το 1958. Εντάχθηκε

στο ΠΑ.ΣΟ.Κ. το 1976. Είναι ο συντάκτης του νόμου 2190/94, που καθιέρωσε νέο σύστημα προσλήψεων στο δημόσιο τομέα. Διετέλεσε κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος και ανέλαβε υπουργός Βιομηχανίας και Ενέργειας, άνευ Χαρτοφυλακίου, Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας, Προεδρίας, Βιομηχανίας, Δικαιοσύνης, Υγείας και Πρόνοιας. Έγραψε βιβλία και μελέτες για πολιτικά και πολιτιστικά θέματα.

262. Άννα Μπενάκη – Ψαρούδα, Εισηγήτρια της Μειοψηφίας (Ν.Δ.) στην Αναθεώρηση του Συντάγματος το 1986
Φωτογραφία
Βουλή των Ελλήνων

Καθηγήτρια του Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δικηγόρος. Διετέλεσε υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού, και Δικαιοσύνης. Στις 21.4.2000 εξελέγη Δ' Αντιπρόεδρος της Βουλής, ενώ μετά την επανεκλογή της στο βουλευτικό αξίωμα στις εκλογές του 2004, εξελέγη η πρώτη γυναίκα Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων. Έχει γράψει βιβλία για το Ποινικό Δίκαιο, πολλά νομικά και πολιτικά άρθρα. Διευθύνει το περιοδικό *Ποινικά Χρονικά*.

263. Ο Κανονισμός της Βουλής και το κείμενο του Συντάγματος μετά την Αναθεώρηση του 2001.
Βιβλιοθήκη της Βουλής

Η Αναθεώρηση του 2001 άρχισε το 1995 και ολοκληρώθηκε μετά από πάροδο έξι ετών. Η αναθεωρητική διαδικασία ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1995 διακόπηκε όμως λόγω της πρόωρης διάλυσης της Βουλής, την 24η Αυγούστου του 1996. Η αναθεωρητική διαδικασία ξεκίνησε εκ νέου τον Ιούνιο του 1997 έως τον Ιούνιο του 1998. Μετά τις εκλογές της 9ης Απρι-

λίου 2000 η διαδικασία αναθεώρησης συνεχίστηκε στην Ζ' Αναθεωρητική Βουλή με εισηγητές τους Ευάγγελο Βενιζέλο (ΠΑ.ΣΟ.Κ.), Ιωάννη Βαρβιτσιώτη (Ν.Δ.), Αντώνιο Σκυλλάκο (Κ.Κ.Ε.), Φώτη Κουβέλη (ΣΥΝ). Πρόεδρος της Βουλής ήταν ο Απόστολος Κακλαμάνης (ΠΑ.ΣΟ.Κ.).

Η αναθεώρηση του 2001 υπήρξε ευρύτατη.

264. Ευάγγελος Βενιζέλος, Εισηγητής της Πλειοψηφίας (ΠΑ.ΣΟ.Κ.) στην Αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001
Φωτογραφία
Συλλογή Ευ. Βενιζέλου

Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διετέλεσε υπουργός Πολιτισμού, Ανάπτυξης, Δικαιοσύνης, Μεταφορών και Επικοινωνιών, Τύπου και Μ.Μ.Ε., υφυπουργός Προεδρίας και κυβερνητικός εκπρόσωπος στις κυβερνήσεις του ΠΑ.ΣΟ.Κ. ενώ το 2004 επανεξελέγη βουλευτής Α' Θεσσαλονίκης. Έχει γράψει μονογραφίες και βιβλία που αφορούν στα Μ.Μ.Ε., τους θεσμούς, τον πολιτισμό, την αναπτυξιακή πολιτική κ.ά.

265. Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Εισηγητής της Μειοψηφίας (Ν.Δ.) στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001
Φωτογραφία
Συλλογή Ιω. Βαρβιτσιώτη

Δικηγόρος, εξελέγη βουλευτής το 1961 με το ψηφοδέλτιο της Ε.Ρ.Ε., ενώ κατά τη μεταπολίτευση αναδείχθηκε ηγετικό στέλεχος της Ν.Δ. Διετέλεσε υφυπουργός Εσωτερικών, Εξωτερικών, υπουργός Εμπορίου, Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Εθνικής Άμυνας και Δικαιοσύνης. Εξελέγη βουλευτής Επικρατείας το 2000 και Ευρωβουλευτής της

Ν.Δ. το 2004. Υπήρξε μέλος όλων των Επιτροπών Αναθεώρησης του Συντάγματος (1963, 1975, 1986, 1995, 1998, 2000). Εξέδωσε νομικές και πολιτικές μελέτες.

266. Το Πρωτόκολλο της Ορκωμοσίας του Χρήστου Σαρτζετάκη, Προέδρου της Δημοκρατίας κατά την αναθεώρηση του 1986

Αναπαραγωγή από το πρωτότυπο Βιβλιοθήκη της Βουλής

267. Χρήστος Σαρτζετάκης, Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1985–1990)

Φωτογραφία

Βουλή των Ελλήνων

Δικαστικός, έγινε γνωστός για τη στάση την οποία κράτησε στην «Υπόθεση Λαμπράκη» (1963) με προσήλωση στις αρχές της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας. Στις 29 Μαρτίου 1985 εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Δημοσίευσε πολλές μελέτες νομικού περιεχομένου και είναι μέλος σε πολλές επιστημονικές εταιρείες και σωματεία της Ελλάδας και του Εξωτερικού.

268. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, Πρωθυπουργός της Ελλάδας και ο Ιωάννης Αλευράς, Πρόεδρος της Βουλής κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1986.

Φωτογραφία

Βουλή των Ελλήνων

Ο Α. Παπανδρέου (1920-1996), ήταν καθηγητής Πανεπιστημίου, οικονομολόγος. Η πολιτική δραστηριότητά του ξεκίνησε στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά με τη συμμετοχή του σε αριστερές οργανώσεις. Το 1939

267

έφυγε στις Η.Π.Α. Το 1963 εξελέγη βουλευτής με την Ένωση Κέντρου. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974 ίδρυσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ. το οποίο κέρδισε τις εκλογές του 1981. Χρημάτισε πρωθυπουργός (1981–1989, 1993–1996), υπουργός Προεδρίας (1964), αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού (1964, 1965), υπουργός Άμυνας (1981–1985), υπουργός Βόρειας Ελλάδας (1985).

Ο Ιω. Αλευράς (1912–1995), ήταν τραπεζίτης, ιδρυτής της ΟΤΟΕ και πρόεδρος της έως την κάθοδό του στην πολιτική. Ιδρυτικό μέλος του ΠΑ.ΣΟ.Κ., Πρόεδρος της Βουλής (1981 και 1985), ανέλαβε καθήκοντα αναπληρωτή Προέδρου της Δημοκρατίας μετά την παραίτηση του Κ. Καραμανλή και έως την εκλογή του Χρ. Σαρτζετάκη (29.3.1985).

269. Το Πρωτόκολλο της Ορκωμοσίας του Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου,

270

Προέδρου της Δημοκρατίας κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001
Αναπαραγωγή από το πρωτότυπο Βιβλιοθήκη της Βουλής

270. Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος, Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1995–2000, 2000–2005)

Φωτογραφία

Βουλή των Ελλήνων

Δικηγόρος, πολιτεύτηκε το 1958 και στη Μεταπολίτευση αναδείχθηκε σε ηγετικό στέλεχος της Ν.Δ. Το 1985 αποχώρησε από τη Ν.Δ. και ίδρυσε τη «Δημοκρατική Ανανέωση» (ΔΗ.ΑΝΑ.). Το 1994 αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική και τον Μάρτιο του 1995 εξελέγη Πρόεδρος της Δημοκρατίας και ακολούθησε η επανεκλογή του στο προεδρικό αξίωμα το 2000. Χρημάτισε υφυπουργός Εμπορίου, στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, υφυπουργός Εσωτερικών, Κοινωνικών Υπηρεσιών, και Προεδρίας στην κυβέρνηση της Ν.Δ.

271. Ο Κωνσταντίνος Σημίτης, Πρωθυπουργός της Ελλάδας και ο Απόστολος Κακλαμάνης, Πρόεδρος της Βουλής κατά την Αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001

Φωτογραφία

Βουλή των Ελλήνων

Ο Κ. Σ η μ ί τ η ς, καθηγητής Πανεπιστημίου, δικηγόρος πρωτοστάτησε το 1965 στην ίδρυση του Ομίλου «Αλέξανδρος Παπαναστασίου». Ιδρυτικό μέλος του ΠΑ.ΣΟ.Κ., εξελέγη βουλευτής το 1985, ενώ τον Ιανουάριο του 1996 ανέλαβε την πρωθυπουργία και τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου εξελέγη πρόεδρος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. θέση που διατήρησε έως το 2004. Εκτός από πρωθυπουργός διετέλεσε υπουργός Γεωργίας, Εθνικής Οικονομίας, Παιδείας, και Βιομηχανίας. Σήμερα, μετά τις εκλογές του 2004 είναι βουλευτής της Α΄ Πειραιώς.

Ο Α. Κ α κ λ α μ ά ν η ς, δικηγόρος, πολιτικός και ιδρυτικό μέλος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. είναι ο μακροβιότερος Πρόεδρος της Βουλής από το 1993 έως το 2004. Ήταν μέλος της Συνταγματικής Επιτροπής και ειδικός αγορητής του ΠΑ.ΣΟ.Κ. για το Σύνταγμα του 1975. Διετέλεσε υπουργός Εργασίας, Παιδείας, Έρευνας και Τεχνολογίας, Δικαιοσύνης, Προεδρίας και Υγείας.

272. Διαφημιστικό φυλλάδιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα

Βουλή των Ελλήνων

Το σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος ψηφίστηκε από τους εταίρους της Ε.Ε. στη Διάσκεψη της Ρώμης, στις 29 Οκτωβρίου του 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *

ΕΝΟΤΗΤΑ 1

Οι Καταβολές του Ελληνικού Συνταγματισμού (1797–1827)

Πηγές

Ρήγας Βελεστινλής, *Άπαντα τα σωζόμενα*. τ. Ε': *Νέα πολιτική διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογοδανίας*, επιμ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000.

Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821–1832, τ. Γ', Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1971.

Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας υπό Ανωνύμου του Έλληнос, εν Ιταλία 1806. Φωτομηχανική ανατύπωση: Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 1976.

Τα Συντάγματα της Ελλάδος, επιμ. Ηλία Γ. Κυριακοπούλου, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960.

Μελέτες

Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Τα συντάγματα του Αγώνα ως απαρχή του νεοελληνικού συνταγματισμού», *Cogito*, τχ. 1 (Ιούλιος 2004), 14–17.

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Το όραμα της ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1992.

—, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1998.

—, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 32000.

Αρ. Μάνεσης, *Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της εθνικής επανάστασης του 1821, Επίσημοι Λόγοι*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, τ. 27, Αθήνα 1987, 269–316.

Ν. Σ. Παπαντωνίου, *Οι μορφές κράτους που οραματίζονταν οι αγωνιστές του '21*, Αθήνα, Νεφέλη, 1988.

* Η Βιβλιογραφία είναι ενδεικτική.

Απόλυτη Μοναρχία (1833–1843)

- Νικόλαος Βλάχος, «Η γένεσις του Αγγλικού, του Γαλλικού και του Ρωσικού Κόμματος εν Ελλάδι», *Αρχαίο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 19 (1939), 25–44.
- Douglas Dakin, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία, 1821–1833*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1983.
- Επαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού, 1832–1892*, Εν Αθήναις, εκ της Βασιλικής τυπογραφίας Ν. Γ. Ιγγλέση, 1892.
- John S. Koliopoulos & Thanos M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel from 1821 to the Present*, London C. Hurst & Co, 2002.
- John–Antony Petropoulos, *Politics & Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–43*, Princeton University Press, 1968.
- Τ. Ν. Πιπινέλης, *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833–43*, Αθήνα 1932.
- Ι. Χ. Πούλος, «Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 επί τη βάσει των γαλλικών αρχείων», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* (1956), 223–260.
- Αλέξανδρος Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822–1952*, Στοχαστής 1972.
- F. Strong, *Greece as a Kingdom, or a Statistical Description of that Country from the Arrival of King Otho in 1833 Down to the Present Time*, London 1842.
- Marietta Economopoulou, *Parties and Politics in Greece (1844–55)*, Athens 1984.

Η Συνταγματική Μοναρχία (1844–1862)

Περιεχόμενο και εφαρμογή του Συντάγματος του 1844

- Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις – Πρακτικά*, Αθήναι 1844, ανατύπωση με ευρετήριο ομιλητών (επιμ. Σ. Αμοριανού–Μ. Τσαπόγα), Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1993.
- Alexander C. Heinze, *Der hellenische Nationalcongress zu Athen*, Λειψία, εκδόσεις G. Mayer, 1845.

- Ηλίας Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960.
- Α. Παντελής–Στ. Κουτσουμπίνας–Τρ. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α': 1821–1923, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1993.
- Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1981.
- Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821–1941*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 2001.
- Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- Νικηφόρος Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο: Δ. Γ. Τσαούση (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, σσ. 55–71.
- Γιάννης Δρόσος, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1996.
- Κ. Ζώη–Γ. Λασιθιωτάκης–Π. Γιαννόπουλος, *Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1998.
- Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland*, τ. Α', Μόναχο, εκδόσεις Oldenbourg, 1992.
- Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1940.
- Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1967.
- Έβη Μαυρομούστακου, «“Πρώμη” και “ανώδυνη” καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας: ένας μύθος;», στο: Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, *150 χρόνια ελληνικού κοινοβουλευτικού βίου 1844–1994*, Αθήνα, εκδόσεις Π. Σάκκουλα, 2000, σσ. 35–51.
- Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844–1936*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1984.
- Nicos Rotis, *Le peuple et l'état*, Παρίσι, εκδόσεις LGDJ, 1987.
- Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία του συνταγματικού δικαίου*, Αθήναι, έκδοση Χ. Νικολαΐδου–Φιλαδελφώς, 1851· Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1993.

- Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι, εκδόσεις Α. Ραφτάνη, 1915.
- Αλέξανδρος Σβώλος, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι, Πυρσός, 1934.
- Γιάννης Τασόπουλος, «Οι ατομικές ελευθερίες στο Σύνταγμα του 1844: πολιτική τομή ή νομική εγγύηση;», στο: Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, *Η 3η Σεπτεμβρίου 1843 και το Σύνταγμά της: αποτιμήσεις 150 χρόνια μετά*, Αθήνα, εκδόσεις Π. Σάκκουλα, 1999, σσ. 99–110.
- Μιχάλης Τσαπόγας, «Η αρθρογραφία του Thiersch για το ελληνικό Σύνταγμα του 1844», στο: *Ο Friedrich Thiersch και η γένεση του ελληνικού κράτους από τη σκοπιά του 20ού αιώνα*, Αθήνα, εκδόσεις Ινστιτούτου Goethe Αθηνών, 1991, σσ. 161–179.

Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 3

Βασιλευομένη Δημοκρατία (1864–1923) *Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909*

Πηγές

- Επίσημος Εφημερίς της εν Αθήναις Β' Εθνικής Συνελεύσεως*, τ. Α'–Στ', Αθήναι 1863–1864.
Πρακτικά της εν Αθήναις Β' Εθνικής Συνελεύσεως, Αθήναι 1863–1864.

Μελέτες

- Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1981.
- Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821–1941*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Ανδρέας Δημητρόπουλος, *Η αρχή της δεδηλωμένης*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1991.
- Γιάννης Δρόσος, *Δοκίμιο ελληνικής συνταγματικής θεωρίας*, Αθήνα, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1996.
- Κ. Ζώη–Γ. Λασιθιωτάκης–Π. Γιαννόπουλος, *Η ιστορική εξέλιξη των διατάξεων του Συντάγματος*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1998.
- Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland*, τ. Α', Μόναχο, εκδόσεις Oldenbourg, 1992.

- Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1940.
- Ηλίας Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960.
- Aristonoulos Manassis, *Deux États nés en 1830*, Βρυξέλλες, F. Larcier, 1959.
- Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1967.
- , «Το βελγικό Σύνταγμα του 1831 και τα ελληνικά Συντάγματα», στο: *Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 150 χρόνια ελληνικού κοινοβουλευτικού βίου 1844–1994*, Αθήνα, εκδόσεις Π. Σάκκουλα, 2000, σσ. 125–128.
- Dimitris Michalopoulos, *Vie politique en Grèce pendant les années 1862–1869*, Αθήνα, εκδόσεις Πανεπιστημίου Αθηνών/Φιλοσοφική Σχολή, 1981.
- Α. Παντελής–Στ. Κουτσουμπίνης–Τρ. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α΄: 1821–1923, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1993.
- Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844–1936*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1984.
- Nicos Rotis, *Le peuple et l'état*, Παρίσι, εκδόσεις LGDJ, 1987.
- Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, *Ελληνικόν συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α΄, Αθήναι, εκδόσεις Α. Ραφτάνη, 1915.
- Αλέξανδρος Σβώλος, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α΄, Αθήναι, Πυρσός, 1934.
- Γιώργος Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864–1909*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- Αικατερίνη Φλεριανού (επιμ.), *Χαρίλαος Τρικούπης. Η ζωή και το έργο του*, τ. Α΄, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1999.
- Θεόδωρος Φλογαΐτης, *Εγχειρίδιον συνταγματικού δικαίου*, Αθήναι, εκδόσεις Παλιγγενεσίας, 1895· Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, ²1987.

Η Αναθεώρηση του 1911 και ο Θεσμικός Εκσυγχρονισμός της Χώρας

- Ν. Κ. Αλιβιζάτος, «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1928: ένα ιστορικό παράδοξο;», στο: Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β΄ 2, *Ο Μεσοπόλεμος 1922–1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

- Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα τον 1910–1920*, τ. Α΄, επανέκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 1970.
- Μ. Δαβής & Γ. Παπαϊωάννου (επιμ.), *Το νέον Σύνταγμα. Το ιστορικόν της αναθεωρήσεως του Συντάγματος και τα επίσημα πρακτικά*, εν Αθήναις, Τύποις Καλλιτεχνικής Επιθεωρήσεως, 1911.
- Αθ. Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864–1911*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.
- Ηλ. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910–1920. Ελ. Βενιζέλος: από το θριάμβο στην ήττα», στο: Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1700–2000*, τ. Στ΄: *Η εθνική ολοκλήρωση 1909–1922*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Ν. Ι. Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, εν Αθήναις, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1889.
- Κων. Σβολόπουλος, σε: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΔ΄, *Νεώτερος ελληνισμός. Από το 1881 έως το 1913*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σελ. 199–215, 330–351, 352–354.
- Αλ. Σβώλος, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος», στο: Λ. Αξελός (επιμ.), *Τα ελληνικά Συντάγματα, 1822–1952*, Αθήνα, Στοχαστής, 1972.
- Σ. Ι. Στεφάνου (επιμ.) *Ελ. Βενιζέλου. Τα κείμενα*, τ. Α΄ (1909–1914), Αθήνα, Λέσχη Φιλελευθέρων, 1981.
- Γ. Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864–1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, πρόλ. Αρ. Μάνεσης, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

Η εφαρμογή του Συντάγματος του 1911 και η συνταγματική κρίση της περιόδου 1915–1923

- Ηλίας Κυριακόπουλος, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960.
- Α. Παντελής–Στ. Κουτσουμπίνας–Γρ. Γεροζήσης (επιμ.), *Κείμενα συνταγματικής ιστορίας*, τ. Α΄: 1821–1923, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα/Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, 1993.
- Νίκος Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1981.
- Γιώργος Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας 1821–1941*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 2001.

- Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland*, τ. Β', Μόναχο, εκδόσεις Oldenbourg, 1992.
- Nicholas Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1940.
- Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1967.
- Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909–1940*, Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 1982.
- Παύλος Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844–1936*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1984.
- Nicos Rotis, *Le peuple et l'état*, Παρίσι, εκδόσεις LGDJ, 1987.
- Αλέξανδρος Σβώλος, *Συνταγματικόν δίκαιον*, τ. Α', Αθήναι, Πυρσός, 1934.
- Νικόλαος Τσίρος, *Κράτος, εξουσία, κοινοβουλευτικό σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η λειτουργία του πολιτεύματος στην περίοδο 1914–1920*, (Βραβείο Βουλής των Ελλήνων), Αθήνα, εκδόσεις Α. Σάκκουλα, 2000.

Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 4

Ελληνική Δημοκρατία (1923–1935)

- Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, τ. Α': 1821–1941, 1981.
- , *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922–1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 1983.
- , «Η ίδρυση του Συμβουλίου της Επικράτειας το 1928: ένα ιστορικό παράδοξο;», στο: *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, 1922–1940*, τ. Β' 2, 2003, σσ. 245–257.
- Δ. Αλικανιώτης, *Η Νομοθετική Εξουσία και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά το Σύνταγμα της 3.6.1927*, 1996.
- Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας, 1821–1941*, 2001.
- Γ. Αναστασιάδης – Γ. Κοντογιώργης – Π. Πετρίδης, (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, 1987.
- Γ. Δασκαλάκης, «Ιστορία των Συνταγμάτων, 1926–1987», π. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, (Μάρτιος 1988), σσ. 59–74.

- Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Α' – Β', 1953.
- Γ. Καρελλάς, *Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος* 1975.
- Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικόν Δίκαιον*. Πανεπιστημιακές παραδόσεις, τ. Α', 1967.
- Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, 1975.
- Κ. Μαυριάς–Α. Παντελής (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα. Ελληνικά και ξένα*, 1990.
- Γ. Μαυρογορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων. Πολιτική Ιστορία 1922–1940» στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770–2000*, τ. 7, 2003.
- Α. Παντελής–Ι. Κουτσομπίνας–Τ. Γεροζήσης, *Κείμενα Συνταγματικής Ιστορίας*. Ινστιτούτο Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας και Συνταγματικής Επιστήμης, τ. Β': 1924–1974, 1993.
- Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, τ. 2, 1957.
- Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ. Γ', 1917–1940, 2000.
- Π. Πετρίδης–Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), *Πρακτικά της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως. Η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας το 1924*, 1994.
- Α. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924–1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, 1992.
- Α. Σβώλος, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, 1929.
- , *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Ι–ΙΙ, 1934–35.
- , «Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος» στο: *Τα Ελληνικά Συντάγματα, 1822–1975/86*, 1998.
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στο: *Ιστορία της Ελλάδας τον 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922–1940*, τ. Β2, 2003, σσ. 37–123.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5

Κατοχή (1941–1944)

Μεταπολεμική Βασιλευομένη Δημοκρατία (1944–1967)

- Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τ. Α', 1981
- , *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922–1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 1983.
- Γ. Αναστασιάδης, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940–1986)*, 1998.

- Φ. Βέγλερης, *Τα Ιουλιανά*, β' έκδ. (χ.χ. – 1966).
- Ευ. Βολουδάκης, *Αι προτάσεις αναθεώρησης των ελληνικών συνταγμάτων*, 1982.
- Κ. Γεωργόπουλος, *Στοιχεία συνταγματικού δικαίου*, τ. Α', 1968.
- , *Σχέδιον αναθεώρησης του Συντάγματος [1963]*, 1997.
- Πρ. Δάγγογλου, «Η συνταγματική εξέλιξις από της θέσεως εν ισχύι του παρόντος Συντάγματος μέχρι του θανάτου του Βασιλέως Παύλου», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* (1964), 8 επ.
- Γ. Δασκαλάκης, *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία, 1821–1935*, 1952.
- Δ. Ζέπος, *Λαϊκή δικαιοσύνη, εις τας ελευθέρας περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, 1986.
- Ν. Καλτσόγια–Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγχρονης Ελληνικής Συνταγματικής ιστορίας, 1935–1975*, 1981.
- Ι. St. Koutsoubinas, *Le peuple dans la Constitution hellénique de 1975*, PUN, 1983.
- Αν. Λοβέρδος, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδας, [1821–1975]*, 2000.
- Αρ. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τ. Α' – Β', 1956, 1961–1965.
- , *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α', 1967.
- Ι. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 2η έκδ., 1974.
- Αντ. Pantelis, «Chronique d'un siècle et demi de régimes politiques helléniques (1821–1974)», *REDP*, vol. 10, no 4, (1998), 1155 επ.
- Αντ. Pantelis – St. Koutsoubinas, *L'évolution des régimes électoraux en Grèce*, 1998.
- Αλ. Σβώλος – Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τ. Α': 1954, τ. Β': 1955.
- Χρ. Σγουρίτσας, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, 1965.
- Αγγ. Τσιτσεκλής, «Συνταγματικά παραβάσεις κατά την πρόσφατον πολιτικήν κρίσιν», *Νομικόν Βήμα* (1965), 1057 επ.

ΕΝΟΤΗΤΑ 6

Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975

A. Μετάβαση στη δημοκρατία

G. Kaminiis; *La transition constitutionnelle en Grèce et en Espagne*, στη σειρά: G. Burdeau/J. Robert, Bibliothèque Constitutinnelle et de Science Politique, Tome 76, Paris 1973.

- Γ. Κασσιμάτη, έξι δημοσιεύματα που αφορούν ζητήματα της μετάβασης στη δημοκρατία, αναδημοσιευμένα στον συλλεκτικό τόμο του σ. ΜΕΛΕΤΕΣ I 1975–1995, σσ. 51–182, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 1996.
- Κ. Μαντίας, –*Transition démocratique et changement constitutionnel en Europe du Sud – Espagne–Grèce–Portugal*, Athènes, 1997, (Bibliothèque de Droit Constitutionnel – Schriftenreihe zum Verfassungsrecht – Series on Constitutional Law).
- Κ. Μαυριάς, *Η μετάβαση στη Δημοκρατία ως Δημοκρατικό Κεκτημένο στα κείμενα για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, *Σύνταγμα – Ελληνική Πολιτεία – Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*, Αφιέρωμα στον Δημήτρη Θ. Τσάτσο, Αθήνα–Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, σ. 561 επ.
- Β. Σύνταγμα του 1975
[Περιλαμβάνει συγγράμματα των ετών 1975–1985 (πριν από την α΄ αναθεώρηση) με βάση το Σύνταγμα του 1975 και μελέτες συνταγματικής ιστορίας που αναφέρονται σ' αυτό].
- Γ. Βλάχος, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος. Επίμετρο στο Σύνταγμα της Ελλάδος των Αλ. Σβώλου–Γ. Βλάχου*, 1979.
- Γ. Δασκαλάκης, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, τ. Α΄, Αθήνα 1974.
- Αθ. Δερβέναγας, *Σύγχρονοι προβληματισμοί στο Σύνταγμα*, Αθήνα 1981.
- Ν. Καλτσόγια–Τουρναβίτη, *Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας*, Αθήνα 1981.
- , *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001. Αντιστοιχίες – συγγένειες – αποκλίσεις από το Σύνταγμα του 1822 μέχρι το Σύνταγμα του 1975/1986*, Αθήνα–Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002.
- Αθ. Κανελλόπουλος, *Συνταγματικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 1992.
- Γ. Κασσιμάτης, *Συνταγματικό Δίκαιο II, Οι λειτουργίες του κράτους*, τεύχ. Α΄, Αθήνα–Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1980.
- , *Το Σύνταγμα 1975/1986/2001. Ιστορικά Στοιχεία*.
- Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α΄ ατομικές ελευθερίες*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, γ΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1981.
- , *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλας, 1980.
- Γ. Παπαδημητρίου, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Α΄. «Εκλογικό Σώμα» (όργανα του Κράτους), Αθήνα–Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981.
- Π. Παραράς, «Σύνταγμα 1975» *Corpus I*, άρθρα 1–50, *Corpus II*, άρθρα 51–80, 1985.

Επίσης: οι πρώτες εκδόσεις (1975–1985) των συγγραμμάτων Συνταγματικού Δικαίου: Κ. Γεωργόπουλου, Αθ. Ράικου και Δ. Τσάτσου.

Βιβλιογραφία

Γ. Πρακτικά της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής

Ι. Βουλή των Ελλήνων – Ε' Αναθεωρητική. *Πρακτικά των συνεδριάσεων των υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος του 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής*, Αθήναι, Ιούλιος 1975.

ΙΙ. Βουλή των Ελλήνων – Ε' Αναθεωρητική. *Επίσημα Πρακτικά της Ολομελείας της Επιτροπής του Συντάγματος του 1975*, Αθήναι 1975.

ΙΙΙ. Βουλή των Ελλήνων – Ε' Αναθεωρητική. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος του 1975*, Αθήναι 1975.

ΙV. Βουλή των Ελλήνων – Ε' Αναθεωρητική. *Σύνταγμα 1975: Διάταξις κατ' άρθρον επισήμων σχεδίων – τροπολογιών – ψηφισθέντος τελικού κειμένου*, Αθήναι 1976.

Οι Αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 1975

Η αναθεώρηση του 1986

Γ. Αναστασιάδης, «Ιστορία και ιστορικότητα της Συνταγματικής ρύθμισης στα άρθρα 37, 38 και 41», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 189 επ.

Ευ. Βενιζέλος, *Πολιτική ένταση και Σύνταγμα*, 1986.

Ευ. Βολουδάκης, «Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος: διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας ή δημοκρατική πρόσοψη;», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 225 επ.

Αθ. Δερβέναγας, *Η νέα συνταγματική μεταρρύθμιση*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1986.

Κ. Ζώρας, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975*, τ. Α', 1987.

Γ. Κασσιμάτης, *Η πρόταση του ΠΑΣΟΚ για αναθεώρηση του Συντάγματος· Σοσιαλιστική θεωρία και πράξη 1985*, σ. 18 επ.

Α. Λοβέρδος, *Κυβέρνηση, συλλογική λειτουργία και πολιτική ευθύνη*, Αθήνα–Κομοτηνή, έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1991.

- Α. Μανιτάκης, «Η εύκολη αναθεώρηση δυσεφάρμοστων εξουσιών», *Αρμενόπουλος* (1986), 565 επ.
- Αρ. Μάνεσης, *Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1989.
- Κ. Μαυριάς, «Η δυνατότητα αναθεώρησης των §§2–6 του άρθρου 110 του Συντάγματος προς τον σκοπό της απλούστευσης της διαδικασίας και σύντμησης του χρόνου αναθεώρησης», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 211 επ.
- Γ. Παπαδημητρίου, «Ο αδιαφανής προσδιορισμός του πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 137 επ.
- Β. Σκούρης, «Η ερμηνεία του Συντάγματος του 1975 μετά την αναθεώρησή του», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 125 επ.
- Φ. Σπυρόπουλος, «Η αναθεώρηση του 1986. Έκφραση της ιστορικότητας του Συντάγματος του 1975», *Δίκαιο και Πολιτική* 13–14 (1987), 181 επ.
- Κ. Χρυσόγονος, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος και το κοινοβουλευτικό πολίτευμα», *Δίκαιο και Πολιτική* 11 (1985), 63 επ.

Η αναθεώρηση του 2001

- Ν. Αλιβιζάτος, «Συνολική αποτίμηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 437 επ.
- Ευ. Βενιζέλος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνολικό σχέδιο για την Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Συναινετική αναθεώρηση II, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.
- Ευ. Βενιζέλος, «Συνολική αποτίμηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 473 επ.
- Ευ. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001.
- Ευ. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002.

- Ευ. Βενιζέλος, «Η αφομοίωση του αναθεωρητικού κεκτημένου», *Νομικόν Βήμα* (2003), 977 επ.
- Π. Δαγτογλου, *Το Σύνταγμα μετά την αναθεώρηση του 2001: αυθεντικό και μεταγλωττισμένο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003.
- Μ. Δέκλερης, Σχολιασμός στις αναθεωρητέες διατάξεις του άρθρου 24 του Συντάγματος, *Εφαρμογές* 2000, σελ. 557 επ.
- Γ. Δεληγιάννης, «Ζητήματα σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος. Α) Προστασία του περιβάλλοντος, Β) Οργάνωση της Διοικητικής Δικαιοσύνης», *Το Σύνταγμα* (2000), 1037 επ.
- Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος και το Συμβούλιο της Επικρατείας*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001,
- Εταιρία Δικαστικών Μελετών, *Συμβολές II (Εισηγήσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος: Συνταγματικό Δικαστήριο – Δικαστική Εξουσία)*, Αθήνα–Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.
- Π. Ευστρατίου, «Δικονητική Δικαιοσύνη και Αναθεώρηση του Συντάγματος», *Εφαρμογές* (2000), 269 και αναδημοσιευμένο στο *Νομικόν Βήμα* (2001), 166 επ.
- Γ. Καμίνης, «Οι Ανεξάρτητες Αρχές μεταξύ ανεξαρτησίας και κοινοβουλευτικού ελέγχου», *Νομικόν Βήμα* (2002), 95 επ.
- Β. Καρακώστας, «Οι αναθεωρητικές διατάξεις για τη Δικαιοσύνη», *Δικαιοσύνη* (2001), 128 επ.
- Γ. Κασιμάτης, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος, Σκέψεις και παρατηρήσεις», *Το Σύνταγμα* (2000), 995 επ.
- Ξ. Κοντιάδης, «Δεσμεύσεις και αυτοπεριορισμός της δεύτερης αναθεωρητικής Βουλής», *Το Σύνταγμα* (1999), 1055 επ.
- Σ. Κουτσουμπίνας, «Το νομοθετικό έργο της Βουλής κατά την πρόταση Αναθεώρησης», *Το Σύνταγμα* (2000), 1225 επ.
- Ευ. Κρουσταλάκης, «Σημεία από την αναθεωρητική πρόταση για τη δικαιοσύνη», *Το Σύνταγμα* (2000), 1061 επ.
- Π. Λαζαράτος, «Σχολιασμός στις αναθεωρητέες διατάξεις του άρθρου 95 του Συντάγματος», *Εφαρμογές* (2000), 578 επ.
- Α. Μακρυδημήτρης, «Συνταγματική Αναθεώρηση: Κρίσιμα ερωτήματα αναζητούν απαντήσεις», *Το Σύνταγμα* (2000), 1215 επ.

- A. Μανιτάκης, «Εισήγηση, Η αναθεώρηση του Συντάγματος», *Κείμενα Εργασίας* 10, (2001), 24 επ., Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής.
- K. Μαυριάς, «Εισήγηση, Η αναθεώρηση του Συντάγματος», *Κείμενα Εργασίας* 10, (2001), 9–16, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής· προδημοσίευση: «Σκέψεις για την Επιτελούμενη Αναθεώρηση», *Το Σύνταγμα* (2000), 1011 επ.
- , «Σχολιασμός στις αναθεωρητέες διατάξεις των άρθρων 14 και 15 του Συντάγματος», *Εφαρμογές* (2000), 542 επ.
- , «Συνολική αποτίμηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2001, σελ. 447 επ.
- , «Σκέψεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος», *Το Σύνταγμα* (2001), 231 επ.
- , «Το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827. Ένας πρωτοποριακός πολιτειακός χάρτης», στον: τιμητικό τόμο αφιερωμένο στο Νικόλαο Ανδρουλάκη, Αθήνα, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, 377 επ.
- K. Μανρίας, «Remarques finales sur la démocratie, les droits de l' homme et l' Etat de Droit», στο: *The constitutional revision in today's Europe*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου, Guliano Amato, Guy Braibant, Evangelos Venizelos (ed), Esperia Publications, 2002, σελ. 607 επ.
- , «Réflexions sur la récente révision de la Constitution hellénique», *Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, σελ. 765 επ.
- E. Μπεσίλα–Μακρίδη, «Διοίκηση και αναθεώρηση του Συντάγματος», *Το Σύνταγμα* (2000), 1205 επ.
- K. Μποτόπουλος, «Το νέο Σύνταγμα. Οκτώ κριτικές θέσεις», *Νομικόν Βήμα* (2002), 3 επ.
- Δ. Μυλωνόπουλος, *Το Σύνταγμα του 1975/1986/2001: νομοτεχνική προσέγγιση*, Εκδ. Σταμούλης, Αθήνα, 2001.
- Γ. Παπαδημητρίου, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995.
- , *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.

- Ν. Παπαχρήστου, «Η ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας στην πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος», *Το Σύνταγμα* (1999), 848 επ.
- Πρ. Παυλόπουλος, «Σχολιασμός στις αναθεωρητέες διατάξεις των άρθρων 29, 57 και 63 του Συντάγματος», *Εφαρμογές* (2000), 571 επ.
- , «Συνολική αποτίμηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 465 επ.
- Β. Σκούρης, *Ζητήματα έννομης προστασίας στην αναθεώρηση του Συντάγματος*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000.
- , «Συνολική αποτίμηση του αναθεωρητικού εγχειρήματος», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 457 επ.
- Φ. Σπυρόπουλος, «Ειδικές εκφάνσεις της οικονομικής ελευθερίας (Η πρόταση αναθεώρησης σχετικά με την καταπολέμηση της διαπλοκής)», *Το Σύνταγμα* (2000), 1147 επ.
- , «Η αναθεώρηση των αρμοδιοτήτων του Συμβουλίου της Επικρατείας (κατά τη γενική εισήγηση της πλειοψηφίας)», *Το Σύνταγμα* (2000), 1151 επ.
- , «Εισήγηση, Η αναθεώρηση του Συντάγματος», *Κείμενα Εργασίας* 10, (2001), 33 επ., Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής.
- Τζ. Ηλιοπούλου–Στραγγα, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος στο πλαίσιο μιας Βουλής. Μια ακόμη χαμένη ευκαιρία της τρέχουσας αναθεώρησης», *Το Σύνταγμα* (2000), 1069 επ.
- , «Οι σχέσεις της Ελληνικής με την ευρωπαϊκή έννομη τάξη (Με αφορμή την πρόταση αναθεώρησης των σχετικών συνταγματικών διατάξεων)», *Το Σύνταγμα* (2000), 1093 επ.
- Γ. Σωτηρέλης–Θ. Ξηρος, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος [1993 – 2001]*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001.
- Δ. Τσάτσος, «Συνταγματική αναθεώρηση και ερμηνεία του Συντάγματος. Προλεγόμενα μιας προερμηνευτικής συνταγματικής θεωρίας για το Σύνταγμα του 2001», στο: *Το Νέο Σύνταγμα, Πρακτικά του Συνεδρίου της 14ης και 15ης Ιουνίου 2001*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001, σελ. 19 επ.

Βιβλιογραφία

- Π. Φουντεδάκη, «Η Βουλή στην πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος», *Το Σύνταγμα* (2000), 1177 επ.
- Ν. Χατζητζανής, «Λόγοι διά τους οποίους επιβάλλεται η αναθεώρηση του άρθρου 95 του Συντάγματος», *Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισεως* (2000), 822 επ.
- Κ. Χορομίδης, «Η αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρα 90, 94, 95, 110 και 17)», *Αρμενόπουλος* (2001), 25 επ.
- Θ. Χούτας, «Το αναθεωρηθέν Σύνταγμα. Καινοφανές εκλογικό συνταγματικό κώλυμα για τους νομάρχες», *Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισεως* (2001), 433 επ.
- Χ. Χρυσανθάκης, «Η Διοικητική Δικαιοσύνη στο σκόπευτρο της συνταγματικής αναθεώρησης. Μία συζήτηση για τους θεσμούς και όχι για τα πρόσωπα», *Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισεως* (2000), 927 επ.
- Κ. Χρυσόγονος, *Μια βεβαιωτική αναθεώρηση: η αναθεώρηση των διατάξεων του Συντάγματος για τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΑΝΝΑΣ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ	9
---	---

Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 1

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Οι καταβολές του Ελληνικού Συνταγματισμού (1797–1827)	15
--	----

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ «Ελληνική Πολιτεία» (1828–1831)	25
--	----

Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 2

ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ Απόλυτη Μοναρχία (1833–1843)	47
---	----

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ Συνταγματική Μοναρχία (1844–1862) Περιεχόμενο και εφαρμογή του Συντάγματος του 1844	55
--	----

Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 3

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ Βασιλευόμενη Δημοκρατία (1864–1923) Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909	67
--	----

ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Η Αναθεώρηση του 1911 και ο θεσμικός εκσυγχρονισμός της χώρας	73
---	----

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ Η εφαρμογή του Συντάγματος του 1911 και η συνταγματική κρίση της περιόδου 1915–1923	83
<hr/>	
Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 4	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ Ελληνική Δημοκρατία (1923–1935) Το Σύνταγμα του 1927	103
<hr/>	
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ Παλινόρθωση και Δικτατορία της 4ης Αυγούστου (1935–1941)	123
<hr/>	
Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 5	
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ Κατοχή (1941–1944) Τα τρία καθεστώτα της περιόδου της Κατοχής	135
<hr/>	
ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΙΝΑΣ Μεταπολεμική Βασιλευόμενη Δημοκρατία (1944–1967)	137
<hr/>	
Ε Ν Ο Τ Η Τ Α 6	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975	165
<hr/>	
ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΥΡΙΑΣ Οι Αναθεωρήσεις του Συντάγματος του 1975	233
<hr/>	
Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α	267
<hr/>	

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

*ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1975:
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΡΗΓΑ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ*

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2004

ΣΕ ΧΑΡΤΙ MODO M-REAL 120 gr.

ΑΠΟ ΤΗΝ ARTIO STAMP, ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΕΠΕ

ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ

ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΣΕ 8.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΩΣ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ

ΤΗΣ ΟΜΩΝΥΜΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

